

VARIA

II

**Materiály z II. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra – Piesok 26. – 27. októbra 1992)**

**Zostavili
Mira Nábělková
Pavol Odaloš**

**Bratislava – Banská Bystrica
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
1993**

Obsah

Ivor Ripka: Úvodné slovo	5
Emil Páleš: Počítačová analýza desubstantív	7
Jana Sejáková: Paradigmatické a syntagmatické vlastnosti n/t-ových jednotiek	14
Gabriela Miššáková: Propriá ako súčasť slovenskej a anglickej stomatologickej terminológie	23
Ludmila Valeková: Okazionalizmy v tvorbe Daniela Heviera pre deti	28
Jana Kesselová: Sémantická klasifikácia slovies v spontánnom dialógu detí	33
Eva Schneiderová: Některé rysy dialogu mezi rodiči a dětmi	37
Jasňa Šlédrová: Podmínky realizace záměru mluvčího v psaném a mluveném textu (Interdisciplinární přístup)	42
Tatjana Grigorjanová: Spôsoby vyjadrenia procesu zrakového vnímania v ruštine a slovenčine	48
Juraj Rusnák: O vizuálnej tonalite textov troch slovenských básnikov (Farba ako symbol v slovenskom klasicizme)	56
Alexandra Rajčanová: Z historickej metrológie	60
Lubor Králik: Slovenské zoonymá <i>Bodník</i> a <i>Sáva</i>	66
Jozef Štefánik – Marián Groma: Jazykové systémy počujúcich a nepočujúcich	70
Vladimír Patrás: O pragmatike súčasného (televízneho) reklamného textu	74
Pavol Odaloš – Ľuba Stojanová: O niektorých aspektoch slovenského a bulharského argotu	78
Mária Žiláková: Funkčné vrstvy dolnozemskej slovenčiny	84
Pavol Odaloš: Sociolingvistický pohľad na spätosť sociálnej roly a komunikačného zapojenia v rámci basketbalového zápasu	90
Sibyla Mislovičová: Osobitosti jazyka športových redaktorov	96
Mária Šimková: Syntakticko-pragmatická analýza korešpondencie Ivana Kadlečka	103

Vážené kolegyne a kolegovia, milí priatelia.

dovoľte mi, aby som Vas všetkých v mene výboru Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, v mene Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV ako spoluorganizátora podujatia i v mene svojom úprimne a srdečne privítal na II. kolokviu mladých jazykovedcov. Pri jeho organizácii i tvorbe programu sme mohli využiť poznatky a skúsenosti, získané pri príprave prvého stretnutia tohto inšpiratívneho fóra mladých, ktoré sa konalo v tejto malokarpatskej lokalite v októbri minulého roka. Už jeho samotný priebeh dokázal opodstatnenosť a perspektívnosť zámeru výboru SJS vytvoriť pre mladú vedeckú komunitu diskusný a konfrontačný priestor na prezentáciu výsledkov výskumného úsilia, na nadviazanie pracovných a osobných kontaktov. Neskoršie pozitívne ohlasy na toto podujatie iba potvrdili rozhodnutie výboru usporadúvať kolokvium mladých jazykovedcov pravidelne, a tak sa pokúsiť vytvoriť tradíciu, ktorá by aj v tomto kontexte vytvárala predpoklady výskumného progresu a jeho kontinuity a predstavovala výrazný integračný faktor nastupujúcej vedeckej komunity.

Dovoľte mi vysloviť radosť a uspokojenie nad skutočnosťou, že sa podarilo vydať zborník príspevkov z prvého ročníka podujatia, ktorý sme nazvali *Varia I*. Verím, že skoré publikovanie Vašich textov bude dobrým stimulom do ďalších výskumných aktivít.

Ešte raz vítam všetkých domácich a zahraničných účastníkov, mladých i tých skúsenejších, ktorí prišli so záujmom sledovať Vaše referáty a nezištne sa so svojím poznatkovým a skúsenostným náskokom zapojiť do diskusie. Otváram rokovanie II. kolokvia mladých jazykovedcov a želám mu úspešný priebeh

Modra - Piesok 26. XI. 1992

PhDr. Ivor Ripka, CSc.
predseda SJS pre SAV

Počítačová analýza desubstantív

Emil Páleš

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Slovotvorná parafráza

O načrtnutie formalizmu na slovotvorné parafrázovanie sa pokúsil rad autorov. Všetky modely však zostali neúplné a iba čiastočne funkčné.

Podľa Doroszewského (1962) slovotvorná štruktúra zodpovedá syntaktickým vetným členom. Dokulil (1962) upozorňuje, že to tak je iba niekedy, a navrhuje vychádzať skôr z onomaziologických kategórií. Revzinová (1969) navrhuje robiť perifrastické substitúcie podľa jednoduchých vzorcov (*strellec + ten, kto strieľa, strelba + to, že sa strieľa, trestanec + ten, čo je trestaný*). To je však formulované iba so zreteľom na deverbatívne a deadjektívne substantíva a aj tam je toto jednoduché delenie nedostatočné. Popis sémantickej štruktúry deverbatív, ktorý by mohol slúžiť ako základ na tvorbu parafráz, vypracovala Buzássyová (1974). Pri desubstantívach sa ale rovnaký formálny aparát nedá použiť. Doroszewski (1962), Revzinová (1969), Dokulil (1962), Brodowska-Honowska (1967) a celý rad ďalších autorov na klasifikáciu desubstantív buď rezignujú, alebo ju spracúvajú neucelene.

Furdík (1978) predkladá 22 slovotvorných parafrázovacích vzorcov. Zo všetkých slovných druhov však spomína iba odvodené substantíva a pri desubstantívnych substantívach uzaviera, že „medzi základom a formantom slova môžu byť najrozličnejšie vzťahy, ktoré sa z derivátu „vyčítať“ nedajú.“

Synergický jav

Chceme ukázať, že jedným z limitujúcich faktorov je hlavne snaha vyprávať formálny aparát pre slovotvornú parafrázu len v rámci nejakej ohraničenej, jednoliatej podoblasti a obísť nevyhnutnosť zahrnúť do formálneho modelu jazyk ako celok. Práve pri desubstantívach sa zreteľne ukazuje, že ich nemožno riešiť bez toho, aby sme uvažovali súčinnosť širších súvislostí.

Všimnime si, od akého počtu rozličných faktorov závisí správne utvorenie parafrázy. Rozhodujúce faktory sa líšia od prípadu k prípadu. Len kategória slovného druhu svojimi kombináciami vytvára vyše tridsať hrubých slovotvorných typov. K tomu sa pridružuje význam desiatok prefixov, sufixov a cirkumfixov. Význam ďalej ovplyvňujú sémantické triedy zúčastnených zložiek. To ale nie je všetko. Na parafrázu nemajú vplyv iba vlastnosti fundujúceho a fundovaného slova. Treba uvažovať aj onomaziologické kategórie a väzobné vlastnosti slov, ktoré v slovotvornom hniezde genealogicky predchádzajú alebo nasledujú, alebo sa v ňom nachádzajú na inom mieste. Parafrázovač musí úzko spolupracovať so slovníkmi, synonymickým, štylistickým, frazeologickým a so slovníkom lexikálnych parametrov (Apresian,

1974), ktoré poskytujú množstvo informácií o postavení slova a jeho vzťahoch v rámci celej lexiky. Nakoniec, do vzťahu parafrázy môže zasiahnuť aj inferencia s bazou poznatkov.

Riešenie sa teda zrejme nebude nachádzať v rámci nejakej jednorozmernej teórie. Musíme pripustiť, že slovtvorná parafráza závisí od súhry celého radu heterogénnych faktorov súčasne a pri tvorbe počítačového modelu ich musíme takto aj uvažovať. Ak navyše upustíme od predpokladu, že vzťah medzi koreňom a sufixom by sa musel dať „vyčítať“ zo samotného derivátu, je tu ešte celý rad možností, ako ho „vyčítať“ z celkových vzťahov v jazyku.

Tvrdíme teda, že ani slovtvornú parafrázu, ani iné javy nemožno modelovať oddelene od všetkých ostatných podsystémov jazyka, ale iba vcelku. Vzniká tým *synergický efekt*¹, t. j. schopnosť systému vykonať viac, ako je suma toho, čo by jednotlivé časti systému dokázali vykonať oddelene.

Celostný počítačový model

SAPFO je systém programov vytvorený na overovanie lingvistických hypotéz na veľkých korpusoch a experimentovanie s prirodzeným jazykom ako celkom. Zahrňuje tvaroslovie, skladbu, slovtvorbu, sémantiku, frazeológiu, štylistiku, lexikálnu paradigmaticku a konotačné vzťahy. Centrálnu úlohu v tomto systéme programov majú *syntakticko-sémantické kolokačné funkcie*. Tvoria kostru jednotného formalizmu, pomocou ktorého je zadefinovaná spájateľnosť rôznorodých formálnych a sémantických príznakov. Sú to vlastne n-tice zreteľných gramatických a onomazologických kategórií, sémantických dištingtívnych príznakov, slovtvorných formantov a sémantických pádov. VAL špecifikuje valenciu, väzobné vlastnosti slovies, LVAL ľavostrannú spájateľnosť substantív (ľavé nominalizačné vzorce), RVAL pravostrannú spájateľnosť substantív (pravé nominalizačné vzorce), DVAL spájateľnosť slovných koreňov a afixov (derivatologické vzorce), CVAL spájateľnosť slovných koreňov a afixov (kompozičné vzorce), AVAL spájateľnosť adjektív.

Základom VAL je päťica príznakov, LVAL je trinásťica, RVAL jedenásťica, CVAL desiatka, DVAL sedmica, AVAL dvojica.

Program obsahuje v súčasnosti 88 dynamických pravidiel slovtvornej analýzy. Každé z nich generuje desiatky rozličných povrchových foriem, v závislosti od momentálneho stavu ostatných zložiek a funkcií systému, vrátane stále sa meniacej bázy poznatkov, s ktorými nepretržite komunikuje. Vzájomná prepojenosť kolokačných funkcií je taká jemná, že ak sa zmení kontext alebo pribudne nejaký nový poznatok v konotačných slovníkoch, slovtvorná parafráza môže už vyzeráť úplne inak.

¹ *Synergia* (gréč.) znamená spolupôsobenie, *synergický* je spolupôsobiaci, súčinný. *Synergickým efektom* sa rozumie zvýšenie účinku spolupôsobením, alebo dosiahnutie účinku, ktorý prevyšuje sumu účinkov jednotlivých častí samých osebe.

Uvádžame štyri príklady strojovej analýzy desubstantív. Zviditeľňujú dynamickú prepojenosť všetkých jazykových podsystémov, ktoré v súčinnosti tvoria jeden živý celok.

Náš počítačový model pokladáme za tvorivé nadviazanie na záverečné poznámky Furdíka (1978), práce Horeckého (1978) a Buzássyovej (1974) za pomoci výkonného nástroja – výpočtovej techniky. SAPFO je rozsiahly systém programov (1 MB v jazyku Prolog). Ukázať úplný príklad všetkých procesov, ktoré sa aktivujú pri spracovaní vety, nie je možné. V príkladoch ale uvedieme relevantné časti z valenčného, slovtvorného, lexikálno-sémantického, konotačného, frazeologického a štylistického slovníka, ktoré analýzu ovplyvňujú. Uvedieme tiež všetky kolokačné pravidlá, ktoré sa pri analýze toho-ktorého príkladu aktivujú. Nebudeme popisovať prácu syntaktického a morfológického modulu, ale sústredíme sa na kolokačné funkcie, ktoré v celom procese hrajú riadiacu úlohu.

Kontrastívny príklad 1

hostiť/hosťovať

Nech slovtvorný a lexikálno-sémantický slovník obsahujú (časť slovtvorného hniezda):

host'	(osoba)
host'ovský	(akvzt)
host'ovať	(400)
hostiť	(401)
pohostiť	(401)

```
DVAL((sl,I,"Sf,K1),(sub,Sc,K2),SP)
:- (Sf=it',Sf=ovat'),(I=400;I=401),
   if koreň(K2,K3,sl,(sl,I,Pf,"_")),
   (Pf=po,Pf=z,Pf=s,Pf=u,Pf=do),SP=pac);
else
   SP=ags.
```

Potom dostávame takéto parafrázy.

host'ovať	hostiť
byť host'om	robiť host'om

Slovies *hostiť/hosťovať* sa ujme derivatologické pravidlo pre predmetové a podmetové slovesá. Toto pravidlo spracúva všetky slovesá intencnej triedy 400 a 401, odvodené od substantív sufixami *-it'*, *-ovat'*. Medzi ne však patria tak predmetové, ako aj podmetové slovesá. Ako ich rozlíšiť?

Skúmaním ich slovtvorného okolia. V našom pravidle je stelesnený poznatok, že od predmetových slovies sa ďalej prefixáciou odvodzujú doko-

navé slovesá (zmrzačiť, dokaličiť, pokrestaňčiť, uväzniť). Od podmetových (kraľovať, chalupárčiť) sa neodvodzujú, a ak áno, tak pomocou iného inventára predpôn.

Kontrastívny príklad 2

mešťan/meštiak

Nech slovotvorný slovník obsahuje:

mesto	(lok)
predmestie	(lok)
mestský	(akvzt)
mešťan	(osoba)
mešťanský	(klas)
meštiak	(osoba)
malomeštiak	(osoba)
meštiacky	(akvzt)

Synonymický a štylistický slovník obsahujú:

synon(meštiacky,snobský)
štyl(malomeštiak,pejor)

DVAL((sub,osoba,Pf,Sf,K1),(sub,lok,_),SP)
- (Sf=an;Sf=čan;Sf=ák;Sf=ak;Sf=iak;Sf=ár;Sf=ar;Sf=iar),
(Pf=zá;Pf=prí;Pf=pod),
if (koreň(K1,K2,adj,akvzt),synon(K2,K3),koreň(K3,_adj,kval))
or (koreň(K1,K2,_),štyl(K2,_)),
SP=rcl,
else
SP=ori.

Potom horeuvedené pravidlo generuje tieto parafrázy:

mešťan	meštiak
človek z mesta	človek ako z mesta
	snobský človek

Hoci slovotvorné sufíxy -an, -iak sú synonymné, *meštiak* má oproti *mešťan* pejoratívny kvalitatívny odtienok. DVAL identifikuje tento rozdiel podľa toho, že od *meštiak* sa v slovotvornom hniezde nachádza stupňovateľné adjektívum *meštiacky*, ktoré stojí vo vzťahu synonymie s čisto kvalitatívnym adjektívom *snobský*; a tiež slovo *malomeštiak*, ktoré je podľa informácie zo štylistického slovníka štylisticky príznačné. Slovotvorná parafráza sa teda v tomto prípade nevykonáva na základe slov samotných, ale na základe ich konotácií.

Kontrastívny príklad 3

telefonovať/bicyklovať sa krúžiť/krúžkovať

Nech slovotvorný a lexikálno-sémantický slovník obsahujú:

telefón	(ins)	kruh	(lok)
telefonovať	(60)	krúžiť	(1)
telefonicky	(mod)		
		kruh	(vec)
bicykel	(ins)	krúžok	(vec)
bicyklovať sa	(1)	krúžkovať	(444)

Taxonomický a valenčný slovník:

hyperon(telefonovať,hovoriť).
hyperon(bicyklovať sa,jazdiť). VAL(444,0,nom,živ,ags).
hyperon(krúžiť,pohybovať sa). VAL(444,0,ak,kon,pac).
hyperon(krúžkovať,opatriť). VAL(444,0,ins,vec,rea)

VAL(60,0,nom,živ,edi). VAL(1,0,nom,_ags).
VAL(60,0,dat,živ,ads). VAL(1,do,gen,lok,des).
VAL(60,0,ak,_frm). VAL(1,0,ins,lok,via).
VAL(60,0,ins,ins,ins). VAL(1,0,ins,abs,mds).
VAL(60,0,lok,_tem). VAL(1,0,ins,ins,ins).
VAL(60,cez,ak,lok,via). VAL(1,0,na,lok,ins,ins).
VAL(60,cez,ak,ins,ins). VAL(1,v,lok,lok,lok).
VAL(60,prisl,_ins). VAL(1,po,lok,lok,lok).

DVAL((sl,I,"ovať",K1),(sub,Sc,_),SP)
- hyperon(K1,K2).
špecif_pád(K2,_Sc,SP).

špecif_pád(1,Pr,Pa,Se1,SP)
:- VAL(1,Pr,Pa,Se2,SP),min_taxon_vzdial(Se1,Se2).

Pri takejto konfigurácii dostávame parafrázy:

krúžkovať	telefonovať
opatriť krúžkom	hovoriť cez telefón
	hovoriť telefónom
	hovoriť telefonicky
krúžiť	
pohybovať sa do kruhu	
pohybovať sa v kruhu	bicyklovať sa
pohybovať sa po kruhu	jazdiť bicyklom
*pohybovať sa ku kruhu	jazdiť na bicykli

*pohybovať sa od kruhu *jazdiť v bicykli
 *pohybovať sa na kruhu

Toto zdánlivo jednoduché pravidlo pre desubstantívne slovesá generuje celú škálu rôznorodých parafráz, vďaka svojej dynamickej interakcii s ostatnými subsystémami. Postupuje tak, že v intencnom rámci hyperonyma vyhľadá pád, ktorý je špecifický tým, že si vyžaduje sémantickú črtu substantíva, od ktorého je hyponymné sloveso odvodené. Tento algoritmus, pravda, zdaleka nepracuje bezúhonne. Napríklad ku slovesu *„pohybovať sa“* pripojil všetky miestne pády, hoci iba prvé tri sú prijateľné.

Kontrastívny príklad 4

vinár/stolár/organista/chemik

Pri konfigurácii:

víno	(mat)	qualia(víno,pit')
vinár	(osoba)	qualia(víno,dorobit')
		qualia(organ,hrat'3)
stôl	([kon,artef])	qualia(X,robit') :- sema(X,artef).
stolár (osoba)		hyperon(chemik,vedec)
		synekdocha(stôl,nábytok)
organ	(íns)	
organista	(osoba)	robit' (20)
		dorábat' (20)
chémia	(abs)	
chemik	(osoba)	pit' (500)
hrat'3	(251)	zaobrat' sa (153)

DVAL((sub,osoba,_,Sf,K1),(sub,Sc,K2),L)
 :- (Sf = nik;Sf = čik;Sf = ik;Sf = ca;Sf = ár;Sf = ec;Sf = ér;Sf = ista),
 (qualia(K2,K3);K3 = 'zaobrat' sa'),!
 (synekdocha(K2,K4);K4 = K2),!
 (hyperon(K1,K5);K5 = osoba),
 koreň(K3,_,sl,I),
 VAL(I,_,živ,SP1),subj_pád(SP1),
 VAL(I,_,Se,SP2),obj_pád(SP2).

$$L = \begin{bmatrix} K5 \\ SP1: K3 \\ SP2: K4 \end{bmatrix}$$

Dostávame:

organista	vinár
osoba, čo hrá na organe	osoba, čo pije víno
	osoba, čo dorába víno
stolár	chemik
osoba, čo robí nábytok	vedec, čo sa zaoberá chémiou

Toto derivatologické pravidlo využíva štruktúru tzv. qualii. Podľa návrhu Pustejovského (1991) priradujeme substantívam systém slovies, činností, v ktorých typicky participujú. Takýchto typických činností môže existovať viac, alebo aj žiadna. Napr. *ihla + šit', kniha + čítať, písať, človek + 0*. Pri analýze desubstantív sa qualia vynikajúco uplatnia, pretože vzťah medzi fundujúcim slovom a sufixom nepoukazuje na hocikáku, ale práve na typickú činnosť.

Pri slove *stôl* konotačný slovník žiadne qualium neposkytuje, ale nahradí ho všeobecné pravidlo, ktoré hovorí, že artefakty sú vždy objektom slovesa *robiť*.

Chémia nevyhovuje ani tomuto pravidlu a tak DVAL supluje centrálné sloveso najvšeobecnejším možným: *zaobrat' sa*.

Po rekonštrukcii centrálného slovesa sa snaží interpretovať osobu ako subjekt deja a fundujúci koreň ako jeho objekt, resp. okolnosť.

Pravidlo berie ďalej do úvahy, či fundujúci koreň nefunguje ako synekdocha. *Stolár, zámočník* sa nezoberajú iba stolmi a zámkami lebo *stôl, záмок* sú iba synekdochami drevených a železiarskych výrobkov.

Nakoniec DVAL vráti ako výsledok celú štruktúru – kus sémantickej siete. V našom príklade sú to tieto:

$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:hrat'} \\ \text{INS:organ} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:pit'} \\ \text{PAC:víno} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:dorobit'} \\ \text{REZ:víno} \end{bmatrix}$
$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:robit'} \\ \text{REZ:nábytok} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{vedec} \\ \text{AGS:zaobrat' sa} \\ \text{PAC:chémia} \end{bmatrix}$	

Literatúra

- ALTMANN, G. – KÖHLER, R.: Synergetické aspekty jazykovedy. Jazykovedný časopis, 42, 1991, 1, s. 3–15.
 APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 368 s.
 BRODOWSKA – HONOWSKA, M.: Zarys klasyfikacji polskich derywatów. Wrocław, Ossolineum 1967. 100 s.
 BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra deverbatív. Bratislava, Veda 1974. 236 s.
 DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

*pohybovať sa od kruhu *jazdiť v bicykli
 *pohybovať sa na kruh

Toto zdanlivo jednoduché pravidlo pre desubstantívne slovesá generuje celú škálu rôznorodých parafráz, vďaka svojej dynamickej interakcii s ostatnými subsystémami. Postupuje tak, že v intencnom rámci hyperonyma vyhľadá pád, ktorý je špecifický tým, že si vyžaduje sémantickú črtu substantíva, od ktorého je hyponymné sloveso odvodené. Tento algoritmus, pravda, zďaleka nepracuje bezúhonne. Napríklad ku slovesu **pohybovať sa* pripojil všetky miestne pády, hoci iba prvé tri sú prijateľné.

Kontrastívny príklad 4

vinár/stolár/organista/chemik

Pri konfigurácii:

víno	(mat)	qualia(víno,pit')	
vinár	(osoba)	qualia(víno,dorobiť)	
		qualia(organ,hrat'3)	
stôl	([kon.artef])	qualia(X,robiť) :- sema(X,artef).	
stolár (osoba)		hyperon(chemik,vedec)	
		synekdocha(stôl,nábytok)	
organ	(íns)		
organista	(osoba)	robiť	(20)
		dorábať	(20)
chémia	(abs)		
chemik	(osoba)	piť	(500)
hrat'3	(251)	zaoberať sa	(153)

DVAL((sub,osoba,_,Sf,K1),(sub,Sc,K2),L)
 :- (Sf = ník; Sf = čik; Sf = ik; Sf = ca; Sf = ár; Sf = ec; Sf = ér; Sf = ista),
 (qualia(K2,K3); K3 = 'zaoberať sa'),!
 (synekdocha(K2,K4); K4 = K2),!
 (hyperon(K1,K5); K5 = osoba),
 koreň(K3,_,sl,I),
 VAL(I,_,živ,SP1),subj_pád(SP1),
 VAL(I,_,Se,SP2),obj_pád(SP2).

$$L = \begin{bmatrix} K5 \\ SP1: K3 \\ SP2: K4 \end{bmatrix}$$

Dostávame:

organista	vinár
osoba, čo hrá na organe	osoba, čo pije víno
	osoba, čo dorába víno
stolár	chemik
osoba, čo robí nábytok	vedec, čo sa zaoberá chémiou

Toto derivatologické pravidlo využíva štruktúru tzv. qualii. Podľa návrhu Pustejovského (1991) priradíme substantívam systém slovies, činností, v ktorých typicky participujú. Takýchto typických činností môže existovať viac, alebo aj žiadna. Napr. *ihla + šiť*, *kniha + čítať*, *písať*, *človek + 0*. Pri analýze desubstantív sa qualia vynikajúco uplatnia, pretože vzťah medzi fundujúcim slovom a sufixom nepoukazuje na hocikáku, ale práve na typickú činnosť.

Pri slove *stôl* konotačný slovník žiadne qualium neposkytuje, ale nahradí ho všeobecné pravidlo, ktoré hovorí, že artefakty sú vždy objektom slovesa *robiť*.

Chémia nevyhovuje ani tomuto pravidlu a tak DVAL supluje centrálné sloveso najvšeobecnejším možným: *zaoberať sa*.

Po rekonštrukcii centrálného slovesa sa snaží interpretovať osobu ako subjekt deja a fundujúci koreň ako jeho objekt, resp. okolnosť.

Pravidlo berie ďalej do úvahy, či fundujúci koreň nefunguje ako synekdocha. *Stolár, zámočník* sa nezoberajú iba stolmi a zámkami lebo *stôl, záмок* sú iba synekdochami drevených a železiarskych výrobkov.

Nakoniec DVAL vráti ako výsledok celú štruktúru – kus sémantickej siete. V našom príklade sú to tieto:

$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:hrat'} \\ \text{INS:organ} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:pit'} \\ \text{PAC:vino} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:dorobiť} \\ \text{REZ:vino} \end{bmatrix}$
$\begin{bmatrix} \text{osoba} \\ \text{AGS:robiť} \\ \text{REZ:nábytok} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{vedec} \\ \text{AGS:zaoberať sa} \\ \text{PAC:chémia} \end{bmatrix}$	

Literatúra

- ALTMANN, G. – KÖHLER, R.: Synergetické aspekty jazykovedy. Jazykovedný časopis, 42, 1991, 1, s. 3–15.
 APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 368 s.
 BRODOWSKA – HONOWSKA, M.: Zarys klasyfikacji polskich derywatów. Wrocław, Ossolineum 1967. 100 s.
 BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra deverbatív. Bratislava, Veda 1974. 236 s.
 DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha, Academia 1967. 780 s.
- DOROSZEWSKI, W.: Monografie słowotwórcze. Studia i szkice językoznawcze. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962; s. 205–222.
- FURDIK, J.: K syntakticko-sémantickej interpretácii slovo tvorných štruktúr. Slavica slovacca, 13, 1978, s. 274–287.
- HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. Bratislava, SPN 1971. 252 s.
- HORECKÝ, J.: Slovo tvorná parafráza. Jazykovedný časopis, 32, 1981, s. 6–12.
- PUSTEJOVSKY, J.: The Generative Lexicon Computational Linguistics, 17, 1991, No.4.
- REVZINA, O. G.: Struktura slovoobrazovateľných poľí v slovanských jazykoch. 1. izd. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1969. 156 s.

Paradigmatické a syntagmatické vlastnosti n/t-ových jednotiek¹

Jana Sejáková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Predmetom analýzy sú tie paradigmatické a syntagmatické vlastnosti sémantických skupín n/t-ových jednotiek, ktoré sú určujúce pre posudzovanie stupňa ich procesuálneho alebo vlastnostného fungovania.

Pre posudzovanie vlastnostného fungovania n/t-ových jednotiek nie je relevantné, či ide o trvalú vlastnosť alebo iba o prechodný stav, ale to, či ide len o zmenu vonkajších okolností alebo o zmenu v samotnom objekte. V prvom prípade možno hovoriť o adherentnej (relačnej) vlastnosti, v druhom prípade o inherentnej vlastnosti (termíny – porov. F. Šticha, 1980, s. 9). Okrem toho mieru vlastnostného fungovania výrazne spoluurčuje aj vnútrojazykový činiteľ, a to miera začlenenosti do adjektívneho systému.

Z paradigmatických vlastností ide o:

- A. začlenenosť do lexikálneho systému adjektív:
 1. asociačné väzby s adjektívnymi synonymami a antonymami;
 2. schopnosť sémantickej derivácie adjektívnych významov na základe metonymie alebo metafory;
- B. začlenenosť do slovo tvorného systému adjektív:
 1. typ asociačných väzieb s adjektívnymi paronymami;
 2. schopnosť byť článkom slovo tvornej reťaze.

Zo syntagmatických vlastností ide o:

1. zovretosť syntaktickej štruktúry;
2. rovnaké syntaktické okolie ako pri adjektívach.

¹ Štúdia je čiastkovým výkonom pripravovanej kandidátskej dizertácie Adjektívia pričasti v slovenčine

Analýza materiálu ukázala, že najvyšší stupeň vlastnostného fungovania sa prejavuje v sémantickej skupine n/t-ových jednotiek označujúcich **psychofyzologický stav živej bytosti**, naopak, najnižší stupeň vlastnostného fungovania sa prejavuje v sémantickej skupine n/t-ových jednotiek označujúcich **priestorovú manipuláciu s predmetmi**. V prvej skupine ide o typický prípad vnútornej zmeny v objekte, v druhej skupine o typický prípad zmeny vonkajších okolností. Zaujímavé je, ako tento čisto sémantický protiklad korešponduje s protikladnou mierou začlenenosti do adjektívneho systému podľa vyššie uvedených vnútrojazykových činiteľov.

Mieru začlenenosti n/t-ových jednotiek týchto sémantických skupín do paradigmatického a syntagmatického systému adjektív sme kvôli prehľadnosti znázornili v tabuľke, kde sú v stĺpcoch vyznačené jednotlivé činitele takto: stĺpec 0: syntagmatické vlastnosti n/t-ovej jednotky: nadradené meno, objektové a záväzné príslovkové doplnenia, stĺpec I: adjektívne synonymá (v najširšom význame – ako sémanticky príbahlé výrazy), stĺpec II: adjektívne antonymá (v najširšom význame – ako sémanticky protibahlé výrazy), stĺpec III: adjektívne paronymá (obmedzenia kvôli zjednodušeniu: spájateľnosť s rovnakým nadradeným menom, entita v nadradenom mene pri parafrázovaní nie je agensom deja), stĺpec IV: substantívny základ ako možnosť n/t-ovej jednotky zaradiť sa do adjektívneho slovo tvorného typu, stĺpec V: slovo tvorný derivát – abstraktné podstatné meno, stĺpec VI: slovo tvorný derivát – príslovka, stĺpec VII: prípady sémantickej derivácie.

Psychofyzologický stav živej bytosti

0.	I	II	III	IV	V	VI	VII
zadumaný	tichý mlkvy	zhovorčivý živý	zadumčivý		-osť	-e/-o	*trúchlivosť
zamyslený	zadumčivý mlčanlivý	veselý bujary	myslivý		-osť	-e/-o	*pohľad
zasnený	málovravný vážny		snivý		-osť	-e	*pohľad
nadudraný	nevraživý	pokojný	dudravy				*tvár
naježený	zlostný	bodry					*pohľad
nasršený	jedovitý, mrzutý	prívetivý vľúdny			-osť	-e	*oči
nadurdený		mierny	durdivý		-osť	-e	*tvár
rozhravený		ľahostajný zdržanlivý	hnevivý	hnev		-e/-o	*pohľad
nahnevany						-e/-o	*výraz
nazlostný			zlostný	zlost		-e	*hlas
najedovaný			jedovitý			-e	*oči
rozjedovaný					-osť	-e/	*tvár
namrzený			mrzutý		-osť	-e	*mlčanie

uvoľnený	pokojný	kľčovitý	voľný		-osť	-e	*neviazanosť	
zmierený	pokojný	nepokojný	zmierlivý	mier			*hlas	
uzmierený						-e	*výraz	
upokojený			pokojný	pokoj		-e	*tvár	
napätý	křčovitý	pokojný		napätie	-osť	-o	*držanie tela	
začudovaný	*vyvalený					-e	*oči	
zadivený	*vyjavený					-e	*tvár	
prekvapený	*unesený			prekva- penie	-osť	-e	*smiech	
užasnúť				úžas		-o	*očakávanie	
nadšený				nadšenie	-osť	-e	*hurhaj	
potešený	veselý	ľahostajný				-nie	*hlas	
naradovaný	bodry	chladný	#rád			-e	*oči	
zaradovaný	radostný	smutný					*tvár	
rozradostený	šťastný	nešťastný	radostný	radosť		-e	*tvár	
rozveselený	bujarý	zúfalý	veselý	veselosť		-e/-o	*oči	
rozohnený	bujarý	vážny	ohnivý		-osť	-e	*slová	
rozvážnený	pochabý	mierny	vážnivý	vážnosť	-osť		*hra	
spochabnený	bláznivý	pokojný	pochabý	pocha- bosť	-osť		*pobíhanie	
	samopašný					-osť	-e	*zvolanie
pojašený					-osť	-e		*reči
pobláznený			bláznivý		-osť	-e		*tanec
rozdivočený			divoký		-osť			
podgurážení	smelý	nesmelý		guráž		-e		*pohľad
rozgurážení	výbojný	bojazlivý						*krok
	odvážny						-e	*reči
popletení	nepokojný	pokojný						
vykofajení	#nesvoj	mierny				-osť		*pohľad
zmätený	#paľ	ľahostajný				-osť	-e	*hlas
	#celý bez se- ba	bezstarostný		zmätok	-osť	-e		*pohľad
	#celý	rozvážny						
znepokojený	preč	chladnokrv- ný	nepokojný	nepokoj	-nie	-e		*pohľad
	#holový							
rozčúlení	nepokojný	pokojný			-osť	-e		*gestá
vyvedení		ľahostajný						
z miery		chladnokrv- ný						
rozhorčení	#paľ		hortlivý	hortivosť	-osť	-e/-o		*reč
rozohnený	#bez seba		ohnivý		-osť	-e		*pohľad
vzrušení	#celý			vzrušenie	-osť	-e		*prízvuk
otrávený	mrzutý	spokojný			-osť	-e		*pohľad
unudený	nevrlý			nuda	-osť	-e		*tvár
neuspokojený	nespokojný		nespokojný	nespo- kojnosť	-osť			*výraz tváre
	nevľúdny							
	#nesvoj			sklama- nie		-e/-o		*somranie
sklamani								
roztrpčení				trpkosť	-osť	-e		*tvár

znechutený				nechuf	-osť	-e	*výzor
skormútený	smutný	veselý			-osť	-e/-o	*odovzda- nosť
	nešťastný	šťastný					
zarmútený	zúfalý	bezsta rost- ný		zármutoť	-osť	-e	*hlas
rozfútený				fútosť		-e	*slová
rozželený				žiaľ			*oči
stiesnený				tieseň	-osť	-e/-o	*nálada

Typ preniknutý

peniknutý (pomstychti- vosťou)				pomstychti- vý			
					pomsty- chtiť		
zachvátený (žiarlivo- sťou)				žiarlivý			
					žiarlivosť		
posadnutý (nenávisťou)						-osť	
					nenávisť		
ovládnutý (závisťou)				závistlivý			
					závisť		
oponovaný (úzkosťou)				úzkostlivý			
					úzkosť		
naplnený (šťastím)				šťastný			
					šťastie		
prežiarení (láskou)				láskavý			
					láska		
predchnutý (úctou)				úctivý			
					úcta		
premožený (ctom)					ctí		

Značky: * nemožnosť transformácie n/t-ovej jednotky na určitý slovesný tvar

nemožnosť postavenia v pozícii antepónovaného atribútu

Charakteristika

Stĺpec 0 – syntagmatické vlastnosti n/t-ovej jednotky:

Všetky n/t-ové jednotky sa spájajú s nadradenou substanciou, označujúcou

živú bytosť, preto sme ju v stĺpci nevypisovali osobitne v každom prípade zvlášť. Objektové doplnenia sú zriedkavé, vyskytujú sa iba pri type preniknutý/niečím. Sú to nasledujúce n/t-ové jednotky: preniknutý, zachvátený, posadnutý, ovládnutý, opanovaný, naplnený, prežiaraný, predchnutý, premožený. Do tejto sémantickej skupiny sa zaraďujú, keď je objektom názov emócie (hnev, zlosť, pokoj, úžas, radosť, veselosť, vášeň, nechut', ...). Ich jednoslovnými náprotivkami sú n/t-ové jednotky od desubstantívnych slovies s názvom emócie v základe slova (nahnevany, nazlostený, upokojený, užasnúť, rozradostený, rozveselený, rozvášnený, znechutený, ...). Avšak úplná ekvivalencia tu neexistuje ani v smere od explicitnejších vyjadrení k implicitnejším, ani naopak, pretože v prvom prípade neexistujú vždy jednoslovné n/t-ové jednotky s názvom emócie v slovnom základe (napr. závisť, žiarlivosť), v druhom prípade zase jednoslovnej n/t-ovej jednotke môžu zodpovedať viaceré z vyššie uvedených n/t-ových jednotiek s objektovým doplnením (nahnevany – preniknutý/zachvátený/posadnutý/ovládnutý/opanovaný/naplnený/premožený/hnevom). N/t-ové jednotky s objektom sú svojou explicitnosťou bližšie k slovesám, n/t-ové jednotky s objektom zahrnutým v slovnom základe sú svojou implicitnosťou bližšie k adjektívam.

Stĺpec I a II – adjektívne synonymá a antonymá (v širokom zmysle slova ako sémanticky príbahlé a protipríbahlé výrazy):

Táto sémantická skupina sa vyznačuje bohatosťou asociatívnych väzieb s adjektívami. Medzi adjektíva zaraďujeme aj tie n/t-ové jednotky, ktoré sú sémantickými derivátmi iných sémantických skupín n/t-ových jednotiek (*vyvalený, *vyjavený, *unesený). Medzi samotnými n/t-ovými jednotkami sú synonymicko-antonymické vzťahy založené na kombinácii dvoch typov protikladov: 1. pozitívna emócia (+) – negatívna emócia (-); 2. aktivnosť (A) – pasivnosť (P): upokojený (P+), zarmútený (P-), nadšený (A+), rozhněvaný (A-). Týmto vzťahmi sa asociatívna sieť medzi n/t-ovými jednotkami a adjektívami ešte viac zahusťuje.

Stĺpec III – adjektívne paronymá:

Keďže východiskové slovesá väčšiny n/t-ových jednotiek tejto skupiny sú desubstantívne alebo deadjektívne, n/t-ové jednotky vstupujú do bohatých asociatívnych vzťahov s motivujúcim adjektívami alebo adjektívami odvodenými od motivujúcich substantív. Tendencia adjektív je vyjadrovanie sklonov, tendencia n/t-ových jednotiek je vyjadrovanie stavov (zmierlivý – zmierený, hnevľivý – nahnevany).

Stĺpec IV – substantívny základ ako možnosť n/t-ovej jednotky zaradiť sa do adjektívneho slovo tvorného systému:

Do úvahy tu prichádza predovšetkým slovo tvorný typ **peniknutý/naplnený + názov emócie**:

rozhněvaný/nahnevany	- naplnený/peniknutý hnevom
nazlostený	- naplnený/peniknutý zlosťou
namrzený	- naplnený/peniknutý mrzutosťou
upokojený	- naplnený/peniknutý pokojom
napätý	- naplnený/peniknutý napätím
prekvapený	- naplnený/peniknutý prekvapením

nadšený
rozradostený
rozveselený
rozvášnený
roztrpčený
rozľutostený

- naplnený/peniknutý nadšením
- naplnený/peniknutý radosťou
- naplnený/peniknutý veselosťou
- naplnený/peniknutý vášňou
- naplnený/peniknutý trpkosťou
- naplnený/peniknutý ľútosťou a pod.

Stĺpec V – slovo tvorný derivát abstraktne podstatné meno:

Abstraktne podstatné meno odvodené od n/t-ovej jednotky nie je taký preukazný ukazovateľ vlastnostného fungovania n/t-ovej jednotky, ako by sa na prvý pohľad zdalo, pretože aj ono samotné rovnako ako n/t-ová jednotka môže plniť nominačnú alebo transpozíčnú funkciu (porov. K. Buzássyová, 1982). Uvádžame tu tie abstraktne podstatné mená, ktoré sme našli v SSJ, hoci sme si vedomí toho, že pri spracúvaní hesiel sa toto rozlišovanie ešte nebralo do úvahy. Preto si tento ukazovateľ vlastnostného fungovania všimame až v celku, v rámci celej sémantickej skupiny ako hrubú tendenciu. Táto sémantická skupina sa vyznačuje ich vysokou frekvenciou (okrem skupiny typu preniknutý emóciou).

Stĺpec VI – slovo tvorný derivát príslovka:

Pre túto sémantickú skupinu n/t-ových jednotiek je typické pravidelné tvorenie prísloviek (okrem typu preniknutý hnevom).

Stĺpec VII – prípady sémantickej derivácie:

Sémantická derivácia adjektívnych významov na základe metonymie je najvýraznejšou črtou tejto sémantickej skupiny n/t-ových jednotiek, ktorá ju odlišuje od všetkých ostatných sémantických skupín. Ide o typ nahnevaná tvár – tvár nahnevaného človeka; nadšený hurhaj – hurhaj nadšených ľudí; zadumaná truchlivosť – truchlivosť zadumaného človeka, s nemožnosťou transformácie na VE (*tvár sa nahnevala, *hurhaj sa nadchol, *truchlivosť sa zadumala; *niekto nahneval tvár, *niekto nadchol hurhaj, *niekto zadumal truchlivosť). Sémantická derivácia tohto typu je pravidelná pri všetkých n/t-ových jednotkách okrem typu preniknutý emóciou. N/t-ové jednotky prostredníctvom týchto typicky adjektívnych sémantických derivátov nadväzujú ďalšie asociatívne vlákna s adjektívnym systémom.

Priestorová manipulácia s predmetom:

	0	I	II	III	IV	V	VI	VII
dovezený (tovar)				dovozový				
lapený (zver)								
popriľepaný (obrázky)								dedinky p-é na svahu
naplavený (piesok)				naplavový				
naskladaný (lavice v kúte)								

naukladaný (dosky)							
naviaty (pôda)							
odoslaný (balík)							
odrazený (puk)							
opretý (lopata o ste- nu)							
podstavený (sud)							
položený (váza na sto- le)						vysoko p -é miesto; šik- mo p -é oči	
poprehadzo- vaný (knihy po zemi)					-e		
posunutý (lavica)							
prevesený (puška cez plece)							
prevlečený (lano cez otvor)							
priklincovaný (doska)				klinec			
prilepený (plagát na skriňu)				lep			
prinesený (raňajky)							
pripevnený (čln o kolík)							
pristavený (voz)							
rozostavený (kulisy na scéne)							
spustený (kotvy)							
spláchnutý (zvyšky jedla)							
spletený (konáre)							
uložený (cennosti v trezore)							

upnutý (vinič o kolík)							
uvoľnený (skrutka)			voľný				
vbodnutý (meč do srd- ca)							
vklinený (sekera do klátu)							park v. medzi do- mami
vylovený (zvierat)			lovný				
vylúskaný (jadierka)							
vypumpovaný (vzduch)					pumpa		
vystrelený (šíp)							
vystrihnutý (obrázok)			vystrihovací				
vytrhnutý (zub)							
vyvesený (plagát)							
zadržaný (voda)							
zadupaný (klasy do zeme)							
zahádzaný (náradie)							
zahrabaný (kost)							
zaklinený (stolička)							
zaoraný (burina)							
zapasovaný (remeň do drážky)							
zapichnutý (kopija do ze- me)							
zapustený (stĺp v beto- ne)							
zasadený (obraz do rámu)							

zastoknutý (palica do zeme)							
zafatý (pazúry do obete)							
zhodený (potravinu)							

Charakteristika

Stĺpec 0 – syntagmatické vlastnosti n/t-ovej jednotky.

N/t-ové jednotky sa spájajú s nadradeným menom označujúcim konkrétny predmet – huteľnosť. Nevyžadujú si objektové, ale príslovkové doplnenie miesta, ktoré je často potencionálne. Keďže je ťažko odlišiť potencionálne a obligatórne príslovkové doplnenie, informácia o ňom v tabuľke je skôr orientačná, poukazuje na to, že tento typ príslovkového doplnenia nie je typický pre adjektívne okolie, a preto skôr zdôrazňuje procesualnosť.

Stĺpec I a II – synonymá a antonymá (v najširšom zmysle ako sémanticky príbahlé a protipríbahlé výrazy).

Táto sémantická skupina n/t-ových jednotiek nemá medzi adjektívami žiadne synonymá ani antonymá, čo vyplýva z charakteru jej sémantiky (priestorová manipulácia s pohybovou zložkou). Jej sémantická organizácia spočíva v priestorovom usporiadaní, vyjadrenom predponami (*do-, na-, od-, pod-, pre-, pri-, u-, v-, vy-, za-, z-* a *pod-*), čo je sémantickej organizácii adjektív cudzie.

Stĺpec III – adjektívne paronymá.

Keďže východiskové slovesá tejto sémantickej skupiny sú deverbatívne, ako paronymá prichádzajú do úvahy deverbatívne adjektíva. Majú význam schopnosti entity byť predmetom manipulácie alebo jej určenia na manipuláciu (*lovný, vystrihovací*), prípadne vlastnosti vyplývajúcej z pôvodu (*dovozový, náplavový*). Zatiaľ čo adjektívne paronymá nemajú schopnosť viazať na seba príslovkové doplnenie miesta, n/t-ové jednotky ju majú zachovanú, a tým sa v nich posilňuje procesualnosť: *ulovený* (kde) – *lovný* (*kde), *vystrihnutý* (odkiaľ) – *vystrihovací* (*odkiaľ), *dovezený* (odkiaľ) – *dovozový* (*odkiaľ), *naplavený* (odkiaľ) – *náplavový* (*odkiaľ).

Stĺpec IV – substantívny základ ako možnosť n/t-ovej jednotky zaradiť sa do adjektívneho slovotvorného systému.

Keďže väčšina východiskových slovies n/t-ových jednotiek tejto skupiny je deverbatívna, nie sú tu predpoklady na to, aby sa nejaký typ substantíva stal oporou adjektívneho slovotvorného typu.

Stĺpec V a VI – slovotvorné deriváty.

Pri tejto sémantickej skupine sa abstraktné podstatné meno ani príslovka nevyskytujú.

Stĺpec VII – prípady sémantickej derivácie.

Pravidelná sémantická derivácia tu neexistuje, vyskytujú sa len jej jednotlivé prípady, a to na základe metafory: dedinky popriľepané na svahu, vysoko položené miesto, šikmo položené oči, park vklinený medzi domami. Tieto

spojenia vyjadrujú polohu v priestore, akoby bola výsledkom priestorovej manipulácie.

Zaujímalo nás ďalej, ako sa systémové vlastnosti n/t-ových jednotiek prejavujú v texte, presnejšie, ak je pre istú skupinu n/t-ových jednotiek typické vlastnostné fungovanie, či tomu v textovej rovine zodpovedá uprednostňovanie pozície holého anteponovaného atribútu. Sledovali sme preto, v akých pozíciách sa vyskytujú n/t-ové jednotky sémantickej skupiny psychofyzologický stav živej bytosti. Analýza bohatého textového materiálu ukázala, že n/t-ové jednotky tejto skupiny sa vyskytujú vo všetkých syntaktických pozíciách. Preto výskyt n/t-ovej jednotky v pozícii anteponovaného holého atribútu nepovažujeme za dištingtívnu vlastnosť vlastnostne fungujúcej n/t-ovej jednotky. Vysvetľujeme si to jednak tým, že samotná atributívna pozícia má dve funkcie, a to charakterizačnú a odkazovaciu, pričom charakterizačná funkcia zodpovedá vlastnostnému fungovaniu n/t-ových jednotiek, odkazovacia procesualnému fungovaniu (porov. Sazonova, 1975, s. 10), a jednak tým, že pre kvalifikačné adjektíva je typická symetrickosť atributívnej a predikatívnej funkcie, t. j. schopnosť vystupovať popri atributívnej aj v predikatívnej pozícii (porov. Kubriakova, 1977, s. 337).

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, K.: Názvy deja a vlastnosti v transpozicnej a nominačnej funkcii. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 21–35.
- KUBRIAKOVA, E. S.: Imia prilagatelnoje. In: Istoriko-tipologičeskaja morfoložija germanskich jazykov. Fonomorfologija. Paradigmatika. Kategorija imeni. Red. M. M. Guchman. Moskva, Nauka, 1977, s. 286–352.
- SAZONOVA, I. K.: Semantičeskij faktor v formirovanii vtoričnogo leksičeskogo značenijsa (na materiale stradalnych pričestij prošedšego vremeni soveršennogo vida). Avtoreferat kandidatskoj dissertacii. Moskva 1975. 27 s.
- ŠŤCHA, F.: Konkurencia krátkých a dlouhých variant participiálních tvarů v přísudku. Naše řeč, 63, 1980, s. 1–14.

Propriá ako súčasť slovenskej a anglickej stomatologickej terminológie

Gabriela Miššiková

Vysoká škola pedagogická, Nitra

Prekladový stomatologický slovník (Andrik a kol., 1992) obsahuje približne 2 100 slovenských stomatologických termínov. Spomedzi nich len jedna desiatka termínov (t. j. 0,5 %) obsahuje vlastné podstatné meno. Podobný stomatologický slovník v angličtine (Harty – Ogston, 1987) uvádza medzi 4 000 termínmi asi 200 termínov (t. j. 5 %) obsahujúcich propriá. Napriek

tomuto výsledku treba termíny s propriami považovať za súčasť slovenskej stomatologickej terminológie. Svedčí o tom výrazný výskyt týchto termínov v učebniciach stomatológie a v rôznych odborných textoch. Porovnaním učebníc zistíme, že v starších učebniciach sú terminologické pomenovania obsahujúce propriu pomerne frekventované, tvoria asi 9 % použitých termínov (napr. Andrik, 1952). V novších učebniciach sa ich výskyt a frekvencia znižuje až o polovicu (Andrik, 1970, 1983). Takéto zistenie korešponduje s tendenciou vyhýbať sa využívaniu vlastných mien pri tvorení nových odborných termínov, ktorú zaznamenáva K. Buzássyová (Horecký - Buzássyová - Bosák a kol., 1989, s. 72).

Excerpciou učebnice Zubná protetika (Andrik, 1953) sme získali asi 300 termínov obsahujúcich vlastné meno vedca - lekára, ktorého osobnosť súvisí s pomenúvaným javom. Takmer všetky termíny sú pomenovania kongruenčného typu, pričom prevládajú združené pomenovania. Meno vedca je vo funkcii zhodného prívlastku (*Jacksonova spona, Jenkinsova hmota, Kennedyho zadelenie, Kreuterov chránič, Loganova korunka, Majorov artikulátor, Perryho separdtor, Searsove zuby, Vestova kotva*). Vo viacslóvných termínoch je vlastné meno jedným z viacerých zhodných prívlastkov (*Adlerov liaci prístroj, Boedeckerov modrý vosk, Dalnohyho bukálny hák, Gysiho trojbodový artikulátor, Myersonov umelý žuvací zub, Rossova odtlačková pasta, Schroderovo podjazyčné krídlo*). V termínoch so zhodnými a nezhodnými prívlastkami je vlastné meno vo funkcii zhodného prívlastku (*Bányaiho držiak vatoých valčekov, Beniklaunov drobič sadry, Doxov prístroj na zabrusovanie protéz, Herbstova súprava krúžkov, Kennedyho metóda zvýšenia skusu, Mohsova stupnica tvrdosti, Radóov nástroj na rozrezávanie koruniek*). Zriedkavo sa v termíne uvádzajú iniciály krstných mien, napríklad pri zhode priezvisk (*A. M. Schwartzov medzemník, J. R. Schwartzova korunka, S. S. Whitov nástroj na meranie výšky skusu, S. S. Whitovo krúžidlo*). Ak sa k pomenúvanému javu alebo predmetu viažu rovnakým významom mená dvoch, prípadne viacerých autorov, všetky sa stávajú súčasťou termínu (*Boltonov-Broadbeutov cefalometer, Bowenova-Danielsova krídlová odtlačková lyžica, Cohnova-Stockova metóda, Falkova-Haskellova bukálna opora, Greenova-Kemova odtlačková lyžica, Hamlokova-Grunbergova dlahá, Witkowského-Wolfova-Dreselova skrutková dlahá*).

Anglické stomatologické termíny obsahujúce vlastné mená majú tvar prívlastňovacieho pádu. Napviac sa vyskytujú termíny, ktoré prívlastňovanie vyjadrujú morfému s, ktorá sa pripája apostrofom, resp. len apostrofom (*Adam's clasp, Black's classification of cavities, Caffey's disease, Frahm's carver, Frey's syndrome, Garee's osteomyelitis, Gigli's wire saw, Gillie's approach, Hutchinson's teeth*, slov. *Adamsova spona, klasifikácia kavití podľa Blacka, Caffeyho choroba, Frahmov orezávač, Freyov syndróm, Gareeho osteomyelitída, Gigliho pilka na drôt, Gillieho prístup, Hutchinsonove zuby*), menej časté je vyjadrenie prívlastňovacieho pádu predložkou of (*epithelial rests of Malassez, granular of Tomes, lines of Retzius*, slov. *Malassezove epitelové zvyšky, Tomesova granulovaná vrstva, Retziusove pruhy*). Významnú súvislosť s dvoma alebo viacerými osobnosťami vyjadruje použitie dvoch a viacerých vlastných mien v termíne (*Albers-Schönberg disease, Epstein-Barr virus, Hand-Schüller-Christian disease*). Vlastné mená sa pripájajú k určovnému substantívu aj jednoduchou juxtaopozíciou (*Andresen appliance, Beneth*

angle, Begg technique, Brinell hardness, Dolder bar, Hendström file, Risden approach, Rochette bridge; slov. *Andresenov aparát, Benethov uhol, Beggova technika, tvrdosť podľa Brinella, Dolderov simeň, Hendströmov pilník, Risdenov prístup, Rochettov mostík*). Zriedkavo sa z dvojslóvného termínu utvorí zložené slovo (*Bonwill's triangle* alebo *Bonwilltriangle*; slov. *Bonwillov trojuholník*). Takisto zriedkavé je tvorenie adjektívnych tvarov od vlastných mien (*Eustachien tube*; slov. *Eustachova trubica*). (Porov. Horecký - Buzássyová - Bosák a kol., 1989, s. 72).

Termíny utvorené použitím vlastných mien pomenúvajú v slovenčine i v angličtine odborné techniky a metódy, nástroje a pomôcky, choroby a chorobné stavy, liečebné prípravky, prípadne iné javy. V odbornej literatúre sa využívanie vlastných mien v tvorení termínov hodnotí ako snaha kombinovať klasifikačnú funkciu všeobecných podstatných mien s individualizačnou hodnotou proprii (Quine, 1960; Sager, 1990). V stomatologickej terminológii majú vlastné mená klasifikačnú hodnotu, pričom si ponechávajú hodnotu jedinečnosti. Hoci nevyjadrujú sémantické motivačné príznaky explicitne, sú pre odborníka zdrojom informácie o pomenovanom jave alebo predmete. V kontexte danej disciplíny vyjadrujú významné súvislosti, ktoré sú z odborného hľadiska dôležité a zaujímavé.

Najmä pomenovania nástrojov, prístrojov a pomôcok bývajú motivované menom vynálezcu. Napr. jednotlivé typy extrakčných pák sú pomenované podľa lekárov, ktorí modifikovali ich tvar a uviedli ich do užívania: *extrakčná páka - Bain, Lecluse, Winter, Schlemmer, Barry*. Mená lekárov tu zastupujú špecifikáciu tvaru, ktorý úzko súvisí s funkciou (napr. *Bainova extrakčná páka* je určená na extrakciu koreňov a pod.). Podobne sa diferencujú druhy chráničov (*S. S. Whitov, Kreuterov, De Treyov chránič*), natlačovačov koruniek (*Bányaiho, Sachsov natlačovač koruniek*) a pod. Mnohé termíny sú motivované vlastným menom vo viacerých jazykoch (napríklad slov. *Esmarchovo škrtidlo, Gigliho pilka*, čes. *Esmarchovo škrtidlo, Gigliho pilka*, rus. *bandáž Esmarcha, пилка Гигли*, angl. *Esmarch bandage, Gigli saw*, nem. *Esmarch-Binde, Gigli-Säge*, fr. *bande d'Esmarch, scie de Gigli*, špan. *venda de Esmarch, sierra de Gigli*, maď. *Esmarch-pólya, Gigli-fűrész* a pod.).

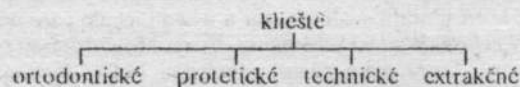
Meno autora má v niektorých jazykoch platnosť synonymického pomenovania. V termíne *Jacksonova kotevná spona* vystupujú výrazy „*ortodontický*“ a „*Jackson*“ ako synonymné. Angličtina, nemčina, francúzština a španielčina uprednostňujú termín „*ortodontický*“, kým v slovenčine, češtine a maďarčine sa ponecháva názov „*Jackson*“: slov. *Jacksonova kotevná spona*, čes. *Jacksonova kotevní spona*, rus. *фиксирующей клammer (Jackson)*, angl. *orthodontic clasp (Jackson)*, fr. *crochet orthodontique (de Jackson)*, špan. *gancho ortodóntico (de Jackson)*, maď. *Jackson-féle horgonykapocs (ortodontiai)* (Andrik, 1992).

Pomenovania javov s vlastnými menami sa používajú rovnako v oboch jazykoch (slov. *Eustachova trubica, Bonwillow trojuholník, Retziusove pruhy, Speeova krivka*, angl. *Eustachian tube, Bonwilltriangle, lines of Retzius, Spee's curve* a pod.). V uvedených príkladoch sa použitím vlastných mien dosahuje kombinácia individualizačnej funkcie vlastného mena s klasifikačnou funkciou všeobecných podstatných mien. Vlastné meno označuje jedinečný jav, resp. predmet, ktorý má špecifickú charakteristiku. (Napr. slov. *Rochettov mostík*, angl. *Rochettebridge*, označuje typ malého fixného mostíka s perforo-

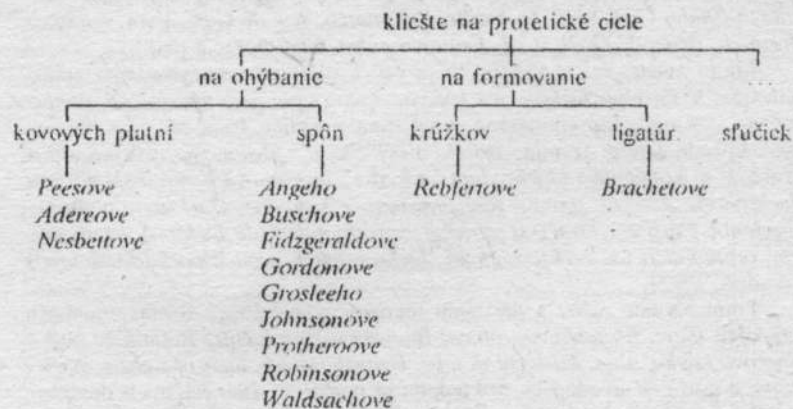
vanými kotevnými prvkami na oboch koncoch, pripevnených cementovou hmotou na susedné zuby; anglickému termínu *pin crown*, resp. *dowel crown*, zodpovedá v slovenčine termín *čapová korunka*, ktorá sa v odborných textoch označuje názvom *Richmondova korunka*. (Andrik a kol., 1983, s. 58, 67). Tento typ korunky je charakteristický svojím tvarom a spôsobom upevnenia. V anglickom termíne sú oba tieto príznaky vyjadrené prívlastkom (*pin* alebo *dowel*, t. j. v slovenčine špendlík, resp. cvok). Meno vynálezcu Cassiusa M. Richmonda sa vyskytuje aj v termíne *Richmondov čapový zub*, respektívne *Richmondove čapové zuby* (Andrik, 1952, s. 276). V angličtine sme sa s menom vynálezcu nestretli (angl. *pivot*, *post* alebo *dowel tooth*). Opačný príklad predstavuje anglický termín *Beeg technique* (slov. Beegova technika), ktorý má slovenský ekvivalent. V angličtine označuje fixnú ortodontickú techniku vyvinutú Dr. P. R. Beegom, po prvý raz opísanú v r. 1950 (Harty – Rogston, 1987, s. 24). V odbornom kontexte ju charakterizuje využitie intermaxilárnych traktov.

Dôležitú úlohu zohrávajú vlastné mená v klasifikácii termínov na menšie podsystémy. V skupine pomenovaní nástrojov a prístrojov je to podsystém *aparátov, korún, klieští, modelovacích nástrojov, mostíkov* a pod.

Napr. základným kritériom klasifikácie zubných klieští je kritérium použitia a funkcie:

Na ďalšej rovine determinácie sa buď výlučne využíva kritérium funkcie (podsystém *extrakčné kliešte*), alebo sa kombinuje s vyjadrením tvaru a iných špecifických vlastností, vyjadrených vlastným menom autora nástroja (podsystém *kliešte na protetické ciele, technické kliešte*):

(Spracované podľa: Andrik, 1952, s. 168 – 170)

Prekladový stomatologický slovník používa klasifikáciu podľa funkcie klieští (Andrik a kol., 1992, s. 40 – 41). Anglický stomatologický slovník kombinuje kritérium funkcie a použitia (*root-splitting forceps, upper molar forceps*; slov. *kliešte na koreňové úlomky, kliešte na horné moláre*) s pomenovaním podľa autorov (*Spencer Wells artery forceps, Cheatle's forceps*; slov. *kliešte na artérie Spencer Wells, Cheatlove kliešte*).

Pomenovanie nástroja podľa konkrétnej osobnosti sa často chápe ako synonymné k ostatným atribútom pomenovania. V učebných textoch vyjadruje doplnujúcu informáciu o pôvode nástroja alebo javu (napr. odlišná klasifikácia dentálnych klieští v učebnici a v slovníku).

Motivácia pomenovaní v slovenčine a angličtine môže byť celkom odlišná. Napr. klasifikácia modelovacích nástrojov v angličtine využíva termíny motivované menami lekárov, ktorí modifikovali ich tvar a uviedli ich do používania: *carvers* – *Frahm's carver, Ward's carver, LeCron carver* a pod. Na ďalšej rovine determinácie sa jednotlivé typy nástrojov označujú číslami a písmenami, určí sa uhol a pod. (*Frahm's 90° D/E carver, Ward's No. 2 carver*). V slovenčine sa typy modelovacích nástrojov bližšie neurčujú. Prekladový stomatologický slovník uvádza len heslo *modelovací nástroj* (Andrik, 1992, s. 60), podobne aj sledované učebnice: *K formovaniu priameho voskového modelu môžeme použiť špeciálne nástroje (inlay-carvery), alebo len exkavátory a lopatky* (Andrik, 1952, s. 198). V staršej učebnici českých autorov sa uvádza klasifikácia podľa iných lekárov: *Z nástrojů užívaných při modelování otisků jsou nejznámější Boeckelerovy a Jesenského* (Neuwirt – Příbyl, 1953, s. 146).

Podobný jav možno sledovať v skupine názvov chorôb. Pokým angličtina uprednostňuje pomenovanie choroby podľa jej objaviteľa (angl. *Bell's palsy*), v slovenčine (ale aj v češtine, ruštine, nemčine, francúzštine a maďarčine) sa používa termín *obma lícného nervu* (čes. *obma lícního nervu*, rus. *paralič licevogo nerva*, nem. *Fazialislähmung*, franc. *paralysie du nerf facial*, maď. *arcidegbénulás*). V španielčine sa uvádzajú obidva typy pomenovaní ako synonymné (*de Bell parálisis, parálisis del nervio facial*).

Predpokladáme, že názvy syndrómov, chorobných a iných javov vznikli zväčša v angličtine, lebo osobnosti, ktorých mená sa využívajú pri ich tvorení, sú najmä Angličania a Američania. To je zrejme dôvodom zhody medzi slovenčinou a angličtinou v tejto skupine termínov (angl. *Adams claps, Black's classification of cavities, Brinell hardness scale, Gardner's syndrome, Heerfordt's syndrome, Hutchinson's teeth*, slov. *Adamsova pružina, klasifikácia kavít podľa Blaka, tvrdosť podľa Brinella, Gardnerov syndróm, Heerfordtov syndróm, Hutchinsonove zuby* a pod.).

Vlastné mená v termínoch bývajú prostriedkami skracovania pôvodných dvojslovných a viacslovných odborných termínov v profesionálnom slangu. Napríklad termíny *zavádzač drénu Luniatschek, zubný preťahováčik Hedstrom, Bainova páka* (angl. *installer of drain Luniatschek, dental tag Hedstrom, Bain's lever*) sa skracujú na pomenovania typu *luniatschek, hedstrom, bain*. V týchto prípadoch nadobúda vlastné meno charakter apelatíva. Pri niektorých termínoch sa súvislosť s vlastným menom už takmer neuvedomuje. Napríklad termín *flečer* vznikol apelativizáciou vlastného mena (... a na ňu

natlačíme gutaperču alebo flečer“ (Andrik, 1952, s. 270). Vysvetlenie podáva iná učebnica: „... najjednoduchším cementom je cement zinkoxysulfátový, nazývaný podľa svojho objaviteľa *Fletcher*“ (Neuwirt – Příbyl, 1953, s. 10). Podobne termíny *kerrová šablóna*, *kerrový odťaháč*, *kerrový val*, ale *Kerrov liaci prístroj*, *Kerrova hmota*, *Kerrova pasta* (Andrik, 1952).

Okrajovo sa v stomatologickej terminológii využívajú aj geografické názvy (angl. *plaster of Paris*, *Maryland bridge*; slov. *sadra*, *mostík Maryland*). Ich počet je však veľmi nízky a z hľadiska tvorenia termínov v stomatológii ich považujeme za irelevantné.

Porovnanie slovenských a anglických stomatologických termínov, ktoré využívajú vlastné mená lekárov a vedcov, poukazuje na preferovanie týchto termínov v angličtine. V slovenčine predstavujú vlastné mená doplňujúcu informáciu a často sa nepovažujú za súčasť termínov. Svedčí o tom fakt, že sa zväčša uvádzajú v zátvorkách a tiež skutočnosť, že nie sú zahrnuté v registri slovníka stomatologických termínov (Andrik a kol., 1992).

Literatúra

ANDRIK, P. a kol.: Prekladový stomatologický slovník. Bratislava, Osveta 1992. 328 s.

HARTY, F. J. – OGSTON, R.: Concise Illustrated Dental Dictionary. Wright Bristol 1987. 291 s.

HORECKÝ, J. – BUŽÁSSYOVÁ, K. – BOŠÁK, J. a kol.: Dynamika slovných zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

SAGER, J. C.: A Practical Course in Terminology Processing. John Benjamins Publishing Company 1990. 254 s.

Excerpovaná literatúra

ANDRIK, P.: Zubná protetika. Martin, Osveta 1953.

ANDRIK, P.: Čerustná ortopédia. Martin, Osveta 1970. 332 s.

ANDRIK, P. a kol.: Stomatologická protetika. Martin, Osveta 1983. 224 s.

MOLNÁR, I. – SCHIRANZ, D. – HUSZÁR, G.: Zubná protetika. Prekl. P. Andrik. Bratislava, Nakladateľstvo SAV 1952. 720 s.

NEUWIRT, P. – PŘÍBYL, J.: Konservační zubní lékařství. Praha, SZN 1963. 312 s.

Okazionalizmy v tvorbe Daniela Heviera pre deti

Ludmila Valeková

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Týmto príspevkom nadväzujeme na štúdiu, v ktorej zo širšieho hľadiska predstavujeme fungovanie slovotvorne motivovaného slova v Hevierových autorských rozprávkach a básničkách pre deti. K skúmaniu okazionálnych

pomenovaní nás primala ich častosť, nápadnosť a špecifická funkčnosť v analyzovaných umeleckých textoch.

Okazionalizmy, t. j. príležitostné slová, chápeme v súlade s K. Buzássyovou (1976, 1979 a 1980) a O. Martincovou (1983) ako nové jednotky reči, resp. doteraz slovotvorne nerealizované systémové možnosti, ktoré vznikajú v jedinečnom kontexte ako produkt individuálneho rečového aktu.

Autorské okazionalizmy Daniela Heviera vznikajú v bezreprízovom literárnom texte a pre tento text. Zväčša sa nimi rozširujú doterajšie vyjadrovacie možnosti jazyka. V niektorých prípadoch pomenúvajú i nové javy, ktoré však jestvujú len vďaka vyprovokovanej čitateľovej, resp. poslucháčovej obrazotvornosti. Vo vzťahu k percipientovi plnia komunikatívnu, no najmä estetickú, ozvlášťujúcu funkciu. Vzhľadom na osobitosť detského adresáta sa fenomén estetického konkretizuje v humore, jazykovej hre a v zábave. Hravosť je teda u D. Heviera rozhodujúcim motívom tvorenia príležitostných slov a takisto ich najsilnejším účinkom. Tento umelecký zámer autora samozrejme spôsobuje vysokú mieru expresivity vytvorených lexém.

Slovotvorba sa realizuje podľa dvoch rozličných princípov: 1. regulárny princíp, t. j. tvorenie slov podľa pravidiel s vlastnosťou predpovedateľnosti; 2. analogicko-holistický princíp, teda kreatívna slovotvorba podľa jestvujúcich celkov na základe asocičných procesov, vyznačujúca sa nepredpovedateľnosťou (Fleischer, 1988, s. 11; Motsch, 1988, s. 31). V Hevierových textoch výrazne dominuje analogická okazionálna slovotvorba. Autor tým „prihráva“ detskému celostnému videniu reality, ktoré sa odráža v analogickom spôsobe vytvárania nových slov typikom pre deti. Uprednostňovanie princípu analógie pri vzniku okazionálnych pomenovaní má svoje dôvody i v svojskosti umeleckého textu. Často sa jeho uplatnenie podmieňuje snaha o eufonickosť, resp. rýmový efekt výraziva. Nezanedbateľnou je takisto skutočnosť, že analogická slovotvorba sa môže využiť ako prostriedok jazykového stvárnenia obsahu plný humoru a komiky.

V nasledujúcej časti príspevku sa pokúsime o roztriedenie a analýzu vyexcerpovaných príležitostných slov podľa dvoch základných kritérií: 1. vzťah k slovotvornej norme, 2. spôsob tvorenia. Budeme si takisto všimnúť príčiny navrhovania expresívnej zložky novotvarov.

1. Individuálne autorské slová spisovateľov sa zväčša od slovotvornej normy odklňajú, resp. ju porušujú v niektorom z konštitutívnych znakov slovotvorneho typu (Buzássyová, 1979). U Daniela Heviera nachádzame i také príležitostné slová, ktoré sú doteraz nerealizovanými systémovými možnosťami jazyka a majú ambície prekračovať hranice periferie slovných zásoby. K takýmto potenciálnym slovám (c. d.) patria slová viacerých slovotvorných typov.

a) Zdrobneniny

Už v predchádzajúcej štúdii (Valeková, 1992) sme poukázali na vysokú frekvenciu zdrobnenín súvisiacu s osobitosťami detských textov. Vznikajú, kdekoľvek si to umelecký zámer autora vyžaduje: *Chcel som si dať na obed jedno vajíčko. Vyškľulo sa z neho prekvapeníčko. – Čo to bolo? Nevieš?*

Voľačo, voľačenko. Malo to chvost ako slíž a pištalo tenko. – Snívaníčko a pod.

b) Príslovky

Naše zistenia sa tu zhodujú s pozorovaniami K. Buzássyovej (1980, s. 99), že v umeleckých textoch sa systémovo tvoria príslovky spôsobu s prirôvnávacou funkciou (*Okolo to voňalo čistulinko, sviežo, šťavnato. Jablkovo*) a verné príslovky (*Nie je ti štekľivo?*).

c) Zložené adjektíva

Adjektívnymi kompozitami so vzťahom koordinácie medzi slootovými základmi autor intenzifikuje vlastnosť (*čieročierna noc, bielobiely svet*). V determinatívnej zloženine *milióňfarebná jar* aktualizuje neurčitú číslovku.

d) Substantivizované adjektíva

V texte sa objavuje normatívne substantivizované adjektívum: *Prehltlo ma more sna. Som v krajine čudesna*.

e) Podľa systémových slootovných typov sú utvorené slová: *posmievačky* – deverbatívny názov deja; *pozerač* – „ten, kto sa pozerá“; *odmiľovať sa* – prefixálne vyjadrený koniec deja; *kadekam* – neurčité príslovkové zámeno, ktorého vznik je podmienený rýmom: *Pozri, akú hrču mám! Nos je v poriadku, no stoná, mal napokon ostať doma, nie sa túlať kadekam!*; *zimomravec* – „ten, kto je zimomravý“ – motivované takisto paronymickým zámerom: *Len mravec má zimomriavky, je to taký zimomravec*.

Hoci štruktúrne i sémanticky sú tieto novotvary doplneniami systémových slootovných typov, teda realizáciou slootovby podľa pravidiel, nazdávať sa, že vo väčšine prípadov prvotným princípom ich vzniku boli analogické asociačné vzťahy s jestvujúcimi celkami, napr. *posmievačky* podľa *prekáračky*, *naháňačky*, *pozerač* podľa *poslucháč*; *odmiľovať sa* podľa *zamiľovať sa*; *kadekam* podľa *kadekde*.

2. Väčšina vytvorených okazionalných pomenovaní sa od slootovnej normy odchyľuje. Tieto príležitostné slová sú viazané na jedinečný kontext a bez identifikujúcich jazykových prostriedkov (Martincová, 1983) im nemožno niekedy celkom porozumieť. Uvedený podtyp okazionalizmov vzniká nasledujúcimi spôsobmi:

2.1. Veľkú časť autorských novotvarov predstavujú zložené substantíva, ktoré a) vznikajú analogicky s častým expresívne pôsobiacim sémantickým napätím medzi slootovnými základmi kompozita (*hviezdolapka, mrakolapka* podľa *mucholapka*; *levoobsluha* podľa *samoobsluha*; *oblakoplavec* podľa *moreplavec*; *slonolekár* podľa *zverolekár*), b) sú vytvorené expresívnym spojením významovo inkompatibilných základov (*ufoškola, ufoveda, ufopečty, pštrosošlon, machul'cobrazy, hus'okvet* a pod.).

Početnosť okazionalných substantív utvorených kompozičným spôsobom potvrdzuje zistenia o tom, že zložené substantíva patria k slootovným typom, ktorých produktivnosť sa uplatňuje predovšetkým v okazionalizmoch (Buzássyová, 1980, s. 100).

2.2. Analogickou deriváciou vznikajú tieto typy novotvarov:

a) Slová s expresívnym významovým napätím medzi slootovným základom a slootovným formantom: *zelovocina* (*Tomáško má všade oči. Volá*

maminu: „Vieš, čo majú v zelovoci? Zelovocinu!“); rýmovník (*Kde rastú figy? Na figovníkoch. A kde rastú rýmy? Predsa na rýmovníkoch*); balónovník (*strom, na ktorom rastú balóny*); vraždník (*To nie je dáždnik, ale vraždník! ... Dostanem z neho infarkt!*).

b) Medzistupňovým odvodzovaním vznikajú tvary: *stojáčik* (vojačik, ktorý stojí na strážii), *žiačik* – *pešiačik* – *naškolusateľiačik* (tu ide navyše o zrazeninu); metaforické príslovky: *po zajacovsky hopkať*; *Niekoľko si možno myslí, že peračník je len taká obyčajná vec. To sa teda airamentsky mylí!*

V týchto prípadoch ide o paradigmatickú analógiu, t. j. tvorenie slov napodobňovaním formálnej slootovnej štruktúry existujúcich derivátov bez zreteľa na motivujúce slovo (Furdík, 1970).

c) Okazionalnosťou pomenovacieho motívu sa vyznačujú desubstantíva na -ár/iar (*Machuliár je maliar dobre známy. Maľuje svoj obraz iba machul'ami. – Motýľkár. Pán Pierko ničím nevyniká, iba že nosí motýlika*) a kvalitatívne adjektíva (*Už sme celí gombikať, nestratia nás naše šaty. – Je tu zima. Páperivá osôbka. – Kto chce byť kráľ, slávní páni? Ja som už ukráľovaný*).

d) Frekventované sú analogické echotvary: *zrkadlo* – *mrkadlo*; *čajník* – *neobyčajník*; *slúchadlo* – *bzučadlo*; *chumelica*, *metelica*, *fujavica*, *snehovica*.

2.3. Porušením štruktúrnych alebo sémantických slootovných zákonitostí autor vytvára nasledujúce okazionalizmy:

a) V personifikovaných tvaroch adjektív ako *slečna nosorožcová, obláčikovská škola, medveďové týždne* je sémantické napätie medzi slootovným formantom a slootovným základom.

b) Expresívna „konfliktnosť“ lexikálneho a slootovného významu (Němec, 1972) je evidentná v novotvaroch: *zívací stroj* je „unavený a ospalý písací stroj“; *najvreckovatejší zlodej* je „profesionálny vreckový zlodej“, v tvare *jazykovyplazovacie diety* je nesúhlas medzi osobným lexikálnym a neosobným slootovným významom.

c) Namiesto zvyčajnejších menných nezhodných prívlastkov sú použité vzťahové adjektíva v kontextoch: *kinové ticho* (ticho v kine), *nohový palec* (palec na nohe), *hračkové zvieratá* (zvieratá na hranie), *protikýchacia injekcia* (injekcia proti kýchaniu) a pod. (porov. Buzássyová, 1980, s. 104).

2.4. Štylisticky nápadná je voľba derivátu z menej produktívneho slootovného typu. Autor tak tvorí činiteľské deverbatíva s príponou -ák, ba i prechýľované tvary: *vyrušovák, opytovák, vykrikovák, čulovák, čudovačka, mudrovák, mudrovačka*.

2.5. Rad príležitostných slov Daniel Hevier vytvára podľa okazionalných slootovných modelov. V texte nachádzame tieto nereprodukovateľné motívaty: *snehovejdi* – „tí, ktoríedia sneh“; *hapčifón* – „prechladnutý saxofón“; *rychloskop* – „mikroskop“; *smiechuliak* – „smiešny snehuliak“; *Acylyprín* by sa mal správne volať *bacilyprín*, *veď zabíja bacily!* – *Jožov dedko má fujaru trombitu, keď budem veľký, kúpim si fujaru štyrombitu*.

V metaforickom kontexte vznikajú okazionalné príslovky: *No viem, ako chuť medveď: utekato, strachovito, bojato a ponáhľato, kričato a príšernato*.

2.6. Niektoré okazionalizmy vznikajú sémanticky: V tlačiami sa tlačí veľa ľudí. *Pretekárske* auto je také, ktorému stále preteká olej. Kto nemá zuby,

ten je bezzubý, kto nemá oči, ten je bezočivý. Kontextová remotivácia známych lexém sa stáva zdrojom komiky.

2.7. V detskej tvorbe Daniela Heviera sa stretávame i s tzv. kreativitou prvého radu (Leisi, 1990, s. 20–22), keď pohrávaním sa s hláskami vymýšľa nemotivované novotvary. Ex nihilo vznikajúce slová (c. d.) sú v texte samozrejme zábavným prostriedkom. Takéto „samovýplody“ sú zastúpené najmä medzi vlastnými menami: *tatko Pikorko, profesor Tungwal, inžinier Pikford, inžinier Fordpik, Džalibalibopo*; – *Keď ste doma celkom sami a tma stojí za dverami, zabarambarumbarumburujte si s nami.* –

2.8. Daniel Hevier tvorí okazionalizmy i špecifickým kontextovo-imitatívnym spôsobom. Výsledkom kontextovo podmienenej imitatívnej motivácie sú vtipné výrazy, ako *dádcha* (nádcha), *haftomobil* (Hafinov automobil), *vyger* (tiger, ktorému sa vyká), *gypsilon* (ypsilon v gypse), *bruška* (hruška s veľkým bruškom), *tencúľ* (tenký cencúľ), vo Fajčiarsku žijú sami *Fajčiari*.

2.9. Na paronymickom princípe autor modifikuje jestvujúce pomenovania: *Eskimákom rastie na snehových poliach vlčí eskimak*. Paronymicko-modifikačným spôsobom vznikajú hravé prešmyčky (*Chcel namaľovať muchotrávku, vyšla mu trávomucha*) a kontaminácie (*človiečik Ktoviečik* – „ktovieaký človiečik“). Na rýmový efekt využíva kontaminované tvary: *navštevujem čudný kraj: je tam mesiac Februšaj*. – *Čo je to za čudné zviera? Ty nepoznáš maškopiera? Kto celý svet pochodil, vie, čo je to hrochodil. Pozrite si ešte dnes: v kletke sedí dikopes. Toto je čo? To je hračka: obyčajná kôňrytnačka.*

Okazionalizmy Daniela Heviera plnia v umeleckej literatúre pre deti jedinečnú funkciu jazykovej hry. Poznaním takmer neohraničených možností slovo tvorby, a to v prirodzenej atmosfére hravosti a humoru, sa deti môžu názornejšie a účinnejšie priblížiť k pozitívnemu vzťahu k jazyku. V neposlednom rade je tu i priaznivý vplyv na rozvoj detskej reči.

Analýzovaný materiál nás presvedča, že individuálne autorské slová na jednej strane rozvíjajú slovo tvornú normu, na druhej strane ju zámerne a účelovo prestupujú. V každom prípade sú funkčným obohatením rečovej komunikácie.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Ako vznikajú nové slová. *Kultúra slova*, 10, 1976, s. 129–133.

BUZÁSSYOVÁ, K.: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 124–128.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Okazionalizmy v slovenskej literatúre. In: *Studia Academica Slovaca*, 9. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1980, s. 91–108.

FLEISCHER, W.: Stilistische Aspekte der Wortbildung. *Deutsch als Fremdsprache*, 6, 1969, s. 273–280.

FLEISCHER, W.: Produktivität – Akzeptabilität – Aktivität. Zur Theorie der Wortbildung (im Deutschen). In: *Zur Theorie der Wortbildung im Deutschen*. Berlin, Akademie – Verlag 1988, s. 8–16.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná analógia a analogická slovo tvorba. *Jazykovedný časopis*, 21, 1970, s. 54–59.

LEISI, E.: *Paar und Sprache*. 3. vyd. Heidelberg – Wiesbaden, Quelle u. Meyer 1990, s. 20–22.

MARTINCOVÁ, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha, Univerzita Karlova 1983. 160 s.

MOTSCH, W.: Analogie und Regel in der Wortbildung. In: *Zur Theorie der Wortbildung im Deutschen*. Berlin, Akademie-Verlag 1988, s. 30–33.

NĚMEC, I.: Slovo tvorný význam a expresivita. *Slovo a slovesnost*, 33, 1972, s. 116–121.

VALEKOVÁ, E.: Slovo tvorne motivované slovo v rozprávках Daniela Heviera. In: *Varia I*. Zost. M. Nábeľková, M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 36–40.

Excerptovaná literatúra

HEVIER, D.: *Vtáci v tanci*. Mladé letá 1978; *Nevyplazuj jazyk na leva*. Mladé letá 1982; *Krajina zázračno*. Mladé letá 1983; *Kam chodia na zimu zmrazinári*. Mladé letá 1984; *Trináť pochádzajúcich čajníkov*. Mladé letá 1984; *Aprílový Hugo*. Mladé letá 1985; *Kráľ naháňa kráľíka*. Osveta 1985; *Básnička ti pomôže*. Mladé letá 1989; *Futbal s papučou*. Mladé letá 1989; *Rozprávky na celý rok*. Mladé letá 1989; *Nám sa ešte nechce spať*. Mladé letá 1990; *Rozprávková torta*. Mladé letá 1990.

Sémantická klasifikácia slovies v spontánnom dialógu detí

Jana Kesselová

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Sémantickej analýze detských dialogických komunikátov prisudzujeme dvojaký zmysel. V prvom rade ju chápeme ako súčasť poznávania tematickej štruktúry dialógov detí. Tematicko-obsahovú zložku vzhľadom na mnohotvárnosť komunikačných situácií a podnetov, z ktorých tematická štruktúra vyrastá, nemožno vymedziť ani enumeratívne ani globálne. Pokúsime sa nájsť spoločné komplexy významov, ktoré sú pre spontánnu dialogickú komunikáciu typické. Vychádzame zo zistení sémanticky orientovaného jazykovedného výskumu a sústredíme sa na centrálnu a organizujúcu zložku výpovede – na sloveso. K tomu, že za súčasť charakteristiky tematickej zložky dialógu pokladáme sémantickú klasifikáciu slovies, nás inšpirovala myšlienka, že „rozlišovanie rôznych rematických dominant textových segmentů zřejmě souvisí s převládajícími v nich typy vět podle sémantických typu predikátů (stavových, procesuálních, událostních) (Mluvnice češtiny 3, 1987, s. 635). Na druhej strane sémantickú klasifikáciu slovies možno využiť pri komunikatívnom vyučovaní opierajúcom sa o premyslený výber jazykového materiálu cvičení. Tie sémantické skupiny slovies, ktoré sú v improvizovanej komunikácii detí bohaté zastúpené, sú podľa nášho názoru vhodné na rozvíjanie metalingválnych schopností detí, a z tých skupín slovies, ktoré majú v aktívnom slovníku detí periférne zastúpenie, resp. úplne chýbajú, zámerne vyberáme materiál do komunikatívnych cvičení.

Východiskom spracovania témy sú zvukové záznamy komunikácie detí v neoficiálnom styku. Spontánny dialóg sa v literatúre posudzuje ako celok v protiklade k umelému (epickému, dramatickému) dialógu. Usilovali sme sa o zachytenie spontánnych komunikátov v najrozmanitejších komunikačných situáciách a zistili sme, že autentický dialóg je vnútorne diferencovaný. Spontánne hovorené prejavy detí klasifikujeme takto:

- a) situačný dialóg – voľný (bezprostredný, prirodzený, ničím neobmedzený vo výbere témy ani v jazykových prostriedkoch, späť najmä s hrou detí, prípadne vychádzajúci z akéhokoľvek situačného podnetu),
- b) situačný dialóg – modelový (dialóg detí je síce spontánny, ale jeho výstavbu ovplyvňujú isté vzory alebo pravidlá; napríklad komunikácia dospelých, televízne programy, pravidlá jazykových hier),
- c) sprievodný dialóg – tematické zložky súvisia alebo nesúvisia s práve prebiehajúcou činnosťou (dialóg počas kreslenia),
- d) predmetový dialóg – kolektívny monológ alebo dialóg, ktorého repliky sú relatívne samostatnými monologickými výpoveďami s výraznými prvkami egocentrizmu,
- e) voľná dramatizácia (improvizovaná dramatizácia bez vplyvu predlohy, s vysokou mierou tverivosti a fantázie detí, prípadne s príležitostným využitím rozprávkového textu).

Teoretickým východiskom práce je sémantická klasifikácia slovies v Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 139 – 169), sémantická analýza verb dicendi (Nemcová, 1990), klasifikácia slovies pohybu (Ružičková, 1982) a sémantická analýza predponového slovesa (Sekaninová, 1980).

Rozborom zachyteného materiálu sme dospeli k nasledujúcim zisteniam.

1. V každom type detského dialógu výrazne prevažujú časovo lokalizované slovesá nad sémantickou skupinou časovo nelokalizovaných slovies a aj vnútorná diferencácia je pestršia v skupine slovies s relevantným príznakom časovej lokalizovanosti. V skupine časovo lokalizovaných slovies dominujú **dynamické slovesá**, pričom dynamické procesy a dynamické udalosti majú približne rovnaké zastúpenie. Využitie jednotlivých sémantických skupín v komunikácii nie je rovnomerné. Preferovanie dynamického pred statickým sa výrazne prejavuje v komunikačnom vytlačení tých sémantických skupín slovies, ktoré najviac zodpovedajú ich chápaniu ako dynamických príznakov – z **dynamických procesov** sú najviac zastúpené slovesá pohybu, z **dynamických udalostí** vlastné kauzativa.

Bohaté zastúpenie verb movendi však neznamená ich pestrosť a ani presnosť v pomenúvaní pohybu. Najvyššou frekvenciou sa vyznačuje sloveso *ísť*, čo vyplýva z toho, že je obsahovo chudobné, a preto rozsahom použitia široké. Význam tohto slovesa sa špecifikuje jeho zapojením do syntagmatických vzťahov (*išli sme na sánkách – sánkovali sme sa; išli sme do vzduchu – vyleteli sme; išli sme dolu kopcom – spúšťali sme sa; išli sme do druhej izby – premiestnili sme sa; ideme ďalej – pokračujeme*). S podobnou konkrétnosťou významu v kontexte sa stretávame i pri slovese *chodiť* (*večer chodili všelike – túľali sa; chodíme cez prázdniny k babke – navštevujeme, prázdninujeme*).

Z ostatných slovies so sémantickým komponentom **pohyb v prostredí** sme v reči detí zaregistrovali len najvšeobecnejšie (*letieť, plávať, okúpať sa = zaplávať si*).

Ukazuje sa, že v komunikácii o pohybe si deti najviac všimajú jeho **smer** a jazykovými prostriedkami dokážu presne vyjadriť:

- a/ smer dopredu bez špecifikácie – *odniesť, prejsť*
- b/ pohyb okolo bodu – *križiť, otočiť sa*
- c/ smer z bodu alebo z ohraničeného priestoru dopredu – *vyjsť, vybehnúť, odbočiť, vypaďnúť, zmiznúť = odísť*
- d/ smer dopredu do istého priestoru – *doraziť, prísť, prichádzať, vrátiť sa, naraziť, nastupovať*
- e/ smer nahor – *vstať, liezť, driapať sa, skákať*
- f/ smer nadol – *zošplhať sa, zoskočiť, spadnúť, spustiť sa, pristáť, zletieť*
- g/ smerovanie deja z rozličných strán na jedno miesto – *zbierať, zísť sa*.

Ostatné sémantické triedy slovies pohybu sú v reči detí zastúpené (okrem slovies pohybu cez prekážku), ale sú menej špecifikované ako smerové slovesá. **Prostriedok pohybu** je buď implicitne obsiahnutý v slovese (*lyžovať sa, sánkovať sa, korčuľovať sa*) alebo je vyjadrený samostatnou lexémou spolu so slovesom širokého rozsahu (*ísť vlakom*). Z triedy slovies, označujúcich **pohyb agensa istým typom kroku**, deti v spontánnej komunikácii používajú tie, v ktorých sú relevantnými sémantickými komponentmi technika a rytmus pohybu, teda vonkajšie prejavy pohybu (*tancovať, cvičiť, navštevovať, kotúľať sa, plaziť sa*). Psychický alebo fyzický stav, ktorý spôsob pohybu ovplyvňuje, v slovesách detí obsiahnutý nebýva. **Rýchlosť pohybu** je súčasťou triedy slovies, ktorej všeobecným reprezentantom je sloveso *bežať* (*utekať, ponáhľať sa, rozbehnúť sa, naháňať sa, švihad, prebehnúť sa*). Miera rýchlosti býva spresnená adverbiom (*Nemohol som rýchlo utekať*...).

Zo sémantickej klasifikácie verb movendi vychádza, že ak deti komunikujú o pohybe, v slovese implicitne vyjadrujú predovšetkým smer, prostriedok, rytmus, techniku a rýchlosť pohybu. Naopak slovesá, v ktorých sú tieto sémantické komponenty irelevantné, v detskom dialógu buď absentujú (napr. slovesá pohybu cez prekážku), alebo sú v slovnej zásobe detí istým spôsobom periférne:

- a/ Ich výskyt je sústredený v komunikátoch s nižšou mierou spontánnosti a väčším vplyvom predlohy (napr. slovesá vyjadrujúce pohyb po ploche – *túlať sa, vandrovať, putovať* nachádzame iba v kolektívnom monológovi vychádzajúcom z rozprávkového textu), alebo
- b/ sú zastúpené len najvšeobecnejšími slovesami so širokým rozsahom použitia a konkrétnosťou v texte (slovesá vyjadrujúce pohyb agensa v prostredí – *ísť, chodiť, letieť, plávať*).

Sekundárne pohybové slovesá sú v dialogickej komunikácii detí zastúpené triedou **nepretržitý dotyk agensa s objektom** (*nieť, klásť, ťahať, tlačiť, miešať, zasúvať, nasadiť si, odkladať, ukladať si, vyberať, zobrať*) a **dotyk objektu s prostredím** (*vyhodiť, odkopnúť, vysypať, vymeniť, vyplŕuť*). Sekundárne pohybové slovesá tvoria podľa našej mienky plynulý prechod ku kauzativným slovesám, pretože zmena miesta spôsobená agansom (sekundárne pohybové slovesá) je tiež zámerou činnosťou smerujúcou ku kvalitatívnej zmene (kauzativné slovesá).

Ako sme už uviedli, z kauzatívnych podskupín sa v detskej komunikácii uplatňujú len vlastné kauzativa. Zo sémantického hľadiska ja zaujímavé, že v jednom dialógu (niekedy aj v jednom tematickom bloku) vstupujú vlastné kauzativa do komplementárnych vzťahov (*dať* – *vziať*, *požičať* – *vrátiť*, *chytiť*, *držať* – *pustiť*, *skrýť* – *nájsť*, *kúpiť* – *predať*, *získať* – *stratiť*, *hľadať* – *ukázať*, *ničť*, *babrať* – *opraviť*, *zastaviť* – *štartovať*, *pichnúť* – *ošetriť*, *biť* – *pomôcť*). Osobitne sme sledovali modifikácie lexikálneho významu vlastných kauzatív pomocou predpôn.

Zistili sme, že verbálna prefixácia vlastných kauzatív je v reči detí mladšieho školského veku výlučne prostriedkom vyjadrenia temporálnosti slovesného deja (vyjadrenie lokalizovanosti sme sledovali pri pohybových slovesách, vyjadrenie modalitnosti deja v tomto veku nepozorujeme). Z časového priebehu deja si deti všimajú a verbálnou prefixáciou vyjadrujú najmä: a/ záverečnú fázu deja, ktorá je spojená s dosiahnutím výsledkov vykonávaného deja (rezultatívny spôsob slovesného deja – *nahráť*, *vypestovať*, *zasadiť*, *vyhrať*, *zahráť*, *sľadovať*, *zjesť*, *vypiť*, *napiť sa*; rezultatívny spôsob s významom „dodať určitú vlastnosť“ – *vysušiť*, *pozašivať* alebo s významom „zničiť objekt, osobu“ *zabiť*, *zadusiť*, *zastreliť*, *rozbiť*), b/ výrazné ukončenie deja (finitný spôsob slovesného deja – *ukončiť*, *skončiť*, *urobiť*, *dostavať*).

Z doterajšej analýzy dvoch najviac zastúpených sémantických tried sloves v dialogickej komunikácii detí (trieda primárnych a sekundárnych pohybových sloves a skupina vlastných kauzatív) vyplýva, že k dominantným zložkám obsahovo-tematického plánu patrí pohyb a zmena v priestore a čase. Je zaujímavé, že i medzi pomenovaniami statických procesov sa najväčšou rôznorodosťou vyznačujú slovesá označujúce lokalizovanosť v priestore (*stáť*, *sedieť*, *ležať*, *vyvalovať sa*, *zdržiavať sa*, *umiestniť sa*, *opaľovať sa*, *topiť sa*, *stratiť sa*, *držať sa*, *čakať*) a v skupine statických udalostí (podobne ako v skupine vlastných kauzatív) nachádzame iba pomenovania výsledkov. To značí, že pomenovania tendencií, smerovania k zmene chýbajú a deti sa sústreďujú len na zachytenie záverejnej situácie.

2. Na opačnom póle než slovesá pohybu a vlastné kauzativa z hľadiska komunikačného využitia sú časovo nelokalizované slovesá. Ich obmedzený výskyt v reči detí mladšieho školského veku súvisí podľa našej mienky s tým, že deti len pomaly prekonávajú obdobie, v ktorom predmety i osoby vnímali tak, akoby. „každý predmet i každá osoba žili pro seba. Vzťahy medzi nimi jsou sporé, jsou-li vůbec postřehovány“ (Příhoda, 1967, s. 304). Rovnako je i prejavom schopnosti generalizovať. Deti uvedeného veku už síce zovšeobecňujú, ale zatiaľ len v hraniciach názornosti. Vyjadrenie zovšeobecnených časových a miestnych vzťahov i vzťahov medzi substantiami sa u detí mladšieho školského veku spája s obmedzeným počtom sloves (so slovesom *byť* s významom *jestvovat'*, *nacházet'* sa, *uskutočňovat'* sa i *rovnať* sa, so slovesom *mať* vyjadrujúcim vlastnícky vzťah a význam *obsahovat'* a slovesami *rovnať* sa a *znamenat'*). Ostatné časovo nelokalizované slovesá deti v spontánnej komunikácii nepoužívajú, miestom ojedinelého výskytu je modelový situačný dialóg. Avšak ani v ňom nemajú slovesá všeobecných vzťahov pevné miesto. Svedčí o tom jednak narušenie sémantickej spájateľnosti sloves

(*Vítame vás na dnešní sůtáži, kde sa uskutočnia štyri pekné dievčatá – ktoré budú sůtážit' o zlatú korunu*), gramatickej spájateľnosti slov, prípadne je časť výpovede, v ktorej by sa žiadalo použitie časovo nelokalizovaného slovesa, vyplnené hezitačnou pauzou (*Vítame vás při rozhovore – no – na komentátorském stanovíšti v Kanade – odkiaľ prebieha hokejový zápas s Prešovom*).

Literatúra

- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovné zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 139–169.
KALA, M. – BENEŠOVÁ, M.: Jak mluví vaše dítě? Olomouc, PF UP 1976, 238 s.
Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Praha, Academia 1987, 746 s.
MÜLLEROVÁ, O. – MORÁVEK, M.: Dyadická komunikace (Pokus o komplexní charakteristiku situace v dialogu). Slovo a slovesnost, 37, 1976, s. 195.
MÜLLEROVÁ, O.: Principy strukturace dialogu. Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 110–123.
NEMCOVÁ, E.: Sémantická analýza verb dicendi. Bratislava, Veda 1990, 134 s.
PŘÍHODA, V.: Ontogeneze lidské psychiky. I. Praha, SPN 1971.
RUŽICKOVÁ, E.: Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine. Bratislava, Veda 1982, 243 s.
SEKANINOVÁ, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a v slovenčine. Bratislava, Veda, 1980, 198 s.
SLAMOVÁ – CAZACOVÁ, T.: Dialog u dětí. Praha, SPN 1966, 151 s.

Některé rysy dialogu mezi rodiči a dětmi

Eva Schneiderová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Jednou ze zcela běžných (neformálních, neoficiálních), každodenně se opakujících komunikačních situací jsou rozhovory v rodině. V lingvistických pracích jim však doposud nebýla věnována soustředěná pozornost, přestože tento typ komunikace má pro člověka velký význam. Právě v rodině získáváme první komunikační návyky, děti se totiž od rodičů neučí jen prvním slovům a větám, ale učí se od nich též reakcím v dialogu a způsobům zacházení s jazykem, přebírají od nich také způsoby zvukového ztvárnění promluvy. Proto jsme jako téma našeho příspěvku zvolili právě problematiku týkající se komunikace s dětmi v rodině.

Prvořadým úkolem bylo shromáždit dostatečné množství autentického materiálu. Jedním z důležitých zdrojů se staly magnetofonové nahrávky, neboť umožňují získat souvislý text. Při jejich přepisu se však setkáváme s mnoha potížemi, neboť nahrávky jsou často rušeny různými šumy vzniklými při nahrávání či zvuky souvisejícími s provozem domácnosti (cinkání nádobí, šplouchání vody při mytí, bouchání dveří apod.), zachycený text je často útržkovitý, jazykově kusý, neboť v tomto typu komunikace hrají velkou

úlohu neverbální složky. Pro další práci se jako velice potřebné ukazuje získávání nahrávek pomocí videopřístroje, neboť videonahrávky umožňují podrobnější a přesnější popis průběhu komunikace¹. Dále je možno materiál získávat přímo zápisem jednotlivých výpovědí odposlechu, případně též vytvářením příkladů na základě vlastní komunikační zkušenosti.

Komunikace v rodině má své zvláštnosti a specifika². Návyky a dovednosti získané v rozhovorech v rodinném styku obvykle ovlivňují jazyk všech jejích členů (především však dětí) a často přetrvávají po celý život. Mnoho rodin má své smluvené způsoby hovoru o určitých tématech, mají svá vlastní slova pro označení věcí a skutečností, patří sem i způsoby oslovení, pojmenování jednotlivých členů rodiny atd. Na jazykové prostředí v rodině je dítě fixováno nejintenzivněji a ta podoba jazyka, která v tomto prostředí dominuje, se pro něho stává primárním nástrojem komunikace³.

Užívání jazyka v rodině je ovlivňováno velice blízkým, soukromým vztahem všech jejích účastníků, kteří se navzájem důvěrně znají, neboť spolu žijí (rodina v užším smyslu) nebo se často navštěvují (rodina v širším smyslu). Opakovaně spolu vedou rozhovory, a to většinou na ustálený repertoár témat (zaměstnání, děti, dovolená, politika, rodinné vztahy, jídlo, práce v domácnosti apod.), obohacený jen někdy nějakým tématem aktuálním (kulturní zážitky, cesta, nemoc apod.). Jejich důvěrný vztah vyplývající z příbuzenského vztahu, společné zážitky, zkušenosti, zvyklosti rodinného života apod. způsobují, že pro tento typ komunikace je příznačná velká **zkratkovitost, redukce a náznakovost**, ale též užívání ustálených výrazů, názvů či obrátů, které mohou být pro cizí účastníky neznámé či nesrozumitelné. (Řekneme-li např. svému dítěti „vem si ty „rambácký“ kalhoty“, bude dítě vědět, o které kalhoty se jedná (dřív s nápisem RAMBO, které běžně nosí), cizí účastník rozhovoru to však pravděpodobně vědět nebude apod.).

Dalším charakteristickým rysem komunikace v rodině je **opakovanost**, neboť některé stereotypní situace související s běžným provozem v domácnosti, např. ranní vstávání, jídlo apod., se opakují denně a jsou jakousi „páteří“ rodinného života.

V našem příspěvku se chceme podrobněji věnovat dílčí problematice rodinných rozhovorů, totiž otázkám, přesněji tázacím větám (výpovědím) v rozhovorech rodičů s dětmi. Nebudeme se zabývat otázkami, které kladou děti rodičům, i když by to bylo jistě velmi zajímavé, neboť v určitém věko-

vém období (zejména kolem 3.-4. roku) zahrnují děti rodiče přímo záplavou nejrůznějších otázek. My se zde naopak zaměříme na zvláštní typy otázek (tázacích výpovědí), které kladou rodiče dětem a které plní jiné komunikační funkce než běžné otázky zjišťovací či doplňovací. Jejich cílem totiž není potřeba získat nějakou informaci (nejsou výzvou k odpovědi), ale plní funkci např. varování, vyhrůžky, napomenutí či výtčky. Jsou to otázky jako např. *kolikrát ti to budu vopakovat?; chceš pohlavek?; to sebou nemůžeš trochu hodit?; ty eště nejsi voblečený? apod.*

Nejdříve bychom se krátce pozastavili u problému terminologického, tj. u rozlišení pojmů **otázka** a **věta (výpověď, replika) tázací**, na které jsme zde již narazili. Na tuto problematiku poukázala už např. O. Müllerová ve své monografii *Komunikační složky výstavby dialogického textu* (1979), či v článku *Otázka a odpověď v dialogu* (1982), proto zde ve stručnosti uvedeme jen pár poznámek. Současné mluvnické češtiny pod označením otázka většinou rozumějí jednak věty se speciální tázací intonací, příp. s tázacími částicemi (ty jsou označovány jako otázky zjišťovací), jednak věty s tázacími zájmeny či příslovci (pak hovoříme o otázkách doplňovacích). V tomto významu označení otázka často alternuje s označením tázací věta (replika), je zde však jistý významový rozdíl. Termínem **tázací věta (výpověď)** vystihujeme spíše **jazykové vlastnosti** výpovědi (tj. určité intonační schéma, přítomnost tázacích slov), zatímco označení **otázka** zdůrazňuje spíše stránku **významovou**, funkční, tedy vyjádření snahy něco se dozvědět, a to bez ohledu na způsob tohoto vyjádření. Dále budeme tedy užívat raději termín **tázací věta (výpověď)** nežli označení otázka, neboť většina zkoumaných replik, které uvedeme jako příklady, má jazykovou formu věty tázací, ale odpověď na ni se neočekává, nemá tedy vlastní otázkový význam. Tázací formou jsou vyjadřovány významy jiné.

Ve Skladbě spisovné češtiny (Grepl - Karlík, 1986, s. 66) se tento typ tázacích vět klasifikuje jako tzv. **otázky nepravé**, na rozdíl od otázek pravých. Záměrem mluvčího zde není snaha dosáhnout odpovědi (mluvčí neusiluje o odpověď), ale spíše snaha vyjádřit podiv, rozpak, nejistotu, tedy konstatovat skutečnost, která je pro něho nějakým způsobem překvapující či neočekávaná. K otázkám nepravým jsou zde řazeny otázky podivové a tzv. otázky řečnické.

V našem materiálu, který byl získán především přepisem magnetofonových nahrávek rozhovorů v rodině, ale též přímým zápisem odposlechnutých replik, jsme zachytili přes 80 tázacích vět tohoto typu. Lze tedy říci, že výskyt těchto tzv. otázek nepravých je v komunikaci rodičů s dětmi jevem poměrně velmi častým, a to někdy až příliš.

Jak už bylo několikrát uvedeno, plní tyto tázací výpovědi nejrůznější komunikační funkce⁴. Po jejich vyslovení rodiče neočekávají od dětí odpověď (případná odpověď by je mohla spíše rozladit nebo rozzlobit), ale spíše nějakou neverbální reakci, totiž očekávají, že dítě začne dělat něco žádoucího, či naopak přestane dělat něco nežádoucího. Tyto svou podobou typicky

¹ Na nezbytnost práce s videopřístrojem upozorňuje článek O. Müllerové a E. Schneiderové (1988, s. 236); videonahrávky jsou důležité nejen pro speciální výzkum neverbálního chování účastníků komunikace, ale třeba i pro postižení několikaměrné komunikace mezi více účastníky jedné komunikační události apod.

² Na některé typy rozhovorů v rodině poukazuje článek O. Müllerové a E. Schneiderové (1988, s. 232).

³ Tedy např. spisovný jazyk, přestože působí prostřednictvím hromadných sdělovacích prostředků, předškolních zařízení, literatury předčítané dětem apod., stává se nástrojem dětské komunikace jedině tehdy, pokud se spisovně mluví především v rodině. Podrobněji k této problematice I. Martinec (1991, s. 291).

⁴ Komunikační funkcí zde rozumíme cíl (účel), pro který byla mluvčím věta (replika, výpověď) k adresátovi vyslovena. (Viz Grepl - Karlík, 1986, s. 40).

dialogické repliky jsou vyslovovány přímo s opačným, tj. nedialogickým zá-
měrem – nepřipustit pokud možno žádnou verbální diskusi.

Tyto **tázací věty** mohou vyjadřovat jednak **podiv** či **rozhorčení** mluvčího (rodiče), to jsou např. otázky *ty už sis zase zapomněl věci na tělocvik?; ty ještě nejsi v posteli?; ty si to ještě nesněd?; jak je možný že to ještě nemáš snědený?; co v té škole celý den děláš že si ani nepamatuješ co máte za úkol?; jak to že zas nevíš jaké máte úkol? a to vás ve škole neučí?; co byste ještě nechtěli?; ty zase nemáš co dělat?; jak to se mnou mluvíš?; co ty si to vůbec ke mně dovo-
luješ?; jak to máš zase hlad dyť si před chvílí jedl?; tomuhle ty říkáš čistý ruce (domácí úkol, sešit z češtiny...); tomudle rámusu ty říkáš hudba? a dal-
ší.*

Dále mohou tázací repliky plnit komunikativní funkci jakési **výstrahy** či **varování**, např. *že tě pošlu pryč?; že pudeš vod stolu?; že ti ten talíř vodnesu?; případně též výhrůžky*, viz např. *chceš facku?; a pár na zadek nechceš?; mám ti jednu stříhnout?; mám ti šoupnout jednu na zadek? apod.*

Velmi často se tyto tázací výpovědi užívají rovněž ve funkci **výtky** nebo **napomenutí**, např. *copak si neumíš ten talíř po sobě uklidit?; to si na ní nemoh dáť trochu pozor?; musel sis toho brát tolik?; jak to zase vypadáš?; jak to sedíš u toho stolu?; ty neumíš sedět pořádně na židli?; nezdá se ti že sedíš u toho jídla nějak dlouho?; to sebou nemůžeš trochu hodit? a zhasínat v kou-
pelně bude kdo? aj.*

Časté je rovněž užití ve funkci **výčitky**, např. *můžu já s váma mít chvílku klidu?; co mám z toho že na vás dřít?; chcete aby mě zas bolela hlava?; proč se vy dva musíte spolu pořád rvát?; můžete mi říct proč já se s váma musím pořád tak zlobit? nebo jakéhosi ohrazení, příp. protestu*, např. *já snad nemám právo na trochu soukromí?; sem já snad vaše služka?; snad si nemys-
líte že to po vás uklidím?; chcete mě snad dostat do bláznince? apod.*, mohou rovněž vyjadřovat **obavu**, **znepokojení**, např. *proč běháš bos?; to chceš bejt zas nemocnej?; chceš si ty nůžky wazit do voka?; chceš se tím nožením říznout? příp. i jakousi prosbu*, např. *mohli byste mi dát chvílku pokoj?; můžeš ho nechat chvíličku v klidu?; nemohli byste se vy dvě alespoň na chvílku přestat hádat? a jiné.*

Tyto výpovědi jsou velmi často pronášeny v afektu či v určitém psychic-
kém rozrušení, rodiče jimi reagují na nějaké (v danou chvíli podle nich) nevhodné chování dítěte (dětí). Velmi často v nich zaznívá také silný ironic-
ký podtext, jízlivost či snaha o zesměšňování. Můžeme slyšet výpovědi jako např. *ty sis zapomněl tašku? je to vůbec možný? a hlavu tu máš? přemejšliš ty taky někdy hlavou?; na co ty tu hlavu vlasině máš? ná čepici?; proboha spadla sem snad bomba?; kam se vám ztratila podlaha?; mám ti snad poslat kolko-
vanou žádost abys přišel jíst?; mám si před tebou kleknout na kolena abys už konečně začal jíst?; co by se ti tak asi stalo kdyby sis ten talíř po sobě uklidil?; nechceš si dát ty nohy na lustr?; nechceš si náhodou k tomu jídlu lehnout?; a zavírat za tebou kdo bude? máme snad doma čmocha? Velice frekvento-
vané jsou též výpovědi jako *to seš tak hluchej nebo mě neslyšíš?; seš snad slepej nebo nevidíš?; sem ti tu pro sních nebo pro srundu? a mnoho dalších.**

Jde nepochybně o soubor formálně tázacích výpovědí, které se vedle velké pestrosti vyjadřovaných dialogických komunikativních funkcí vyznačují i velmi výraznou zvukovou stránkou, zejména melodickým průběhem s velký-

mi intonačními výkyvy, se specifickým, často ironickým tónem řeči, s výraz-
nou hlasovou intenzitou. Tyto zvukové kvality jsou klíčem k pochopení „pra-
vého“ významu repliky. Kromě toho mají tyto tázací repliky svou zvláštní stránku lexikální a gramatickou.

Cílem našeho příspěvku bylo jednak poukázat na jeden z rysů příznač-
ných pro komunikaci s dětmi, tj. velice časté užívání tzv. nepravých otázek, a jednak ukázat, jaké komunikativní funkce takovéto tázací výpovědi plní. Z jazykového hlediska se nám zde nabízí velice zajímavý a bohatý materiál, který je možno dále podrobně zkoumat, z hlediska praxe však přílišné uží-
vání takovýchto tázacích replik příliš vhodné není. Zvláště proto, že děti (hlavně menší) ironii mnohdy nerozumějí a ani zesměšňování není příliš vhodným výchovným prostředkem. V komunikaci s dítětem je tedy více než nutné dávat pozor nejen na to, co říkáme, ale také jak to říkáme, a to zde nehovoříme o „vhodnosti“ takových otázek jako např. *co děláš? či dokonce kam čumíš?* ve chvíli, kdy dítě zakoplo a padá apod.

Na závěr bychom uvedli krátkou ukádku autentického rozhovoru rodiče (matky) s dítětem (předškolního věku) při jídle.

Text	Popis situace	KF
1 Marku pod' jíst	-dítě si hraje v dětském pokoji, matka jej volá k večeři	výzva k činnosti
2 Marečku pod' jíst večeře už je na stole	-dítě nereaguje, matka jej znovu volá	opakovaná výzva
3 tak Marku ty mě neslyšíš? kolikrát ti to budu ještě vopakovat?	-dítě stále nepřichází, matka se začíná rozčílo- vat	výtka
4 mám si tam pro tebe dojít?		výhrůžka
5 sedni si pořádně ke stolu a začni už prosím- tě jíst	-dítě se dostavilo k ve- čeři, matka už je netrpě- livá	příkaz
6 proč se v tom jídle tak vrtáš?	-dítě jí pomalu, nesous- ředitě, stoupající pod- ráždění matky	výtka
7 copak ti to nechutná		podiv
8 nemůžeš si to nabrat na tu lžici pořádně? dyť ti to padá		výtka + zdůvodnění
9 přestaň si podpírat tu hlavu bojíš se snad aby ti neupadla?		napomenutí (ironie)
10 Marku musíš ty mě s tím jídlem pořád tak zlobit? copak se nemůžeš alespoň jednou najíst bez rozčilování?		výčitka prosba

Jak je patrné, jde o zvláštní dialog, jímž jeden z partnerů (dítě) prošel bez jakéhokoli verbálního reagování. Úryvek je vlastně řada výpovědí matky, na nichž je patrné její stupňující se rozčilení, a rovněž to, že podobná situace se opakuje častěji (viz *Marku musíš ty mě s tím jídlem pořádkem tak zlobit? copak se nemůžeš alespoň jednou najíst bez rozčilování?*). Dítě je zřejmě na takovou formu dialogu zvyklé, proto na výpovědi matky nereaguje, a možná je ani nevnímá.

Literatura

- GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
 MARTINEC, I.: Některé specifické otázky dětské řeči v běžné komunikaci a v umění. In: Všeobecné a specifické otázky jazykové komunikace. Banská Bystrica 1991, s. 290–295.
 MÜLLEROVÁ, O.: Komunikativní složky výstavby dialogického textu. Praha 1979.
 MÜLLEROVÁ, O.: Otázka a odpověď v dialogu. Slovo a slovesnost, 1982, s. 200–212.
 MÜLLEROVÁ, O. – SCHNEIDEROVÁ, E.: K výzkumu současné mluvené komunikace. Naše řeč, 71, 1989, s. 231–243.

Podmínky realizace záměrů mluvího v psaném a mluveném textu Interdisciplinární přístup

Jasňa Šlédrová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Explicace různých aspektů procesů produkce a recepce textu, psaného i mluveného, se dostává do centra pozornosti v řadě oborů. Interdisciplinárně orientovaným výzkumem chceme přispět k řešení té oblasti komunikace, která se zabývá otázkami realizace záměru mluvího.

Problematika komunikačního záměru je diskutována v pracích z obecné a sociální psychologie, psychologie osobnosti, psycholinguistiky, textové lingvistiky, funkční stylistiky, v rámci teorie řečových aktů (srov. zejména Austin, 1962 a Strawson, 1964), ale i u českých a slovenských pedagogů, kteří se zabývají efektivností pedagogické komunikace (srov. Průcha, 1987; Gavora, 1988; Krivohlavý – Marčš, 1989).

Domníváme se, že problematika záměru mluvího vyžaduje interdisciplinárně problémově orientovaný výzkum, který je stimulován společensko-praktickými potřebami, jehož problematika nezapadá do žádného tradičního disciplinárního rastru. Toto pojetí interdisciplinaritě vychází z práce J. T. Kleinové (1990). Musíme zdůraznit, že nevycházíme z lingvistických pozic obohacených o auditivní kontakty s jinými disciplínami, ale jde nám

o vlastní interdisciplinaritu v oblasti gnozeologické a ontologické. Snažíme se o jednotu lingvistického a psychologického aspektu, která je motivována komunikativně kognitivním přístupem k záměru mluvího a potřebami didaktické praxe.

Některá naše zjištění lze aplikovat na problematiku procesů produkce a recepce textu obecně, avšak v centru naší pozornosti je pouze jeden konkrétní typ komunikace – komunikace pedagogická, a to zejména ta její forma, kdy hlavními participanty jsou učitel (produktor), výkladový text (komunikační médium) a žáci (recipienti).

Studiu faktorů podmiňujících úspěšnost a efektivitu pedagogické komunikace se věnují celé týmy pracovníků. Většinou se jejich práce opírají o longitudinální výzkum pedagogického procesu na bázi auditivních a audiovizuálních záznamů vyučovacích hodin. Pedagogičtí odborníci se zabývají efekty didaktického textu v procesu učení a kladou si otázky: Jaké vlastnosti textu determinují učení a učební výkon? Jak se mění vědomí subjektu pod vlivem informací, které subjekt získává při učení z textu?¹

Slovenští pedagogové (srov. Gavora a kol., 1988) se snaží v rámci výzkumu práce žáků s textem postihnout hlavní faktory, které korelují se schopností porozumět textu. Dominuje zde práce s písemným textem, zatímco porozumění ústnímu projevu zůstává v pozadí. Výsledkem tohoto výzkumu je odhalení značných rezerv v účinnosti pedagogické komunikace vycházejících mimo jiné i z nedostatečné stimulace učitele k cílevědomému zvyšování textové kompetence žáků.

Že úsilí našich pedagogů není izolované, se dozvídáme z informace o švédském školství (srov. Holšánová, v tisku). Zamyšlení nad výukou ke komunikativním dovednostem ve Švédsku je velice blízké našemu pohledu, neboť osu úvah o úspěšné komunikaci představuje dovednost srozumitelně vyjádřit ústní i písemnou formou svůj záměr. Žák je při výuce mateřštiny veden k tomu, aby se naučil poslouchat a číst tak, aby chápal, co druhí mluví, a naučil se jasně a výstižně psát a mluvit tak, aby druhí chápali, co tím mluví. Žák má získat poznatky o tom, jak se jazyk proměňuje v závislosti na záměru autora sdělení. Při výuce jsou prakticky cvičeny různé produkční i recepční dovednosti, technika vnímání projevu – zvláště psaného a mluveného, žák se učí rychle orientovat v množství informací. Velkým kladem švédských didaktiků je, podle našeho soudu, že zvažují rovnoměrně problematiku produkce a recepce a komunikaci ústní i písemnou.

Ukázka situace ve švédském školství je příkladem vedení žáka k úspěšnému vyjádření vlastního záměru – produkční schopnosti a k úspěšnému porozumění záměru autora – recepční schopnosti. Před vlastní výukou k těmto dovednostem si však musíme zodpovědět otázku, jakou kvalitu těchto dovedností vykazují sami učitelé.

¹ Většina těchto výzkumů eliminuje rozdíly mezi produkcí a recepcí psaných a mluvených textů, při vlastních analýzách převládají ukázky psaných textů – převážně učebnic.

Má-li být vlastní realizace záměru úspěšná, je zapotřebí, aby hlavní aktivita učitele byla soustředěna na co nejexplicitnější, nejjednoznačnější formulaci záměru a aktivita žáka aby směřovala nejprve k porozumění produktora záměru a poté ke změně jeho kognitivní struktury.

Ve vlastním výzkumu jsme analyzovali celkem čtyři didaktické texty, které byly v rámci vyučovací hodiny předneseny čtyřem třídám žáků. Po odeznění výkladu jsme předložili všem žákům i vyučujícím dotazník, jehož vyhodnocení by mělo být jedním z ukazatelů, do jaké míry se záměr učitele setkal s adekvátní reakcí u žáků. Nejvýznamnější je ta položka dotazníku, v níž žádáme žáka, aby stručně písemně vyjádřil obsah výkladu. Po vyučujícím jsme požadovali, aby zaznamenal obsah výkladu tak, jak by sám vyžadoval od žáků. Texty, mluvenou i psanou formu (odpovědi na dotazník), jsme segmentovali na jednotlivé poznatky, které dále nazýváme kognitivní informace. Některé informace se v mluveném textu vyskytovaly opakovaně. Segmentací textu jsme tedy dospěli k jednotkám, které označujeme jako *invarianty informace*, odpovídají prvnímu výskytu kognitivní informace, a *varianty informace*, které lze pokládat za synonymní vzhledem ke kognitivním informacím označeným jako invarianty. Jednotlivé varianty jsme přiřadili k již uvedeným invariantám, u nichž jsme pak sledovali počet opakování.

Mluvené texty jsme dále analyzovali z hlediska důležitosti informací. Určujícím kritériem pro míru důležitosti informace bylo hodnocení učitelky. V písemném textu totiž všechny učitelky shodně uvedly jen ty informace, které pokládaly za důležité. My jsme pak u ústního výkladu vyhledali jejich ekvivalenty.

V případě našeho výzkumu nelze mechanicky aplikovat na ústní výklad učitelky (fáze I) soubor tradičních charakteristik mluveného textu a na písemný záznam obsahu výkladu charakteristiky psaného textu. Tím, že se jednalo o výklad uskutečněný v rámci vyučovací hodiny, na nějž se mohly učitelky dostatečně předem připravit, mohly se opírat o vlastní písemnou přípravu a použít textu z učebnice, je tato mluvená podoba zbavena rysu nepřipravenosti. Písemný obsah výkladu musela učitelka napsat bezprostředně po odeznění výkladu v omezeném časovém limitu. Zde naopak neměla dostatek času pro přípravu textace ani pro provádění korekcí, a tak byl tradiční rys připravenost – plánovitost psaného projevu oslaben.

Psaná forma je komplikovaná tím, že text obsahu výkladu byl jednou z položek – odpovědí předloženého dotazníku. Učitel byl instruován, aby obsah výkladu vyjádřil tak, jak sám bude požadovat od žáků. Nejednalo se tedy o prostou reprodukci obsahu, neboť jsme sami ovlivnili učitele tak, aby do textu vložil své anticipace optimální recepce. Tato specifická forma psaného textu nás přivádí k problematice charakteristiky psanosti a mluvenosti v podobě protikladu „integration“ a „involvement“, se kterou pracuje W. Chafe (srov. Hoffmannová, 1992). Hoffmannová upozorňuje na nepřesnost při kladení obou adjektiv do opozice: „integration“ znamená kompaktnost, soustředěnou vypracovanost psaného textu; „involvement“ je míra osobní zaangażovanosti autora, osobního vkladu autora do textu, explicitně projevovaný vztah autora k tématu, textu, příjemci (výrazem „involvement“

jsou apely na adresáta, vyžadování zpětnovazebních signálů, užívání prostředků emfatických a emocionálních, částic, citoslovců ...).

Pokud by měly vzniknout kompatibilní opozice, proti „integration“ psaného textu by stála neintegrovatost, nevypracovanost textu mluveného a proti „involvement“ u mluveného textu osobní distance autora v psaném textu.

Náš výzkum rovněž potvrzuje neoprávněnost kladení „integration“ a „involvement“ proti sobě. Písemná forma se v našem případě vyznačuje oběma charakteristikami. Je integrovaná i je v ní explicitní osobní zaangażovanost autora. V mluveném projevu jsou tyto charakteristiky méně zřejmé.

Ve všech čtyřech písemných textech vyučující charakterizovali svůj záměr jako snahu o předání určitého souboru poznatků, která by měla vést k osvojení těchto poznatků žáky. Takto obecně charakterizovaný záměr odpovídal konkrétnímu integrovanému textu, který jsme segmentovali na sled invariant informací. Mluvený text, který jsme segmentovali stejným způsobem, obsahoval mnohem více informací. Byly v něm obsaženy některé další invarianty informací, které později učitelka nepovažovala za tak důležité z hlediska osvojení, dále v něm byly varianty již uvedených invariant informací a některé části textu neobsahovaly žádné kognitivní informace, ale soustředily se pouze na organizační stránku vyučování. Sledovali jsme, jak se invarianty písemného textu vyskytovaly v různých variantách v textu mluveném a jak se tento faktor opakování promítl do úspěšného osvojení informací u recipientů.

Tímto způsobem jsme obdrželi tři formy téhož textu – skutečně realizovaný výklad učitele, žákovské záznamy textu a explicitní charakteristiku záměru vyjádřenou učitelem.

Účinek textu jsme vyhodnocovali z hlediska realizace učitelova záměru. Úspěšnou realizací máme na mysli případ, kdy bude dosaženo co možná nejvyšší shody mezi explicitním vyjádřením záměru učitelem a jeho rekonstrukcí žáky. Ve výzkumu jsme sledovali, jak se faktory důležitosti a opakování informace podílejí na úspěšnosti přenosu informace.²

Následující tabulky zobrazují všechny sledované charakteristiky pro všechny čtyři texty – A, B, C, D. Texty A, B přednesla též učitelka I v rámci občanské nauky a texty C, D přednesly učitelky II a III v hodině dějepisu.

V prvním sloupci je zachycen sled všech důležitých invariant informací, které tvoří celý písemný text učitelky a které by si měli žáci osvojit. Číslo odpovídá pořadí invariantu informace, v jakém se v rámci mluveného textu vyskytl.

Ve druhém sloupci je číselně vyjádřen počet různých variant informace, tedy vypovídá o tom, kolikrát se v mluveném textu informace vyskytla v různých variantách.

² Matematicko-statistickými metodami jsme dospěli ke zjištění, že faktor opakování informace se podílí na jejím úspěšném přenosu několikanásobně více než faktor důležitosti. Patrně je tomu tak proto, že míra důležitosti informace je výsledkem subjektivního hodnocení provedeného učitelkou.

Ve třetím sloupci je vyjádřeno průměrné osvojení každého invariantu u všech žáků třídy, kteří se výzkumu zúčastnili, a je uvedeno v procentech.

Text A		
Číslo informace	Opakování	Průměrné procento osvojení
2	5	4,11
4	4	22,47
5	6	17,06
6	7	52,88
25	5	23,41
31	7	9,41
32	4	14,47
38	3	35,29
39	3	35,29
40	3	35,29
41	3	35,29

Text B		
Číslo informace	Opakování	Průměrné procento osvojení
1	5	19,04
3	8	23,13
4	5	65,52
5	7	9,04
15	8	17,74
29	10	39,69
31	5	34,21
42	4	68,52
43	3	68,52
44	3	64,17
45	3	63,09

Text C		
Číslo informace	Opakování	Průměrné procento osvojení
1	2	85,83
3	2	21,83
5	3	20,05
9	1	4
15	1	0
16	1	0
22	1	0
25	1	0
26	1	0
27	1	0
28	1	0
29	1	0
32	1	0
35	1	0
38	1	12,83
43	3	13,5
44	1	45,83
54	1	0
69	1	0

Text D		
Číslo informace	Opakování	Průměrné procento osvojení
6	1	8,33
8	4	37,66
17	2	12,5
18	4	11
26	1	14
40	1	0
44	1	22,91
45	1	13,33
47	1	15,42
50	1	28,33
59	1	0

Porovnáme-li všechny hodnoty uvedené v tabulkách, zjistíme, že texty A, B učitelky I se výrazně lišily od textů C, D učitelky II a III. Hlavní rozdíl spočívá v uvádění počtu různých variant informací vzhledem k invariantům. Tento počet je u učitelky I několikanásobně vyšší než u učitelky II a III. Největší počet variant – zjednodušeně řečeno faktor opakování – se uplatňuje v textu B, poté následuje text A, mnohem nižší počet variant se vyskytuje v textu C a D. Je vidět, že faktor opakování pozitivně ovlivňuje úspěšnost recepce.

Z hlediska vztahu mluvenost vs. psanost posuzujeme i realizaci záměru. Porovnáme, jak učitel realizuje svůj záměr mluveným výkladem v rámci vyučovací hodiny (fáze I) a jak ho formuluje dodatečně písemně (fáze II). Výzkum ukazuje, že zatímco v první fázi dominuje věcně obsahová složka výkladu, ve druhé fázi vystupuje do popředí složka záměrová.

Dospěli jsme k obdobnému zjištění jako skupina psychologů vedená J. Janouškem (srov. Janoušek, 1988). Jejich výzkum se zaměřuje na analýzu regulovaného dialogu dvojic a trojic účastníků a skládá se z několika fází. V první fázi účastníci pronášejí repliky, ve druhé fázi zapisují účastníci zpa-měti v co nejpřesnější podobě repliky vlastní i partnerů. Ve třetí fázi účastníci podávají dodatečnou zprávu o dialogu v nepřímé řeči v minulém čase. Výzkum ukázal, že první fáze je záznamem věcného obsahu sdělení. Druhá fáze odkrývá implicitní vztah autora nebo partnera k pronesené replice, a tím do jisté míry smysl repliky pro jejího původce nebo příjemce. Třetí fáze výrazně postihuje vztah autora nebo partnera k pronesené replice a v nejzřetelnější formě se v ní odráží záměr autora a vyvolaný efekt u partnera.

Domníváme se, že v uvedeném výzkumu dialogů stejně tak jako v našem výzkumu, vyšší explicitnost vyjádření komunikačního záměru v dodatečné zprávě či v dotazníku místo vlastní přímé realizace, není způsobena distinkcí psaný text – mluvený text, ale podílejí se na ní faktory komplexnější povahy. Jedním z nejdůležitějších je samotný faktor času a dále komplex psychosociálních charakteristik autorů textu.

V příspěvku jsme se snažili popsat některé charakteristické rysy realizace záměru mluveného. Vzhledem k tomu, že se jedná o vysoce komplexní jev, soustředili jsme pozornost pouze na ty charakteristiky, které (jak vyplynulo z našeho výzkumu), nejvíce ovlivňují úspěšnou, realizaci záměru mluveného ve výkladovém textu.

Literatura

- AUSTIN, J. L.: How to do things with words. New York, Oxford UP 1973.
 GAVORA, P. a kol.: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava 1988.
 HOFFMANNOVÁ, J.: Mluvené a psané texty ve vzájemných citacích (aluzích). Stylistyka I, 1992, s. 67–81.
 HOLŠANOVÁ, J.: Výchova k produkci a interpretaci textu/komunikátu na švédských školách. Časopis pro moderní filologii (v tisku).
 JANOUŠEK, J.: Metodologické problémy psychologického výzkumu významové struktury textu. Slavica Pragensia, 32, 1988, s. 35–41.

ŠLÉDROVÁ, J.: Studium komunikace z hlediska potřeb pedagogiky. Slovo a slovesnost, 53, 1992, s. 129–138.

ного соседа. „Да, извольте ли видеть,“ объяснил рыжий, „сегодня утром в грибоедовском зале голову покойника стащили из гроба“ (Булгаков). – „*Ráče vedieť*,“ vysvetľoval ryšavec, „dnes ráno v gribojedovskej sále potiahli nebožtíkovi z truhly hlavu“. Lexikálnosémantická analýza slovies *vidieť*/видеть ukázala, že najmenešie odchýlky v sémantickej štruktúre daných slovies sa vyskytujú pri realizácii ich základných (perceptívnych) významov. S ďalším významovým posunom smerom ku kognitívnej sfére boli sémantické rozdiely v štruktúre týchto slovies evidentnejšie. Najmenej zhodne vyjadrených semém daných slovies v oboch jazykoch pozorujeme v skupine významov so spoločnou sékou subjektívnej modality, kde sa už mnohé prípady nachádzajú na rozhraní voľných a ustálených spojení, o ktorých bude reč ďalej.

Prejdime k druhej podskupine slovies ZV, ktorú vyčleňujeme na základe stylistickej expresívnosti. Tieto slovesá sú schopné vyjadriť najrozličnejšie emócie či intenzitu deja. Na ilustráciu si uvedieme aspoň niektoré. Typicky záporné emócie sa spájajú so slovesami typu *gániť*, *zazerať* (коситься, смотреть исподлобья/искоса/), *čumieť* (уставиться, глазеть), *obzírať* (осматривать), naopak sloveso *kochať sa* (любоваться) vyjadruje veľmi kladné hodnotenie. Zvláštny záujem o objekt pozorovania sa prejavuje v slovesách *prízerat sa*, *zadívať sa*, *zahľadieť sa* (присматриваться, глядываться, взглянуть), ale aj v jednom z významov slovesa *civieť* (пристально смотреть), ktoré však v kontextoch iného typu môže vyjadrovať aj opačný význam, t. j. nezaujímam subjektu o objekt pozorovania a do ruštiny sa prekladá spojeniami *безучастно смотреть*. Na základe predchádzajúcej analýzy (Grigorjanová, 1992) môžeme konštatovať, že ide o zväčša monosémické slovesá. V prípade polysémie majú slovesá tejto podskupiny najčastejšie dva významy, iba zriedkavo tri. Ide o veľmi početnú podskupinu, i keď menej frekventovanú, ako bola predchádzajúca. Najviac sa používajú v hovorovej a umeleckej reči, ktorú robia zaujímavou a pestrú. V oboch porovnávaných jazykoch sa tieto slovesá dajú často zameniť zodpovedajúcimi slovnými spojeniami (sloveso v bližšom určení). V niektorých prípadoch sa dané slovesá jedného jazyka do druhého dajú preložiť len slovným spojením a naopak. Napr. slovenskému slovesu *jasť*, ktoré realizuje semému „prenikavo pozerat“ „zodpovedá v ruštine spojenie *с пристрастием* (жадно) *смотреть*. *Обух жаснул на каждый pohyb игрока* (Horák). – *Обух с пристрастием смотрел за каждым движением соперника*. Na druhej strane ruské sloveso *прищуриться* môžeme do slovenčiny preložiť len spojením *pozrieť prížmurčenými očami*. Napr. „*Это что за критик Латунский?*“ *спросил Воланд, прищурившись на Маргариту* (Булгаков). – „*Кто же то ten kritik Latunskij?*“ *спытался Воланд и пошел прищурившись глазами на Маргариту*.

Do tretej podskupiny analyzovaných slovies sme zaradili také slovesá, ktoré síce vyjadrujú proces ZV, ale spravidla len jedným zo svojich odvodených významov. Ich hlavný význam daný proces nevyjadruje. Ide o stylisticky bezpríznačkové slovesá, pri ktorých nepozorujeme žiadnu späťnosť či zameniteľnosť s lexikalizovanými slovnými spojeniami. Ako slovesá ZV sa správajú

len v zodpovedajúcom kontexte. Napr. sem patrí sloveso *dozrieť*, ktoré predovšetkým znamená „dať pozor, dohliadnuť, (присмотреть, приглядеть)“, s ďalším významom „zrakom dosiahnuť“, (*видеть*). Ak však hovoríme o konkrétnej realizácii významu v kontexte, je najdôležitejší práve ten význam, ktorý chceme vyjadriť, hoci v sémantickej štruktúre príslušného slova môže zaujímať okrajovú pozíciu. Ďalej do tejto podskupiny zaradíme všeobecné slovesá vnímania, ktoré vo svojej sémantickej štruktúre popri iných sékach obsahujú aj sému „účasť orgánov zraku“. Aj keď vo väčšine prípadov nie je explicitne vyjadrená, niet pochyb o tom, že orgány zraku sa aktívne zúčastňujú pri sprostredkovaní danej informácie. Hovoríme o slovesách typu *hľadať* (искать), *nájsť* (найти), *objaviť* (обнаружить), *postrehnúť* (замечать), *sledovať* (следить), *vnímať* (замечать), *všimáť si* (внимать) si (замечать, заметить), *zahľbiť sa do niečoho* (утлубиться во что), *zistiť* (v ruštine individuálny) a mnohé iné. Na ilustráciu uvedieme kontext, v ktorom sa vyskytuje hneď niekoľko takýchto slovies: *Cez deň striehol. Ale neustriehol. Jedno ráno, keď objavil polámané vzácne kríky, takmer sa rozplakal* (Dzvoník). – *Днем следил. Но не уследил. Однажды утром он вдруг обнаружил сломанные уникальные кусты и чуть не заплакал*. Trochu iného charakteru je kontext s tým istým slovesom, kde sú už možnosti ZV značne obmedzené: *Ako som už vravel, bol to krásny deň a mne sa zdalo, že som sa k Magdaléne ešte väčšmi priblížil. Objavoval som u nej čoraz viac vlastností hodných lásky* (Sörmark). – *Как я уже сказал, это был прекрасный день и мне казалось, что Магдалена стала мне еще ближе. Я находил в ней все более и более черт, достойных любви*. Táto podskupina slovies sa vyznačuje tým, že jednotlivé jej komponenty sú vo väčšine prípadov zameniteľné slovesami ZV, ktoré sme zaradili do prvej skupiny (najmä slovesom *vidieť*). Do ruštiny sa prekladajú individuálne a tiež sú ľahko zameniteľné vyššie zmienenými slovesami. Z kontextuálneho hľadiska sú veľmi zaujímavé:

Druhým najrozšírenejším spôsobom vyjadrenia procesu ZV sú v slovenčine i ruštine *lexikalizované slovesné spojenia* s kľúčovými slovami *oči*, *pohľad*, *zrak* (глаза, взгляд, зрение), ktoré sú v oboch jazykoch veľmi časté (hlavne v umeleckej a hovorovej reči). Často sa stretávame s širším kontextom, v ktorom sa vyskytuje naraz niekoľko slovies ZV v kombinácii s danými lexikalizovanými slovnými spojeniami. Vďaka týmto spojeniam sa príslušné slovesá nemusia v texte tak často opakovať a neraz by snáď ani neboli schopné vyjadriť tú mieru expresívnosti a obraznosti, ktorá sprevádza takmer každé takéto lexikalizované spojenie. Otázke slovných spojení realizujúcich proces ZV v kontexte sme doteraz nevenovali osobitnú pozornosť, keďže ich zaradenie do našej analýzy nebolo jednoznačné a len práca s konkrétnym materiálom ukázala, že by to bolo potrebné a užitočné.

Význam a použitie slov určuje jednak ich miesto v lexikálnosémantickej skupine, ale aj ich spájateľnosť s inými slovami. Na základe lexikálnej spájateľnosti sa utvárajú minimálne kontexty – slovné spojenia. Medzi slovami ako súčasťami slovného spojenia je rôzny stupeň pevnosti, fixovanosti, čo závisí od mnohých faktorov. Na základe pevnosti uvedených faktorov rozlišu-

jeme voľné slovné spojenia, ustálené slovné spojenia a prechodný typ – typické slovné spojenia.

Voľné slovné spojenia sú také, ktoré vznikajú v istej situácii na vyjadrenie istého myšlienkového obsahu na základe spájateľnosti slov, ktoré ich tvoria. Vznikajú v procese komunikácie, ich komponenty sú meniteľné podľa zámeru autora, no sú determinované gramatickými a syntaktickými zákonitosťami daného jazyka. Možno povedať, že možnosti utvárať voľné slovné spojenia sú teoreticky neobmedzené, no prakticky sú obmedzené lexikálnosémantickou kompatibilitou slov, ktoré ich tvoria. Toto obmedzenie sa prejavuje pri tlmočení voľných slovných spojení do iného jazyka. Práve medzijazyková konfrontácia slovných spojení je dôkazom opodstatnenia vyčleňovať typické slovné spojenia. Za typické slovné spojenia sa považujú také spojenia, ktoré sú typické pre spájanie istých slov v istých významoch v každom jazyku na základe lexikálnosémantickej spájateľnosti týchto slov i ich častej používanosti v istom spojení i úzu v tomto jazyku. Typické slovné spojenia považuje E. Kučerová (1974, s. 7; 1981, s. 111) za prechodné medzi voľnými a ustálenými spojeniami. Takéto spojenia sa využívajú najmä v dvojazyčnej lexicografii ako exemplifikačný kontext.

Od voľných slovných spojení sa odlišujú ustálené (viazané) slovné spojenia. Delia sa na lexikalizované a frazeologické. Ich spoločnou črtou je ustálenosť ich formy a obsahu. Osobitnou črtou je v prvom prípade lexikalizácia, v druhom prípade frazeologizácia slovného spojenia.

Nás v daných súvislostiach zaujímajú lexikalizované (t. j. lexikálne ustálené) slovné spojenia a slovné spojenia s jedným frazeologizovaným komponentom, ktoré sú frekvencované ako jeden z prostriedkov vyjadrenia procesu ZV v oboch jazykoch.

Za lexikalizované slovné spojenia sa považujú také, ktoré ako celok pomenúvajú jeden denotát. Medzi ich tvoriacimi slovami je pevný (viazaný) vnútorný vzťah. Lexikálny význam lexikalizovaného spojenia je analyzovateľný na základe významov slov, ktoré ho tvoria. Tieto slová sú však vzájomne viazané a slovné spojenie ako celok je ustálené.

Frazeologické jednotky čiže frazémy sú také ustálené slovné spojenia, ktoré prešli frazeologizačným procesom. Tento proces spočíva v tom, že slová ako súčasti slovného spojenia strácajú svoj pôvodný nominatívny význam a stávajú sa komponentmi významu frazeologického spojenia ako celku. Uvádžame to preto, že ďalej chceme venovať pozornosť slovným spojeniam s jedným frazeologizovaným komponentom (termín E. Kučerovej, 1980). Ide o slovné spojenia, ktoré zaradil V. V. Vinogradov (1947) vo svojom triedení frazeologického materiálu podľa sémantického hľadiska medzi frazeologické spojenia (фразеологические сочетания). Sú to slovné spojenia, z ktorých jedno slovo ako komponent spojenia má svoj pôvodný lexikálny význam a druhé má iba v tomto spojení alebo vo vypočítateľných spojeniach iný, tzv. frazeologicky viazaný význam, napr. *сухое вино, белый кофе, плакучая ива; одержать верх, одержать победу*.

Výskum sémantických vlastností ustálených slovných spojení ukazuje, že hranice medzi typmi slovných spojení, ktoré vyčlenil V. V. Vinogradov, a to

frazeologické zrasty (сращения), frazeologické celky (единства) a frazeologické spojenia (сочетания) a ktoré o ďalšie skupiny rozšírili ďalší bádatelia, nie sú pevné. Ukazuje sa, že existujú prechodné typy medzi jednotlivými skupinami. Slovné spojenia typu *venovať pohľad (niekomu), opäťovať (niečo) pohľad, blúdiť pohľadom, zrakom, očami, uprieť pohľad na niekoho, niečo* tvoria prechodnú oblasť medzi lexikalizovanými a frazeologickými spojeniami, pretože jeden z ich komponentov má obrazný, metaforický význam. Na základe toho, že význam ďalej skúmaných slovných spojení možno vyjadriť jedným slovom, tvoria tieto istý typ lexikalizovaných slovesných spojení, avšak jeden z komponentov spojenia je frazeologizovaný, vyjadruje obraznosť, čím sa blíži k frazeologickým spojeniam a ako ukážeme ďalej, niektoré sú frazeologizované ako celok.

V súlade so zameraním našej práce sa zameriame na slovné spojenia s kľúčovými slovami *pohľad, zrak, oči (взгляд, зрение, глаза)* a slovesami, ktoré svojím vystupovaním v prenesenom význame podmieňujú význam spojenia ako celku v rámci sémantického poľa zrakového vnímania. Uvedieme slovenské a ruské spojenia ako minimálne kontexty, roztriedené podľa stupňa viazanosti ich komponentov a ďalej ich uvedieme zasadené do širšieho kontextu.

Z množstva vyexcerpovaného materiálu sme na ilustráciu vybrali len tie lexikalizované spojenia, ktoré zodpovedajú slovesu *pozerať sa/pozrieť sa (смотреть/посмотреть)* vo všeobecnom význame i bližšom určení (*рýchло, присне, ипрене, обдивне, ласкано са позриет'/позерат'*).

Všeobecný význam daného slovesa v slovenčine a ruštine vyjadrujú tieto slovné spojenia:

<i>venovať pohľad niekomu,</i>	
<i>obdiviť pohľadom niekoho</i>	
<i>obdiviť pohľad na niekoho, niečo</i>	обратить взор на кого-л.
<i>vyslať pohľad niekam</i>	
<i>sledovať pohľadom, očami niekoho</i>	проводить взглядом,
<i>спредавати pohľadom, очами niekoho</i>	глазами кого-л.
<i>найти pohľadom, очами niekoho, niečo</i>	найти взором, глазами кого-л.
Напр. И все, кроме неподвижного прокурора, проводили взглядом Марка Крысобоя, который махнул рукою арестованному, показывая, что тот должен следовать за ним (Булгаков). – А všetci okrem nehybného miestodržiteľa sledovali pohľadom Marka Potkanobijcu, ktorý kývol rukou väzňovi, aby ho nasledoval.	
Ak chceme v ruštine či slovenčine vyjadriť semému „rýchlo sa pozrieť/pozerať“ môžeme použiť niektoré z týchto spojení:	
<i>hodiť okom, očami po niekom, niečo</i>	бросить взгляд на кого-л.
<i>vrhnúť pohľad na niekoho, niečo</i>	на что-л.
<i>prebehnúť očami, pohľadom po niekom</i>	пробежать глазами
<i>šibnúť pohľadom</i>	окинуть взглядом

Напр. Секретарь перестал записывать и исподтипка бросил удивленный взгляд, но не на арестованного, а на прокурора (Булгаков). – Sekretár prestal zapisovať a potajme vrhol začudovaný pohľad, no nie na väzňa, lež na miestodržiteľa.

Veľmi časté je použitie lexikalizovaných slovných spojení v oboch jazykoch pri realizácii semémy „prisne sa pozerat’/pozriet“:

<i>premerat’ niekoho, niečo pohľadom</i>	<i>обмерить глазами, взором</i>
<i>zabodnúť, zapichnúť pohľad</i>	<i>вонзать глаза</i>
<i>zapichnúť sa očami</i>	
<i>преpäliť pohľadom</i>	<i>сжигать глазами</i>

Napr. Круто, исподлобья буравил Пилат глазами арестанта, и в этих глазах уже не было муты, в них появились всем знакомые искры (Булгаков). – Pílat prevráťoval väzňa ostrým pohľadom spod obočia a oči už nemal také kalné, zjavili sa mu v nich všetkým známe iskry.

Lexikalizované slovné spojenia sa veľmi často využívajú aj pri realizácii semémy „uprene sa pozerat’/pozriet“. Spomenieme aspoň tie najtypickejšie v oboch porovnávaných jazykoch:

<i>visieť pohľadom na niekom</i>	<i>установить глаза на кого-л.</i>
<i>hltat’ očami niekoho, niečo</i>	<i>пожирать, поедать, есть глазами кого-л., что-л.</i>

<i>upierat’ pohľad, oči, zrak</i>	<i>не сводить, не отрывать,</i>
<i>na niekoho, niečo</i>	<i>не спускать глаз с кого-л.</i>
<i>врjjať sa očami</i>	<i>приковываться взглядом</i>

Napr. Варенуха не спуская глаз с телеграммы, криво пасчеркнул-ся в тетради, и женщина исчезла (Булгаков). – Varenucha s pohľadom upretým na telegram krivo načmáral svoj podpis do písanky a žena zmizla.

V ruštine tento význam zodpovedá aj spojeniam *смотреть во все глаза, смотреть в рот*, ktoré by sme mohli zaradiť už k čistým frazeologizmom.

Ako poslednú uvedieme skupinu lexikalizovaných slovných spojení s významom „láskavo, obdivne pozerat’/pozriet“:

<i>попáст’ si oči на нечём</i>	<i>наслаждаться картиной,</i>
<i>лáскат’ pohľadom koho, чо</i>	<i>зрелищем чего</i>
<i>поhládzat’ očami, pohľadom</i>	<i>любоваться</i>

Od lexikalizovaných slovných spojení odlišujeme spojenia obsahujúce kľúčové slová *оči, pohľad, zrak/глаза, взгляд, зрение*, ktoré sú už frazeologizované ako celok. Napr. Глаза у Анушки полезли на лоб, когда она развернула сверточек (Булгаков). – Anuške oči div nevyskočili z jamôk, keď rozviazala uzlíček. Takéto spojenia už bližšie neskúmame, a to nielen preto, že patria do oblasti frazeológie, ale aj realizácia procesu ZV v nich je len okrajová. V danom prípade ide predovšetkým o vyjadrenie údivu, aj keď je zjavné, že za pomoci orgánov zraku, ale to už nie je z hľadiska obsahu dôležité.

Ako posledný spôsob vyjadrenia procesu ZV si priblížime individuálne kontextové realizácie netypických slovies, ktoré majú takúto schopnosť len v príslušnom kontexte. Preto v tomto prípade nemôžeme hovoriť o nejakej lexikálnosémantickej skupine, ale o individuálnych kontextových realizáciách rozličných slovies. Práve tento fakt nám umožňuje poukázať na dôležitú úlohu kontextu pri realizácii konkrétneho lexikálneho významu. Ide hlavne o netypické vyjadrenie procesu ZV, ktoré je kontextovo podmienené a vy-

skytuje sa hlavne v umeleckej literatúre ako prejav individuálneho štýlu autora. Takéto prípady sa vyskytujú v ruštine i slovenčine a prekladáme ich veľmi individuálne. Napr. *Zazrela Stana popod privreté mihalnice. Odchýlila viečka, hľadala milujúci pohľad, ale strela sa s úškľabkom, ktorý už poznala* (Dzvoník). – *Она посмотрела из-под опущенных ресниц. Подняла глаза, ожидая встретить любящего взгляда, но увидела только знакомую ей ухмылку.* Aj keď sú takéto prípady z pohľadu kontextu veľmi zaujímavé, nie je jednoduché ich opísať a zosystematizovať.

V danej štúdii sme sa pokúsili opísať spôsoby vyjadrenia procesu ZV v ruštine a slovenčine v rámci širšieho i užšieho kontextu, ktoré nám vyplývali z práce s konkrétnym jazykovým materiálom. Ukázalo sa, že všetky spomínané spôsoby sa vyskytujú v oboch porovnávaných jazykoch, aj keď nie rovnako zastúpené. Sme si vedomí, že sme iba načrtli základné línie výskumu, v ktorom by sme chceli ďalej pokračovať.

Literatúra

ARUŤUNOVÁ, N. D.: „Polagat“ i „videt“ (K probleme smešanných propozicionaľnych ustanovok). In: Logičeskij analiz jazyka. Problemy intensionaľnych i pragmatičeskich kontekstov. Moskva, Nauka 1989, s. 7–30.

AURELIUS AUGUSTINUS: Vyznání. Praha, Kalich 1990.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 272 s.

FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985. 281 s.

GRIGORJANOVÁ, T.: Lexikálnosémantická analýza slovies *vidiet* v slovenčine a *vider* v ruštine (z kontextuálneho aspektu). In: VARIA. I. Zost. M. Nábelková, M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992. s. 48–53.

KUČEROVÁ, E.: Z problematiky slovných spojení. (Lexikalizované slovné spojenie ako pomenovacia jednotka). In: Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1974, s. 7–40.

KUČEROVÁ, E.: Ustálené slovné spojenia s jedným frazeologizovaným komponentom. Slavica Slovaca, 15, 1980, s. 237–248.

KUČEROVÁ, E.: Exemplifikácia v dvojazyčnej lexikografii. Československá rusistika, 26, 1981, s. 111–117.

VASILIEV, L. M.: Semantika russkogo glagola. Moskva, Vysšaja škola 1981. 184 s.

VINOGRADOV, V. V.: Ob osnovnyh tipach frazeologičeskich jediníc v russkom jazyke. In: A. A. Šachmatov. Moskva–Leningrad 1947, s. 339–364.

O vizuálnej tonalite textov troch slovenských básnikov (Farba ako symbol v slovenskom klasicizme)

Juraj Rusnák

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Osemnásť rokov ohraničuje – a spája – tri básnické diela slovenskej obrodeneckej literatúry, tri básnické texty, ktorými autori vystúpili na slovenský Parnas. V r. 1806 vychádza vo Vacove prvý zväzok *Poezyí* Bohuslava Tablica, v r. 1814 v Levoči debut Pavla Jozefa Šafárika *Tatranská Múza s lýrou slovanskou* a v r. 1824 v Pešti *Slávy dcera* Jána Kollára. Tento príspevok je pokusom o identifikáciu prienikov i „pustých ostrovov“ troch autonómnych svetov. Východiskom uvažovania je hľadanie vnútorných väzieb častí lexiky spomínaných textov, množiny tvoriacej „vizuálnu tonalitu“ celého textu.

Skúmanie štruktúrovanosti lexikálnych jednotiek priamo alebo metaforicky pomenúvajúcich farbu ako vizuálny zvuk textu nepokladáme za samoučelné. Pestrosť, frekvenčná vytvárenosť a koncentrovanosť lexiky vizuálnej tonality je nielen svedectvom lexikálnej crudície básnika, je signálom emotívnej dispozície autora textu a často optickým dôkazom sily akordov básnikovej filozofie.

Zreteľne to možno manifestovať pri analýze lexiky zbierky *Tatranská Múza s lýrou slovanskou* P. J. Šafárika (v tabuľke č. 1 sú podľa absolútnej frekvencie zoradené lexikálne jednotky s „vizuálnym efektom“, v tomto i v nasledujúcich textoch sme pracovali s lexikou, ktorú autor použil suverénne, ako svoju aktívnu slovnú zásobu [Mistrík, 1969, s. 73] t. j. $L_f > 1$). V zbierke prevažujú jasné, živé, optimistické tóny: *zlatý* (s absolútnou frekvenciou $f=15$), *nebeský* ($f=10$), *jasný* ($f=8$), *čistý* ($f=6$), *stkvělý* ($f=4$). V hľadaní farebných odtieňov uprednostňuje Šafárik také farby, ktoré symbolizujú život a pozitívny cit (*zelený*, $f=8$; *zardělý*, $f=5$; *bílý*, $f=4$; *liliový*, $f=3$; *ružový*, $f=3$). Sám Šafárik neskôr zbierku komentoval ako „... blýskavý, bublinový svět mládenectví.“ (Pišút a kol., 1984, s. 214). Pestrosť farebných tónov v tomto texte je značná, Šafárikova lexika je vo výtvarnom zmysle slova skôr krajinkárska než analytická.

Kollár bol pri výbere lexém pomenúvajúcich farbu v zbierke *Slávy dcera* striedamejší. Úspornosť (Kollár – 21, Šafárik – 26 lexém s vizuálnou charakteristikou) a aj zúžený register farieb umožňuje Kollárovi sústrediť svoj vizuálny tlak na budovanie najdramatickejšieho kontrastu farieb – na konštruovanie sporu svetla a tmy (lexikálne jednotky pomenújúce farbu v básnickej zbierke *Slávy dcera* sumarizuje tabuľka č. 2). Ťažisko Kollárom využívaných farieb neosciluje natoľko pri jasnom, optimistickom póle ako u mladého Šafárika. Kollárov vizuálny konflikt je vyváženejší a je preto permanentným zdrojom lexikálneho napätia; porov. *blesk* ($f=15$), *oheň* ($f=11$), *plamen* ($f=7$) – *stín* ($f=12$), *uma* ($f=5$), *tmavý* ($f=4$) *šero* ($f=2$). Vizuálna tonalita Kollárovho textu nie je natoľko plastická ako prírodou a láskou kolorované

obrazy zbierky mladého Šafárika. Je prehľadnejšia, rovnomernejšia a – dôslednejšia.

Klasicistický kánon, transparentne realizovaný v predchádzajúcich dvoch textoch uprednostňovaním tónov čistoty, jas a svetla, je zachovaný aj v básnickej zbierke *Poezye* Bohuslava Tablica. Neprekvapuje fortissimo zlatej farby, ani prítomnosť živých tónov (pozri tabuľku č. 3, v ktorej uvádzame lexikálne jednotky pomenújúce farbu s $f > 1$ zo sledovaného textu). V istom slova zmysle je však Tablicov text dovŕšením triády: silný dramatický (až dramatizujúci) akcent autora na polaritu čiernej, tmavej farby a farby červenej, krvavej kladie básnikú zbierku *Poezye* na opačnú miskú váh, než je Šafárikova *Tatranská Múza*. Červená a čierna, kulisy pre veľké, často tragické vášne nenasmerúvajú Tablica ku klasicizmu. Skôr sú svedkom temného dunenia pozdného baroka, ktoré sa v kontextoch stredoeurópskej kultúry vracia neskôr v baladách štúrovského romantizmu, potom vo váchalovsky rehabilitovanom „krvavom románe“ a naposledy v historizujúcich freskách režisérov Jakubiska a Klimova.

Farebnosť texty nielen spája, ale aj rozdeľuje: tam, kde Šafárik a Tablica pracujú s tlakom (autor *Tatranskej Múzy* viac so svetlým, čistejším a autor *Poezyí* skôr s temným, tmavším), tam Kollár konštruuje napätie svetla a tmy. Najsilnejší sú autori vo svojej odlišnosti: tak ako zrakový vnem silnie pri striedaní farieb, tak originalita troch zbierok slovenskej poézie XIX. storočia dominuje v autonómnosti autorskej reflexie.

Tri obrazy domácej literárnej galérie sú jedinečným dôkazom možnosti, ktoré slovenskej kultúre prinieslo devätnáste storočie. Obrazy tvorili svojské talenty, ktoré originálne vyberali z nekonečnej ponuky ľudskej fantázie: v *Poezyách* selekciu robil skôr dramatik, v *Tatranskej Múze* mladý básnik a v *Slávy dcere* najviac filozof. Tam, kde je u mladého Šafárika cit, tam je u Tablica mravný spor a u Kollára univerzálna idea.

Tabuľka č. 1: Frekvenčné vytváranie lexém s vizuálnym efektom v básnickej zbierke *Tatranská Múza s lýrou slovanskou*

lexéma	abs. frekvencia
zlatý	15
nebeský	10
oheň	10
světlo	9
jasný	8
blesk	8
čistý	6
plamen	6
tmavý	6
stín	5
zardělý	5

blankyt	4
bílý	4
stkvělý	4
zelený	4
tma	3
liliový	3
ružový	3
stříbrný	3
strakatý	3
zelenavý	2
zeleno	2
rusý	2
stínný	2
stínnavý	2
temný	2
spolu s f > 1	N : 105 L : 26

Tabuľka č. 2: Frekvenčné vyt'aženie lexém s vizuálnym efektom v básnickej zbierke *Slávy dcera*

lexéma	abs. frekvencia
zlatý	19
blesk	15
čistý	14
stín	12
oheň	11
jasný	10
plamen	7
barva	6
černý	5
tma	5
bílý	5
mutný	4
tmavý	4
světlo	4
zelený	4
stínný	3
bledý	2
modrý	2
rtový	2

šero	2
jasnota	2
spolu s f > 1	N : 138 L : 21

Tabuľka č. 3: Frekvenčné vyt'aženie lexém s vizuálnym efektom v básnickej zbierke *Poezye II*

lexéma	abs. frekvencia
černý	21
zlatý	18
jasný	13
světlo	8
krvavý	7
tmavý	7
oheň	7
zelený	7
červený	5
nebeský	5
blesk	5
šarlátový	3
šarlát	3
červenost	3
ružový	2
modrý	2
bílounký	2
spolu s f > 1	N : 108 L : 17

Tabuľka č. 4: Frekvenčné vyt'aženie lexém s vizuálnym efektom vo frekvenčnom slovníku slovenčiny (Mistrík, 1969): poradie podľa absolútnej frekvencie v poézii

lexéma	abs. frekvencia
svetlo	151
tma	147
biely	131
plameň	113
zlatý	112

čierny	108
čistý	99
oheň	97
jasný	82
blesk	60
krvavý	58
zelený	49
červený	46
modrý	43
tieň	40
ružový	35
farba	35
temný	33
bledý	32
nebeský	32
sivý	27
žltý	22
belasý	20
blankyt	17
svetlý	16
strieborný	14

Literatúra

- MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969.
 PIŠŮT, M. a kol.: Dejiny slovenskej literatúry. Bratislava, Obzor 1984.
 TĚŠITĚLOVÁ, M.: O básnickém jazyce z hlediska statistického. Slovo a slovesnost, 29, 1968, s. 362–368.
 BRIÁN, R.: Bohuslav Tablic (1769–1832). Život a dielo. Bratislava, Veda 1974.
 ŠTRAUS, F.: Strofa a metrum v poézii P. J. Šafárika. In: Štúdie o slovenskom verši. Bratislava, Ústav umeleckej kritiky a divadelnej dokumentácie 1989, s. 93–112.

Z historickej metrologie

Alexandra Rajčanová

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Názvy merných jednotiek tvoria pomerne početnú skupinu v historickom lexikálnom systéme slovenčiny. Porovnanie s dnes platnými a používanými mernými jednotkami však ukazuje výrazný kvantitatívny úbytok slovnej zásoby tohto typu. Veľká variabilita v minulosti bola spôsobená predovšetkým tým, že i napriek rozličným kodifikačným snahám až do roku 1876 v Uhor-

sku neexistovala všeobecne platná metrologická sústava, ktorá by zjednotila miery a jednotky hmotnosti, a teda aj ich názvoslovie.

Z hľadiska sledovanej lexiky za nasýtený textový materiál môžeme považovať písomnosti s lekársko-liečiteľskou tematikou. Zväčša boli určené pre potreby ľudového liečiteľstva a svojpomocnú domácu výrobu liečiv. Obsahujú preto pomerne presné receptúry na ich prípravu, bohaté nielen na botanickú terminológiu, ale i na názvoslovie metrologie.

Vo všeobecnosti môžeme lexiku vyjadrujúcu miery a jednotky hmotnosti rozdeliť na báze protipólu presnosti a nepresnosti, resp. približnosti na dve rámcové skupiny, teda na vyjadrenia:

1. presné – štandardizované
2. približné – komparatívno-opisné

Prvú skupinu tvoria jednotky hmotnosti a obsahovej miery, ktoré vieme presne číselne vyjadriť pomocou dnešnej metrologickej sústavy (v gramoch a litroch). Ide zväčša o miery a váhy iných sústav, ako je sústava desiatková. Presnej definícii a klasifikácii tejto metrologickej terminológie sa vo svojej štúdii venovali autorky M. Majtánová a J. Skladaná, ktoré štandardizované vyjadrenia množstva rozčlenili na základe funkčnosti na a) váhové jednotky – funt, libra, uncia, lôt, kvintlík, škrupul, granum a b) duté miery – okov, pinta, holba, miera, žajdel/žajdlík, verdúnok, rumplík (Majtánová – Skladaná, 1965). Frekvencia vyjadrovania kvantitatívneho zastúpenia potrebných prípravkov pomocou uvádzaných jednotiek je v receptároch a lekársko-liečiteľských rukopisoch veľmi vysoká (hoci pri jednotlivých názvoch rôzna), čo vyplýva zo samotného určenia týchto písomností. Je pochopiteľné, že presnosť tu vystupuje do popredia ako typický a charakteristický príznak analyzovaného žánru.

Druhú skupinu predstavuje lexika, ktorá iba supluje metrologické jednotky. Vyjadrenie sa tu realizuje na základe porovnania a často formou širokého opisu, pričom popri ustálených lexikálnych spojeniach často nájdeme i situačné opisy a prirovnania. K metrologickej lexike radíme však iba lexikálne spojenia, ktoré sú charakteristické svojou ustálenosťou. Stupeň presnosti merania je tu nižší, predpoklad vzniku možných rozdielov a diferencií u rôznych používateľov narastá. Preto lexiku tejto skupiny charakterizujeme ako približne, relatívne vyjadrujúcu miery a jednotky hmotnosti.

V rámci komparatívno-opisného vyjadrenia, rovnako ako pri štandardizovanom vyjadrení, môžeme uvažovať o dvoch funkčných podskupinách – o obsahových, t. j. dutých mierach a o hmotnostných jednotkách, hoci ich klasifikácia a diferenciácia už nie je taká jednoznačná ako pri štandardných metrologických jednotkách. Rozsah spomínaných podskupín nie je rovnaký. Určovanie obsahových mier je podstatne jednoduchšie, než presné určovanie hmotnosti. I kvantita sypkých látok sa vyjadrovala častejšie v obsahových mierach ako v mierach hmotnostných. Väčšina sledovaných jednotiek preto vyjadruje práve obsahové miery. Im sa budeme venovať v nasledujúcej časti príspevku.

Obsahové miery (duté). Najfrekvencovanejší spôsob určovania obsahových mier sa realizoval, a dodnes sa vlastne v zdokonalenej forme stále

realizuje, pomocou rozličných odmeriek a odmerných nádob. Ide o prípady, keď vo funkcii mernej jednotky fungoval dutý predmet určený na prechovávanie tekutých alebo sypkých látok, prípadne akýkoľvek predmet, ktorý mohol plniť túto funkciu. Tieto predmety mali viac-menej štandardizovaný objem a boli všeobecne známe, dostupné a používané. Zväčša išlo o kuchynský riad. Jednotlivé nádoby boli pre svoju rôznorodú veľkosť často ešte bližšie druhovo špecifikované (napr.: *pohár – vínný pohár – pivný pohár*). Dá sa totiž predpokladať, že jednotlivý druh zachovával konštantný obsah, a preto bol ideálnou mierkou. Najfrekvencovanejšími odmerkami, čo sa odráža v lexikálnom vyjadrení, boli *lyžice* a *poháre*. Napr.:

lyžica – *pridati ružowego medu osem liżyc* HT 1760¹; *weźmi gednu plnu liżicu medu* RG 18. st; *drewnego oleja pul lyżycze* RP 18. st

lyžka [ly-, lo-] – *weźmy čtyry liżky terpentynu* RT 17. st; *weźmi gednu lossku sselwigowego zaftu* RG 18. st

lyžička – *nech weźme za maličku liżičku* RT 17. st; *rano pul lyżičky przyjiti* HT 1760

kávová lyžička – *trikrat po gedneg cawoveg liżiete djetu dawati* HT 1760

pohár – *toho ma rano y wečer po gednom dobrem pohare pity* HT 1760; *za tri pohare geg dag wipity* PR 18. st

pohárik – *každe rano gedn poharik teplého wypiti* RT 17. st

vínný pohár – *pi každej rano gedn wjny pohar* HT 1760

pivný pohár – *na noc gedn piwnj pohar wypi* HT 1760

sklenica – *na wecer po gedneg sklenice* RT 17. st

sklenička – *gednu skleničku wina wliati* RT 17. st

Ďalšie pomenovania označujúce predmety s funkciou odmernej nádoby, ktoré fungujú v receptároch ako jednotky obsahových mier, majú podstatne nižšiu frekvenciu výskytu, ako tomu bolo v predchádzajúcich prípadoch:

findža – *po gedneg findży užjweg* HT 1760

začierajúca vareška [-ečka] – *gednu weliku začjragicy warecku naleg* RT 17. st

misečka – *ma se po pol misečky na gednokrat užjwati* RT 17. st

škrupina – *dyumbieru za pol sskrupiny* RT 17. st

orechová škrupina – *pol orechowego sskrupiny gafiru* RT 17. st

škrupina vlašského orecha – *tohoto prassku deg naraz pol sskrupiny wlaskeho orechu* RT 17. st

škrupinka vlašského orecha [škoru-] – *prach z kardu benedictu prigati, čo by do sskrupinkj wlaskeho orechu wgiti mohel* RN 17.–18. st

Hoci vyxcerpovaný materiál doložil len tieto odmerky, nemožno vylúčiť, že podobne fungovalo aj mnoho ďalších predmetov vyhovujúcich požadova-

ným parametrom. Určovanie množstva týmto spôsobom je totiž nenáročné na manipuláciu, a bolo preto iste populárne.

Okrem spomínaných lexém radíme do tejto funkčnej podskupiny ešte ďalšie lexikálne jednotky, ktoré vyjadrovali duté, resp. obsahové miery. Jednou z najfrekvencovanejších je *hrst'*. Hoci nie je dutým predmetom, svojou podstatou plní danú funkciu tým, že ohraničuje a vymedzuje určitý priestor. Jej obsah nie je konštantný, najviac podlieha subjektívnym podmienkam zo strany používateľa. Preto tu v zvýšenej miere zaznamenávame úsilie o presnosť vyjadrenú vymedzujúcim atribútom (*maličký, malý, plný, dobrý* – t. j. úplne plný, veľký), resp. deminutívnym tvarom. Deminutívny tvar má vo väčšine prípadov jednoznačne funkčný charakter a expresivita vyplývajúca z deminutívnosti tu funguje až druhoplánovo. Obidva spôsoby tejto bližšej špecifikácie sú príznakové pre celú kategóriu približného vyjadrovania jednotiek mier a hmotnosti. Napr.:

hrst' [h(e)r-, har-] – *kwetu dwe hrsty* HL 17. st; *weźmy lilium convallium dwe dobre hrsti* RT 17. st; *do gedne holby wody po pul hrsti warti daweg* HT 1760; *melise sztyry dobre harstie, majorany gednu harst* RP 18. st; *weźmi za hrst kminu plnu* LR5 18. st; *wesmi herst maku* RO 18. st

hrstka – *weźmy mnenowego kwetu tri male hrstky* RT 17. st

Ďalšou obsahovou mierou je *kvapka* alebo *kropaj*. Na jej určenie sa nepoužíva žiadna odmerná nádoba, je vyjadrením najmenšej obsahovej miery, akou možno voľne disponovať, napr.:

kvapka – *dawa se mu naraz niekoľko kwapek* RT 17. st; *kaffrowého spítutuse některau kwapku do ucha wpust* TS 1771; *do vody studienej niekoľko kwapky pustit a v ustech na zube dzizet* RP 18. st

kropaj [kro-, kru-, -ej] – *try kropeje toho olege* HL 17. st; *oleg jalowcowj, ahj 5 neh 6 krupeji s neho s patrużlenu wodu rano y na noc pigel* RN 17.–18. st

kropajka [kro-, kru-, -ej] – *u winnie prylyty nyekolik krupegek (oleja); do wody pustity gednu kropegku (balzamu)* HL 17. st

kropka – *niekoľko kropek olege syrkowego pridati* RT 17. st

krapôčka [-ečka] – *naleg nan dwakrat tolik po gedneg krápečke* OCh 17. st

Určovanie kvantitatívneho zastúpenia látok pomocou odmeriek a odmerných nádob, ktoré striktné nezachovávajú presný obsah, nezaniklo. Pretrvávajú dodnes tam, kde sa k požiadavke presnosti pristupuje benevolentnejšie a pripúšťajú sa isté diferencie (kulinária, fytooterapia a pod.), čo sa premieta i do lexikálneho systému.

Trochu iného charakteru sú lexikálne spojenia typu *koniec noža*, resp. *to, čo sa na koniec noža zmestí* a *to, čo možno vziať medzi prsty/palce, prstami/palcami*. Obidve jednotky sú veľmi frekvencované, prítomné sú takmer v každom rukopise obsahujúcom receptúry. Vyjadrujú minimálne množstvo akejkoľvek sypkej látky. Z doposiaľ spomínaných merných jednotiek a ich označení majú najširšiu škálu modifikácií, čo je podmienené v prvom rade ich zložitou konštrukčnou stavbou.

koniec noža [-ec] – *weźmy wainstanowego solj, co se na konec welikeho nože weźme; prassek od čerwienky daweg za gedn aneb dwa konce nożowe; weźmi toho prassku, co na tj dobre konce noża wzjti mużeš* RT 17. st; *weźmi kus*

¹ Za citáciou dokladu uvádzame skratku rukopisu, z ktorého doklad pochádza. Použili sme skratky Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ) a uvádzame ich v zozname použitých prameňov v zátvorke za bibliografickým údajom. Pri dokladovom materiáli uvádzanom v texte využívame zásady upraveného diplomatického prepisu, ktorý je definovaný v úvodných statiach HSSJ.

terpentinj na konec nože RN 17 – 18. st; pres den čtyrikrate w piwe, kolik na konec noža wzię se muże, daweg; w herbathee, co na konec nože wezmess z toho prassku, užjweg; co na geden konec nože wezmess, w krużmentoweg wodę daweg HT 1760

špic noža – vžjwey každodenni 5 neb 6 sspiců nože z geleniho rohu; z toho na geden sspic nože wzięti; vžjwey z krwe kozlowé půl ližice s živým ohnem na 2 sspice nože smýssané TS 1771

medzi prsty/palce – wezmy špicanardoweho kwetu, gak mnoho s petmy palcy wzięti se muže; wezmy ruže listkuow, co se mezy 3 palce wzięti muže; wezmy lewanduloweho kwetu, co se mezy čtyři palce wzięti muže; wezmy florum hyperici mezy pet prsty; wezmy solj mezy tři prsty; wezmy swietleg sprosteg fialky, zeliny meliloti, slezu, každého gak mnoho se mezy dwa prsty wezme RT 17. st; wezmi romančeku, slezu, balssamu, každého co mezy prsty stisknuti mužess HT 1760; kwetu rozmarigoweho, czo mezy sztyrma palczy może wzat; z matierineg duszky kwetu, czo sztyrma palczy może wzięt RP 18. st

Kontamináciou predchádzajúceho spojenia vziať medzi prsty a spojenia vziať štipku niečoho, ktoré v analyzovaných textoch nie je vôbec prítomné, vzniklo nasledujúce, čiastočne deformované spojenie: wezmi k tomu soli wareneg, co chceš mezy tři sstipky RG 18. st. Ako predchádzajúce lexikálne jednotky, aj ono je vyjadrením minimálneho množstva.

Lexikálne jednotky, ktorých typickým príznakom je komparácia, sú ďalšou skupinou lexiky približne vyjadrujúcou obsahové miery. Vyjadrujú vždy len veľmi malé množstvá, a to na báze porovnávania s nejakou konštantou. Najfrekventovanejším konštrukčným typom sú preto prirovnania a nekomparatívne jednotky, ktoré z nich vznikli. Prirovnávanú časť tvorí meraná látka, prirovnávajúcou časťou je spomínaná konštantá – plod bežne rozšíreného a používaného ovocia, zeleniny, korenia a pod. – pričom rozhodujúca je veľkosť konštanty, jej obsah. Napr.:

lieskový orech [lie-, lí-] – tento lekwar gest dobry w čas mornj stareg osobe za geden lieskowy orech, mlademu neco meneg RT 17. st; každú čtvrtu hodjnu gako geden ljskowy orech z toho dawati; dobreho teriaku pol druha kwentla anebo yako lieskowy orech HT-1760

orech – wezmy gaffru gako orech, čerweneg miery pol častky meneg; wezmy za pol orecha sprawedliwego henjatskeho midla a dwakrat tak mnoho witiolu; cukru na noc na gedenkrat gako pol orecha wezme RT 17. st; ráno y večer gako geden orech we wjne užjweg HT 1760

vlašský orech – lekwar, s ktereho se wecer y rano za wlaskey orech ma prigati RT 17. st

muškátový orech – to spolu smjssej a každj den ráno y večer z toho gako geden musskatowy orech užjweg HT 1760

gaštan – každý den trikrat z toho gako geden kasstan užjweg HT 1760

hrach – kdy nekdo ospanliwu chorobu ma, temu polož geden kusek gako hrach na yazik OCh 17. st; gako hrach kusek gaffru; zagečjho sadla za hrach RT 17. st; kaffru za geden hrach do bawlny zawia a do ucha wlož TS 1771

brachové zrna – soly za gedno zmo hrachowe a tak mnoho wlaskeho kminu RN 17. – 18. st

konopné zrna – udelat potreba pilulky jak konopne zmo RO 18. st
konopné zrnko – tato mast nech se trikrat za den gako konopne zrnko do kutečka oka položi RT 17. st

bobok [-ek] – yako bobek muž u wine prygitj toho prachu HL 17. st

bobové zrna [zr-, zer-] – niemoczemu jak bobowe zmo dat w napoju; day pit ocsarowanemu theriaky jak bobowe zemo RO 18. st

šošovica – djteti dati čerweneho tergaku na spanj gako gednu ssosowicy anebo y wjc, wedle weku HT 1760

vajce – wezmy stareho sadla za tři wagca RT 17. st

Ako vidieť z uvedených dokladov, nie je vždy možné jednoznačne určiť, či ide o obsahové miery. V prípadoch typu wezmy stareho sadla za tři wagca RT 17. st, soly za gedno zmo hrachowe RN 17. – 18. st a pod., by sme mohli uvažovať aj o tom, že uvedená lexikálna jednotka funguje ako jednotka hmotnosti. Vzhľadom na to, že používanie obsahových mier bolo podstatne frekventovanejšie, sa však prikláňame k interpretácii, že primárnu úlohu tu zohráva obsah konštanty, a nie jej hmotnosť.

Lexikografická prax ukazuje, že v súvislosti s týmito viacslovnými lexikálnymi jednotkami vzniká problém s ich klasifikáciou. Nie je totiž jednoznačné, či ich hodnotiť ako lexikalizované spojenia alebo frazeologické jednotky.

Ak vychádzame z Mlacekovej frazeologickej teórie, potom chápeme frazeologickú jednotku ako slovné spojenie, ktoré vzniklo prehodnotením už existujúceho voľného spojenia. Toto nadobúda nový význam, pričom novovzniknutá seméma sa zafixuje, ustáli (Mlacek, 1984, s. 25). V našom prípade však o procese nadobúdania nového významu hovoríť nemôžeme, takto chápaný proces frazeologizácie tu neprebehol. Podmienky definície frazeologickej jednotky, ktorá funguje ako „ustálené slovné spojenie, vyznačujúce sa obraznosťou a nerozložiteľnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou“ (Mlacek, 1984, s. 46), opisné vyjadrenie miery alebo objemu nespĺňa. Charakterizuje ho len jeden príznak, ustálenosť, čo však je zároveň aj jedným z príznakov terminologickej lexiky. Navyše si treba uvedomiť, že primárnu funkciu tu plní vecný charakter pomenovania, lexikálna jednotka teda prvoplánovo vystupuje ako nominálne pomenovanie nociónálneho charakteru vyjadrujúce určitú hodnotu. Preto si myslíme, že dané slovné spojenia sú lexikalizované, nie frazeologické a obrazné; ako také by sme ich odporúčali aj klasifikovať.

Literatúra

Historický slovník slovenského jazyka I (A–J), II (K–N) Red. M. Majtán. Bratislava, Věda 1991, 1992. 536 s. a 616 s.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, 148 s.

MAJTÁNOVÁ, M. – SKLADANÁ, J.: Názvy mier a váh v slovenských lekárskech rukopisoch zo 17. a 18. storočia. Československý terminologický časopis, 4, 1965, s. 235–243.

Pramene

- HEILL, J. G.: Trifolium sanitatis medicum aneb o zdraví zpráva lékařská zepsaná od Izraelity gednoho hogiti nemocy se snažícího. D. Kubín 1760. 161 s. Rkp. v LAMS v Martine, ev. č. 1774. (HT)
(Herbár liptovský.) 17. stor. 335 s. Rkp. v MTAK v Budapešti, sign. K 59. (HL.)
(Léčarské rady.) 18. stor. 110 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 223. (LR5)
Opuscula artis chymicae. 17. stor. 390 s. Rkp. v OSZK v Budapešti, sign. Duod. Slav. 3. (OCh)
(Poznámky a rady hygienické, prírodopisné, meteorologické, ekonomické.) 18. stor. 325 s. Rkp. v SNM v Martine, sign. 491/592. (PR)
(Receptár gemerský.) 18. stor. 124 s. Rkp. v súkr. vlastníctve. (RG)
(Receptár nitriansky.) 17. – 18. stor. 86 s. Rkp. v ŠOBA v Nitre, fond Szilvay IV. (RN)
(Receptár osturniansky.) 18. stor. 27 s. Rkp. vo VM v Košiciach, bez sign. (RO)
(Receptár prešovský.) 18. stor. 6 s. Rkp. v ŠVK v Prešove, sign. A 19339/45409. (RP)
(Receptár turčiansky.) 17. stor. 226 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 181/2. (RT)
TONSORIS, J.: Sana consilia medica aneb Zdravá radda lékařská podávající z křesťanské lásky vžitého lékařství na většým dle domácí hodnowěrných doktorů lékařských proti rozličným nemocem lidského těla. Skalica, J. A. Škarnyccel 1771. 16, 260, 24 s. (TS)

Slovenské zoonymá Bodrík a Sáva

Lubor Králik

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

0. Zoonomastika ako súčasť onomastiky skúmajúca mená zvierat je jednou z najmladších onomastických disciplín (Riadčenko, 1988, s. 88) a napriek rastúcemu záujmu o zoonymickú problematiku nemožno túto oblasť ešte stále pokladať za dostatočne preskúmanú (porov. Nepokupnyj a kol., 1986, s. 190; Kovačev, 1987, s. 184). V príspevku sa chceme pokúsiť o objasnenie dvoch slovenských zooným, ktoré pokladáme za zaujímavé z hľadiska ich pôvodu.

1. Ako prvé sa pokúsime analyzovať meno psa *Bodrík*. Toto zoonymum sa na pozadí jazykového vedomia používateľa súčasnej spisovnej slovenčiny môže asociovať s adjektívom *bodrý* „veselý, bystrý, čulý, živý“ (Slovník slovenského jazyka, I, s. 111). Takýto výklad (t. j. *Bodrík* „bodrý pes“) je v súlade s predstavou psa ako priateľa človeka a strážcu, jazykové fakty však svedčia o tom, že je to len ľudová etymológia. Adjektívum *bodrý* etymologicky súvisí so slovami *budiť* a *bdieť*, v rekonštruovanej podobe **bdr̥b* sa

pokladá za súčasť praslovanskej slovnej zásoby (Trubačov, 1976, s. 112–113), ale reflexy praslov. **bdr̥b* sa vyskytujú iba v južných a východných slovanských jazykoch, zo západoslovanských jazykov nie sú známe. Adjektívum *bodrý* nie je známe ani zo starej slovenčiny, ani zo slovenských nárečí, do slovenčiny bolo prevzaté až v štúrovskom období z ruštiny ako knižné slovo (Machek, 1957, s. 36). Meno psa *Bodrík* však zaznamenal už P. Dobšinský (III, s. 351–360) v rozprávke *Starý Bodrík a vlk* – je preto veľmi nepravdepodobné, aby sa za taký krátky čas z knižného prevzatia *bodrý* utvoril derivát *Bodrík* a aby stihol tak rýchlo preniknúť do ľudových rozprávok, pri ktorých treba predpokladať určitý jazykový konzervativizmus. Adjektívum *bodrý* a meno psa *Bodrík* spolu nesúvisia.

Zo slovenských nárečí je známe meno vola *Bodor* (Kálal, 1923, s. 32; Orlovský, 1982, s. 33). Ide o prevzatie z maďarčiny, kde slovo *bodor* znamená „kučera“ a zoonymum *Bodor* sa používa ako meno kravy (porov. napr. Knausz, 1981, s. 28). Maďarské substantívum *bodor* „kučera“ sa stalo východiskom pre vznik vzťahového adjektíva *bodri*, ktoré sa začalo využívať aj ako meno psa: menom *Bodri* sa pôvodne označoval pes s kučeravou srstou (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I, s. 319). Toto meno psa bolo prevzaté aj do slovenčiny, v rámci interného slovenského jazykového vývoja boli z neho sufixáciou odvodené mená *Bodrík*, *Bodríno*, analogickým vyrovnaním s maskulínami zakončenými na -o vzniklo meno *Bodro* (všetky štyri mená uvádza Palkovič, 1969, s. 175). Napriek formálnej súvislosti s adjektívom *bodrý* ide teda o zoonymá maďarskej proveniencie. Ako vidno z uvedeného výkladu, zoonymia môže priniesť aj nový materiál pre oblasť výskumu jazykových kontaktov.

2. Za veľmi zaujímavé pokladáme taktiež zoonymum *Sáva*, známe z Gemera ako meno psa (Orlovský, 1981, s. 294); k nemu možno priradiť aj diminutívnu formu *Sávka*, ktorá bola zaznamenaná na Orave ako meno koňa (Palkovič, 1969, s. 173). Ako tieto zoonymá interpretovať?

Zo slovenčiny nie je známa apelatívna lexéma **sáva*, ktorú by sme mohli pokladať za východisko pre vznik uvedených mien. Takáto lexéma (vo forme *sava*) je známa zo západných chorvátskych nárečí Istrijského polostrova, kde má významy 1. prudký, búrlivý vodný tok; 2. väčší vodný tok. Forma *sava* pravdepodobne vznikla zo staršieho **suxava*, resp. **saxava* (súvisí s praslov. **suxъ*, **saxnqti*), a to až vokalicou redukciou v rámci samostatného slovinského fonetického vývoja (Alerić, 1982–1983), preto v tomto prípade nemôžeme uvažovať o prípadnej slovensko-južnoslovanskej izoglose z oblasti apelatívnej lexiky. Pri absencii príslušného apelatíva musíme teda hľadať súvislosti zoonyma *Sáva* v oblasti propriálnej lexiky. Teoreticky by bolo možné spájať toto zoonymum s mužským osobným menom *Sáva* (gréckej proveniencie; Skok, III, s. 208), ktoré je známe z južnoslovanskej oblasti v neprospech tohto predpokladu svedčí skutočnosť, že uvedené mužské meno nie je známe zo slovenskej antroponymie. Meno psa *Sáva* sme však našli aj v texte ľudovej piesne, zapísanej roku 1949 v gemerskej Kokave nad Rimavicou:

Viskošže mi na tot stuol, darujem ti tých päť psov:
Gabajä, Dunajä i tú Tisu, Sávu, Zahrajä.
(Slovenské ľudové piesne, II, s. 261, č. 471).

Je zaujímavé, že meno psa *Sáva* sa tu vyskytuje paralelne s menami *Dunaj* a *Tisa*, ku ktorým možno uviesť príslušné hydronymické pendanty: ide o mená psov odvodené od mien riek v súlade s archaickou ľudovou vierou v ochrannú moc vody, podľa ktorej nosenie mena rieky malo chrániť psa pred besnotou (Machek, 1968, s. 134, s. v. *Dunaj*; Budziszewska, 1989). Preto môžeme predpokladať, že aj meno psa *Sáva* vzniklo z pôvodného hydronymu. Zo slovenskej hydronymie nie je hydronymum *Sáva* známe; *Sáva* je však názov prítoku Dunaja na južnom okraji Stredodunajskej nížiny.

V tejto súvislosti uvedieme dve možné vysvetlenia. Hoci hydronymum *Sáva* nie je v slovenskej hydronymii známe, nie je vylúčené, že takéto hydronymum tu existovalo, avšak zaniklo: keďže názvy veľkých vodných tokov bývajú stabilné a nemenia sa, zdá sa, že išlo pravdepodobne o nejakú menšiu rieku (porov. z hľadiska názvu napr. riečku *Sava* v hornom Podneprí; Toporov – Trubačov, 1962, s. 15, 206, 226). – Skôr sa však prikláňame k druhému vysvetleniu. Podľa nášho názoru sa v uvedenej piesni prejavuje onomastická tradícia, ktorá pozná zoonymá *Dunaj* a *Tisa* ako mená odvodené od názvov veľkých vodných tokov; rieka *Tisa* sa na juhu Stredodunajskej nížiny vlieva do Dunaja, táto oblasť je aj oblasťou toku rieky *Sávy*. Preto možno predpokladať, že aj zoonymá *Sáva*, *Sávka* sú odvodené od hydronymu *Sáva*. Ak je tento predpoklad správny, znamená to, že uvedené zoonymá vznikli ďaleko na juh od súčasného slovenského etnojazykového územia.

Ako teda vysvetliť prítomnosť zooným *Sáva*, *Sávka* v slovenskej zoonymii? Bolo by možné uvažovať o tom, že tieto zoonymá sa dostali na Slovensko z juhu maďarským prostredníctvom: zoonymum *Sáva* je zachované v Gemi, t. j. na slovensko-maďarskom pomedzí, kde existujú zvlášť priaznivé podmienky pre jazykové kontakty (porov. Doruľa, 1977, s. 65 n.). Proti tomu však možno uviesť, že deminutívna forma uvedeného zoonymu (meno koňa *Sávka*) sa zachovala na Orave, t. j. ďaleko od oblasti intenzívnych maďarsko-slovenských etnojazykových kontaktov; pravda, nemožno vylúčiť ani možnosť, že uvedené zoonymum preniklo na Oravu počas migrácií obyvateľstva z južnejších oblastí Slovenska. Ak však budeme predpokladať, že oravské meno *Sávka* je pôvodné domáce zoonymum, môžeme uviesť iné vysvetlenie. Zachovanie mena *Sáva* v Gemi možno vidieť aj v kontexte archaického jazykového rázu tohto regiónu (Š. Ondruš [1991, s. 249] dokonca nazýva gemerskú oblasť „múzeom slovenského jazyka“), preto možno predpokladať, že zoonymum *Sáva* mohlo byť v minulosti v slovenskej zoonymii oveľa frekventovanejšie. Z lingvistickej geografie je známe, že jazykové inovácie (a teda zrejme aj určité inovačné pohyby v inventári zooným) sa najdôslednejšie uskutočňujú v centrálnych oblastiach jazykového územia, zatiaľ čo v okrajových, periférnych oblastiach sa konzervujú rôzne archaizmy; je preto možné, že aj v prípade oravského zoonymu *Sávka* ide o takýto archaizmus zachovaný na periférii.

Zoonymá *Sáva*, *Sávka* možno teda z hľadiska súčasnej etnojazykovej reality hodnotiť ako veľmi archaické. Je pravdepodobné, že na Slovensko sa dostali počas migrácie/migrácií z juhu; možno predpokladať, že ide o migračné pohyby veľmi starého dáta. To znamená, že uvedené zoonymá poskytujú aj určité informácie o etnogenéze Slovákov.

Literatúra

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1984. 4 zv.
- ALERIČ, D.: Hidronimni apelativ *sava*, hidronimi *Savinja* i *Dravinja* i problem starosti slovenske vokalne redukcije. Filologija (Zagreb), 12, 1982–1983, s. 271–296.
- BUDZISZEWSKA, W.: Nazwy rzek w funkcji psich imion. Onomastica, 33, 1989, s. 235–237.
- DOBŠINSKÝ, P.: Prostonárodné slovenské povesti. Bratislava, Tatran 1973–1974. 2 zv.
- DORUĽA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977. 136 s.
- KNAUSZ, Á.: Kutya-, ló- és szarvasmarhanevek Miklósfán. (Magyar Névtani Dolgozatok 16.). Budapest, ELTE 1981. 37 s.
- KOVAČEV, N. P.: Bálgarska onomastika. (Nauka za sobstvenite imena.) Sofija, Nauka i izkustvo 1987. 211 s.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957, 627 s.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 866 s.
- NEPOKUPNYI, A. P. a kol.: Teorija i metodika onomastičeskich issledovanij. Moskva, Nauka 1986. 254 s.
- ONDRUŠ, Š.: Za Jozefom Orlovským. Slavica Slovaca, 26, 1991, s. 249–250.
- ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982. 424 s.
- PALKOVIČ, K.: Slovenské nárečové mená domácich zvierat. In: Agrikultúra. Zborník Poľnohospodárskeho múzea v Nitre. 8. Red. J. Vontorčík. Bratislava, Príroda 1969, s. 169–178.
- RIADČENKO, N. G.: Zoonimija kak osobyj klass onomastičeskoj leksiki. In: Aktualnye voprosy russkoj onomastiki. Sbornik nauchnyh trudov. Kijev, Ministerstvo vyššego i srednego obrazovanija USSR 1988, s. 88–96.
- SKOK, P.: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1971–1974. 4 zv.
- Slovenské ľudové piesne. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1950–1964. 4 zv.
- Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968. 6 zv.
- TOPOROV, V. N. – TRUBAČOV, O. N.: Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprovja. Moskva, Izdatel'stvo AN SSSR 1962. 272 s.
- TRUBAČOV, O. N.: Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond. Zv. 3. Moskva, Nauka 1976. 240 s.

Jazykové systémy počujúcich a nepočujúcich

Jozef Štefánik – Marián Groma

Filozofická fakulta UK, Bratislava – Pedagogická fakulta UK, Bratislava

Komunikácia človeka s človekom má mnoho podob. Zakladá sa na jedinejšej schopnosti človeka tvoriť symboly, operovať s nimi, myslieť v nich a cez ne aj o nich hovoriť (Martynov in Radig, 1990). Predmetom nášho záujmu bude ľudská komunikácia. Pokúsime sa ju charakterizovať takú, akú ju poznáme z každodenného života, ale aj za značne odlišných podmienok, ktoré so sebou prináša strata sluchu.

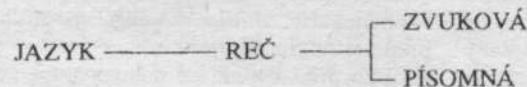
Absencia sluchového vnímania – hluchota nie je len svet bez zvukov. Ak je u dieťaťa prítomná už v jeho prelingválnej fáze vývinu, často so sebou prináša absenciu dostatočne rozvinutej jazykovej kompetencie. Aj napriek špeciálnopedagogickej starostlivosti zameranej predovšetkým na rozvoj rečových funkcií dospelí nepočujúci majú veľké problémy s osvojovaním si jazykovej štruktúry. Porozumenie a schopnosť jazykovej produkcie výrazne zaostávajú za dostatočne zvládnutou „technikou hovorenia, písania, čítania“. O plne funkčnej gramotnosti u nepočujúcich možno hovoriť len veľmi zriedka.

Nepočujúci majú vo vzťahu k jazyku ešte jednu zvláštnosť. Je ňou posunkový jazyk nepočujúcich, ktorý si sami pre svoje potreby dorozumievania vytvorili a vo vzájomnom styku ho uprednostňujú (Bellugi, 1980; Baker – Padden, 1984 a i.). Tento jazyk má svoju históriu, štruktúru, gramatiku a svojich používateľov – komunitu nepočujúcich.

Ak chceme pochopiť problematiku používania jazyka aj vo vzťahu k existencii posunkového jazyka nepočujúcich, je potrebné najprv vysvetliť základné lingvistické pojmy vzťahujúce sa na túto problematiku. Domnievame sa, že bude užitočné, ak sa pokúsime vysvetliť paralely jazykového systému počujúcej populácie s jazykovým systémom nepočujúcich a priblížiť realizačné formy oboch jazykových systémov. Pretože medzi oboma jazykovými systémami existuje niečo ako kontaktné fenomény (Lucas – Valli, 1991), bude vhodné, ak vysvetlíme aj realizačné formy oboch jazykov v ich „prieniku“.

Najskôr pristúpime k vysvetleniu základných lingvistických pojmov, s ktorými budeme v príspevku operovať. Pod jazykovým systémom rozumieme v zhode s Ondrušom a Sabolom (1981, s. 17) „v spoločenskom vedomí existujúci abstraktný systém lexikálnych a gramatických znakov, ktoré určité konkrétne spoločnosť (rod, kmeň, národnosť, národ) používa ako prostriedok myslenia a dorozumievania“. Domnievame sa, že konkrétna realizácia jazykového systému sa môže uskutočňovať vo forme zvukovej alebo písomnej, t. j. reč môže byť reprezentovaná hláskami alebo písmenami (písomná – grafická forma reči, resp. zvuková reč). Vzájomnému vzťahu písomnej a zvukovej reči sme sa podrobnejšie venovali už skôr (pozri Štefánik – Groma, 1993). Tu nebudeme ponímať písomnú a zvukovú formu reči ako

nezávislé jazykové systémy, ale skôr ako realizačné formy jedného jazyka. Na základe uvedeného môžeme načrtnúť zatiaľ neúplný vzťah jazyk – písomná reč, zvuková reč nasledovne:

Vráťme sa ku komunikácii nepočujúcich. Zakladá sa na odlišnom spôsobe vysielania a prijímania jazykovej informácie – na tzv. motoricko-vizuálnej modalite (Bellugi, 1980; Wilbur, 1980; Klima – Bellugi, 1979). To, že pohyby rúk, tváre a ich vnímanie zrakom nahrádzujú hlas a sluch, nie je vôbec náhodné, vysvetľujú bližšie vo svojej práci Baker a Pedden (1984).

Donedávna sa v našich podmienkach používal v súvislosti s dorozumievaním nepočujúcich iba pojem posunková reč. S pojmom posunkový jazyk sa začalo operovať až neskôr (porov. Csonka – Mistrík – Ubár, 1986; Csonka, 1989). Dnes sa už posunková reč interpretuje vo vzťahu k systému pravidiel, noriem a zásad jazyka, na ktorom sa komunikácia posunkovou rečou zakladá.

S objavovaním posunkovej reči ako predmetu bádania sa aj u nás presunulo ťažisko zo skúmania posunkovej reči na jazykovú podstatu tohto systému. Významnú úlohu tu zohrali výskumy Stoka, Wilbura, Bellugiho, Lana a iných (pozri Groma – Dočkal, 1992). Výsledkom ich bádania bolo zvrútenie mýtu o prílišnej obraznosti, pantomimičnosti a agramatičnosti posunkovanej komunikácie.

Ponúka sa otázka, či možno uvedené vzťahy medzi jazykom a jeho realizačnými formami aplikovať aj na systém komunikácie založený na motoricko-vizuálnej modalite. Ako sme už uviedli na inom mieste (Štefánik – Groma, 1993), v hodnotení komunikácie nepočujúcich prevláda názor, že posunková reč je rečou prirodzenou a plne autonómnou i vo vzťahu k zvukovej reči. Existujú aj názory o tom, že posunková reč je derivátom jazykov počujúcich (napr. Uden, 1987). Tieto názory s ďalším poznávaním posunkového jazyka strácajú na význame.

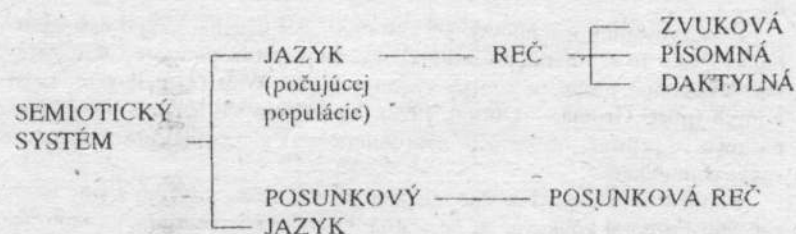
O podstate posunkovej reči veľa napovie jej štruktúra, ako aj odlišná jazyková organizácia. Kým vo zvukovej ale aj v písomnej reči sa slová produkujú ako morfológicky sekvenčné útvary (príznačné reťazenie morfémy – Pálek, 1989), posunková reč túto štruktúru nepozná. Ako zdôrazňujú Klima – Bellugi (1979), štrukturálne komponenty posunkov – tvar ruky, pohyb, umiestnenie posunkov, orientácia – sa nevyjadrujú sekvenčne, ale simultánne. Z toho vyplýva, že posunková reč nepozná hlásky, slabiky, ale že je založená na úplne odlišnom kóde ako reč zvuková alebo písomná.

Vzťah zvukovej a písomnej reči možno považovať za transformáciu kódu do inej realizačnej formy, avšak pri zachovaní veľmi blízkej štruktúry. Ak by sme chceli manuálne preniesť rovnakú štruktúru, t. j. vyjadriť sa v „kóde“ hovorenej alebo písanej reči pohybom rúk, dokázali by sme to jedine tzv. prstovou abecedou (daktylom). Prstová abeceda však nie je posunková reč.

Zvuková reč sa od posunkovej reči líši aj syntaxou. V posunkovej reči sa niekedy zvýrazňuje pravidlo jednoduchého juxtapozície – ukladanie jedného posunku za druhým (pozri Csonka – Mistrík – Ubár, 1986). Uden (1990) hovorí o pravidle tzv. „topic-comment“ štruktúry, kde na prvom mieste stojí posunok – predmet komunikácie, ďalšie posunky vysvetľujú, prečo sa o predmete hovorí – predmet sa komentuje.

Uvedli sme len niekoľko príkladov, ktoré dokumentujú, že posunková reč sa zakladá na vlastnom jedinečnom jazyku – posunkovom jazyku. Za posunkový jazyk možno považovať súbor znakov a jazykových pravidiel na ich realizáciu. Posunkový jazyk spája s inými jazykmi prítomnosť jazykových univerzálií. O tom, že posunková reč naozaj možno považovať za založenú na jazykovom systéme, svedčí prítomnosť morfológie, syntaxe, sémantiky a pragmatiky dorozumievacej formy (Moore, 1974; Grosjean, 1982). Jedným z dôkazov nezávislosti jazyka nepočujúcich od jazykov počujúcej populácie je to, že nepočujúci nemusia vôbec poznať jazyk počujúcej populácie, aby mohli komunikovať v posunkovej reči.

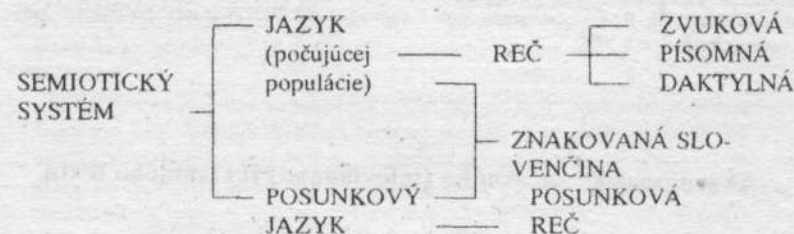
Domnievame sa, že vzťahy medzi oboma jazykmi možno znázorniť nasledujúcim spôsobom:

Porovnanie posunkového jazyka s jazykmi počujúcej populácie by bolo neúplné, ak by sme zo zorného poľa vypustili ďalšie komunikačné systémy, vznikajúce „prienikom“ dvoch jazykov odlišných modalít (motoricko-vizuálna modalita posunkových jazykov a verbálno-akustická modalita hovorených jazykov). Posunkový jazyk môže existovať úplne nezávisle, ale môže prijímať aj časť pravidiel a časť štruktúry hovoreného jazyka, napríklad angličtiny alebo slovenčiny. Bude potrebné povedať, prečo k takýmto „prienikom“ dochádza. Vysvetlenie ponúka tzv. kontaktný fenomén, ktorý sčasti vyúsťuje aj do tzv. pidginizácie posunkového jazyka. V 60-tych rokoch však vzniklo mnoho posunkových systémov pre potreby špeciálno-pedagogickej praxe. Učители na školách pre nepočujúcich vytvorili umelé formy manuálnej komunikácie založenej na posunkovej reči, ktoré sa vždy spravidla hovorenou rečou. Syntax posunkovej zložky výpovede sa zhoduje s hovorenou zložkou, okrem toho do posunkov sa vkladajú v manuálnej podobe predložky, prípony a koncovky, často formou spájania posunku s daktylom. Cieľom umelých posunkových systémov, napr. tzv. znakovanej angličtiny, znakovanej slovenčiny (tá vznikla akosi spontánne, nie je vôbec formalizovaná), je sprístupniť jazyk počujúcich vo vizuálnej podobe. Otázkou je, či takýto manuálny posun-

kový systém možno považovať za transformáciu slovenčiny, angličtiny do manuálneho kódu, alebo či týmto spôsobom vzniká nový samostatný jazyk (porov. Štefánik – Groma, 1992). Myslíme si, že týmto jazykovým „prienikom“ nemožno vytvárať nový samostatný jazyk. Manuálne posunkové systémy nepovažujeme ani za ďalšiu formu realizácie jazykového systému slovenčiny (angličtiny), tak ako je to pri písomnej alebo hovorenej forme reči. Nedovoľuje nám to ani absencia analogickej korešpondencie hlásky s grafémou, fonémou v posunkovej zložke znakovanej slovenčiny (angličtiny). Tak tiež nie je mysliteľná plná kompetencia v manuálnych posunkových systémoch bez zvládnutia prirodzenej posunkovej reči (lexiky).

Domnievame sa, že znakovaná slovenčina (angličtina) je realizáciou dvoch nezávislých jazykov – slovenčiny (angličtiny) a posunkového jazyka nepočujúcich. Takáto komunikácia nemá pôvod v žiadnom treťom jazyku – „jazyku znakovanej slovenčiny“, je len osobitnou formou realizácie dvoch jazykov – počujúcej a nepočujúcej populácie. Schematicky to možno znázorniť takto (Štefánik – Groma, 1993):

V našom príspevku sme považovali za potrebné vyrovnáť sa s umiestnením posunkového jazyka a umelých posunkových systémov v „poli“ jazykových systémov a ich realizačných foriem. Túto problematiku sme intepretovali v rovine lingvistickej. Ako ďalší zaujímavý problém sa nám javí osvojovanie si týchto komunikačných foriem nepočujúcim dieťaťom. To už je však problematika špeciálnej vývinovej psycholingvistiky. Boli by sme radi, ak by nám v skúmaní týchto procesov osvojovania si jazyka pomohla aj schéma, ku ktorej sme sa dopracovali. Predpokladáme, že môže byť východisková pre skúmanie modelov používania týchto komunikačných foriem nepočujúcimi deťmi v ich jazykovom vývine.

Literatúra

- BAKER, CH. – PADDEN, C.: American Sign Language. A Look at Its History, Structure, and Community. Silver Spring, T. J. Publishers, Inc. 1984.
 BELLUGI, U.: Clues From the similarities between signed and spoken language. In: BELLUGI, U. – STUDDERT – KENNEDY, M.: Signed and Spoken Language. Biological Constraints on Linguistic Form. Berlin, Verlag Chemie 1980.
 CSONKA, Š.: Posunkový jazyk a lingvistiká. In: Orálna reč a vzdelávanie nepočujúcich. Bratislava, SPN 1989, s. 73 – 79.
 CSONKA, Š. – MISTRÍK, J. – UBÁR, L.: Frekvenčný slovník posunkovej reči. Bratislava, SPN 1986.

- GROMA, M. – DOČKAL, V.: Posunková reč nepočujúcich. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 26, 1992, Príloha k č. 2, s. 1–15.
- GROSJEAN, F.: *Life with two languages*. Harvard University Press 1982.
- KLIMA, E. S. – BELLUGI, U.: *The signs of language*. Cambridge, Harvard University Press 1979.
- LUCAS, C. – VALLI, C.: ASL or contact signing: Issues of judgment. *Language in Society*, 20, 1991, s. 201–216.
- MOORES, D. F.: Nonvocal systems of verbal behavior. In: SCHIEFELBUSH, R. L. – LLOYD, L. L.: *Language perspectives – acquisition, retardation and intervention*. The Macmillan Press 1974, s. 377–417.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, SPN 1981.
- PÁLEK, B.: *Základy obecné jazykovědy*. Praha, SPN 1989.
- RADIGK, W.: *Kognitive Entwicklung und zerebrale Dysfunktion*. Dortmund, Verlag Modernes Leben 1990.
- ŠTEFÁNIK, J. – GROMA, M.: Signed Slovak as a New Language of the Deaf? *Journal of the ASA*, 1, č. 2, 1992, s. 7–10.
- ŠTEFÁNIK, J. – GROMA, M.: Jazykové systémy a možnosti ich realizácie. Zborník FFUK, Bratislava 1993.
- UDEN van, A.: Was ist eine Sprache? Inwieweit ist die Gebärdensprache eine Sprache. *Hörgeschädigten Pädagogik*, 44, 1990, č. 2, s. 116–118.
- WILLBUR, R. B.: *American Sign Language and Sign Systems*. Baltimore, University Park Press 1980.

O pragmatike súčasného (televízneho) reklamného textu

Vladimír Patráš

Fakulta humanitných a prírodných vied UMB, Banská Bystrica

Reštruktúrácia/renesancia trhových vzťahov v krajinách strednej a východnej Európy paralelne vyvoláva aj zmeny vo sfére propagácie výrobkov, služieb či ideí. Optimalizovanie kontaktu na osi autor – adresát (kupujúci – predávajúci) nevyhnutne predpokladá aj oveľa premyslenejšie zostavovanie propagačných textov. Donedávna bola totiž situácia napr. v oblasti obchodného styku pomerne jednoduchá: dopyt zaznamenával vždy náskok pred ponukou a v tieni tejto materiálne i ľudsky odmietajúcej koexistencie ostávala aj reklama ako nefunkčný, nezriedka trpený prívěsok. V súčasnosti (i domácich, slovenských) podmienkach „... nestačí ľudom len povedať, čo majú kúpiť, aby sme im to boli schopní predat'. Musíme si ich získať, a keď nie výrobkom, tak osobitosťou. Kde nemáme k dispozícii fakty, musíme ich očarovať vtípom, štýlom a vynaliezavosťou“ (Marcantonio, 1988, s. 17). Je zrejmé, že aj priemernejší produkt si vo sfére potenciálnych používateľov žiada vytvoriť svoj imidž (trhový obraz; súhrn predstáv, postojov, názorov a skúseností spotrebiteľov voči výrobku; porov. Pavlů a kol., 1983) a spravidla participuje aj na formovaní goodwillu (dobrého mena firmy; porov. Pavlů a kol., c. d.) Translátorm týchto základných konštituentov úspešnosti produktu na trhu sa stáva práve reklama.

Reklama sa spravidla definuje ako platená forma neosobnej prezentácie výrobkov, služieb alebo myšlienok určitej firmy, inštitúcie alebo inej organizácie prostredníctvom komunikačného média (porov. Kobera – Šec, 1991, s. 6). Je to nefyzický spôsob rýchleho a pomerne lacného kontaktu medzi propagujúcim subjektom a perspektívnym zákazníkom. Nedisponuje ambíciami priniesť bezprostredný komerčný zisk, pretože ovplyvňuje nielen predaj spotrebného tovaru, ale i úroveň služieb (softwarové vybavenie, bankovníctvo, poistenie a pod.). Reklama okrem svojej základnej funkcie (zorientovať kupujúceho pri uspokojovaní potrieb) spravidla podnecuje dopyt a správanie, sa konkurenčného prostredia, ale nezriedka tieto faktory aj redukuje (napr. reklamy na cigarety); globálne pôsobí ako register ekonomickej prosperity (porov. Prachár, 1990, s. 64n).

Axiomaticky možno povedať, že kompozično-komunikačný profil reklamy závisí od druhu média, ktoré konkretizuje pragmatickú zacielenosť voči adresátovi. Na ploche tohto príspevku ponechávame bokom pohľad na reklamu v (tlačenej) publicistike, úroveň propagácie v rozhlasu a analýzu evidentného vplyvu inojazykových mechanizmov. V centre našej pozornosti sa pohybuje televízna reklama ako špecifický prienik opticko-vizuálnej a akusticko-auditívnej zložky, teda komunikát s (teoreticky) značnou mierou účinnosti.

Kľúčovou úlohou akejkolvek reklamy je sprostredkovanie informácie. Televízia ako osobitité médium cieľene využíva fakt, že o istom výrobku na ploche reklamného šotu nikdy nemožno povedať všetko. Oproti iným médiám, ktoré využívajú predovšetkým jazykovú súradnicu reklamného komunikátu a sú nútené veľmi starostlivo formulovať text (napr. v rozhlasu), televízia postupuje ináč. Producent televíznej reklamy buď 1. vyvažuje jazykovú stránku reklamy obrazom/farebnosťou, resp. 2. vlastnú verbálnu zložku odsúva do suplementárnej pozície, príp. 3. degraduje ju na koloritné pôsobenie. Dominancia neverbálnej zložky v prostredí televíznej reklamy potom skoro zákonite ovplyvňuje aj charakter a kvalitu reklamného textu.

Možno súhlasiť s názorom, že televízny reklamný útvar by mal pôsobiť predovšetkým na obrazotvornosť diváka, mal by „viac útočiť na srdce ako na hlavu, hovoriť jednoducho“ (Smolec, 1990, s. 87). Imaginácia a zdôrazňovanie zážitkovosti svojím zámerne preštylizovaným exponovaním zväčša rozhoduje o žánri a fyzickej ploche verbálnej zložky televíznej reklamy: text sa profiluje ako monotematický, účelový preparát s evidentným potláčaním subjektu – tvorcu výpovede. Takúto tvár verbálnej zložky reklamného komunikátu dokáže v korešpondencii s obrazovým parcelátom viac či menej výhodne zabezpečiť napr. reklamný slogan, popevok, propagačná pesnička, veršík, príp. reklamný spot (krátka hraná scéna; porov. Kobera – Šec, c. d., s. 11), zväčša s humorným ladením; v poslednom období sa intenzita pôsobenia umocňuje kombinovaním týchto foriem.

Ak má televízia pôsobiť ako reklamné médium, spravidla vytvorí inzerentovi možnosti na veľmi dynamickú prezentáciu výrobkov alebo služieb. Účinnosť reklamného pôsobenia teoreticky vzrastá, ak predmet propagácie oslovuje vytipovanú množinu adresátov, tzv. cieľovú skupinu (porov. Křížek,

1990, s. 44). Objekt reklamnej inzercie – televízni diváci ako pravdepodobní spotrebiteľia – je však dosť nehomogénne spektrum rozličných profesií, názorov, psychofyziologického ustrojenia atď. Ukazuje sa, že televízna reklama môže veľmi efektívne propagovať predovšetkým spotrebný tovar so všeobecnejším využitím

Základným nosičom (televíznej) propagácie je reklamný slogan. Hoci jeho funkčnosť je zastretá forsírovaním opticko-vizuálneho komponentu reklamy, kladú sa na jeho jazykovo-štylovú a komunikačno-pragmatickú výstroj prísne nároky. Okrem perfektného zosynchronizovania s obrazom by slogan mal byť stručný, ľahko zapamätateľný, bez ťažkostí vysloviteľný a mal by obsahovať najviac 10 slov (porov. Horňák, 1990, s. 21).

S jednoduchosťou a pohotovou manipuláciou by televízny reklamný text nevystačil – jednoducho by nesplnil svoje poslanie. V momente prvotného prezentovania reklamného komunikátu totiž okrem prirodzeného vzbudenie záujmu okamžite začínajú fungovať upravujúce psychosociálne procesy. Lapidárnosť/lakonickosť sprievodného textu po niekoľkonásobnom exponovaní zvyčajne vyúsťuje do antipatie. Nechut' registrovať a rešpektovať sémanticko-pragmatickú náplň sloganu sa v tomto štádiu posilňuje traforetným charakterom textu. S fázou antipatie sa však pri komponovaní reklamy cielene počíta; plynule na ňu nadväzuje ďalší krok: zvýši sa frekvencovanosť expozície na televíznej obrazovke; znásobí sa zaradením do divácky najpríťažlivejšieho vysielacieho času (večer, medzi 18.–22. hodinou). V tomto štádiu pôsobenia televíznej reklamy sa prejavuje dôkladne premyslená účelovosť propagačného textu: divák – potenciálny spotrebiteľ si predovšetkým uvedomuje atypickosť verbálnej zložky reklamného komunikátu; popritom zisťuje, že text je nezriedka banálny, sentimentálny, príp. gýčovitý až slaboduchý (porov. napr. divácke dojmy; Skriňák, 1992).

Atypickosť a umelé udržiavanie nápadnosti sa v súčasných televíznych reklamných sloganoch dosahuje napr. týmito spôsobmi:

1. zámerným až násilným stieraním hraníc medzi konkrétnymi a abstraktnými substantívami (bez ohľadu na slovenskú či českú mutáciu): *Danone – zdravie, ktoré chutí; Nestlé zo Švajčiarska – kvalita, ktorá chutí celému svetu; Pravú sviežosť zažiješ až s Wrigley's Spearmint Gum – ochutnaj (vezmi si, ty s ňou zažiješ) tú pravú sviežosť – len v balíčku so šípkou nájdeš pravú sviežosť; Mäkkosť, ktorá vás pohladí (poláska) – to je Azurit* atď;

2. kumulovaním viacerých abstraktov vo fyzickom rozmere jednej repliky: *Jemnosť plná vône a sviežosti – to je Silan;*

3. atributívnymi/adverbiálnymi reťazcami s gradačným účinkom: *Orbit bez cukru chutí nádherne dlho; Originálna silná chuť – to je žuvačka Stimorol;*

4. vytváraním lexikálnych novotvarov na princípe (mechanickej) analógie: *Je mnoho avivážnych prostriedkov, ale iba jeden silanizuje [silanizovať – podľa modelu magnetizovať, elektrizovať, metalizovať; anielka (sieťovka, vetrovka)];*

5. jednoduchými opozíciami (s výraznejšou oporou v neverbálnej zložke reklamy) vyúsťujúcimi do kvázipointy: *Plienky Pampers – aj keď mokré, sú vlastne suché; ATA – tekutý prášok – vyčistí a nepoškriabe;*

6. gramatickými hračkami/štylistickým napätím: *OMO vyperie dočista do čista; „My zíráme, vy ziráte – VIZÍR“*

Silený až agresívny účinok televíznej reklamy na psychiku potenciálneho spotrebiteľa sa nezriedka stupňuje o. i. aj grafickým exponovaním sloganu paralelne s jeho zvukovou realizáciou. Takto skonštruovaný reklamný komplex zväčša ovplyvní rozhodovací proces diváka: ten buď ponuku definitívne odmietne a stane sa voči ďalšiemu pôsobeniu reklamy imúnnym, príp. sa s ňou stoťožní.

Vybrané príklady signalizujú, že v televíznom reklamnom texte sa značne redukuje transparentné (titulkové) využívanie substantív (okrem názvov) a s výhodou sa uplatňuje princíp minipribehu – spotu. Spot sa spravidla profiluje ako zret'azenie viacerých dejov; televízia ako dynamické/dynamizujúce médium, ktoré disponuje technikou montáže a pásma, sa na tento účel priam ponúka. Do popredia sa vo verbálnej zložke spotu dostáva sloveso. Hypertrofia tohto slovného druhu spôsobuje prirodzený úbytok statických zložiek; sloveso pritom registruje, čo sa s nedynamickými komponentmi deje – napr. spoty o čistiacich prostriedkoch *Fairy ultra, Sunlicht, ATA*, o pracích prostriedkoch *Ariel, Biomat, Vizír*, o fotoaparáte *Kodak* atď.

Popri spotoch s priesačným spätím dynamiky vizuálne prezentovaného príbehu a textu nasýteného slovesami sa využívajú aj reklamné komunikáty so zdanlivou opozíciou vizuálnej a verbálnej zložky. Dejové obrazové segmenty dynamického príbehu sprevádza text naplnený statickými komponentmi (napr. zámena s t-ovým elementom, funkčné využívanie prídavných mien v pozícii expresívnych syntaktických konštrukcií, apelový charakter celého textu a pod.). Kumulácia statických prvkov na ploche uceleného kompozičného artefaktu pôsobí dynamizujúcim dojmom, napr.: *To tu ešte nebolo! Weißer Riese! Biely obor! Obrovský a neporaziteľný! To je tá obrovská práca sila! To je tá obrovská sviežosť citrónu! Obrovský proti špíne, obrovský proti zápachu!*

Tvorcovia televíznych reklamných textov s obľubou zostavujú spoty, v ktorých okrem základných línií (analógia, hyperbola, skratkovitosť, refrénovitosť) funguje aj humorný konštituent. Humor obyčajne jemne korešponduje s vtipom; ak sa v tomto spoľžití presadí práve vtip, vzniká riziko, že forma prevláda nad obsahom. Informačný náboj sa potom redukuje a text stráca svoju propagačnú silu – stáva sa komunikačne/esteticky plochým/prázdny, príp. sa presunie do sféry gagu alebo gýča.

V našich podmienkach sa pri prvotnom zoznamovaní s televíznou reklamou v posledných troch rokoch úspešne predával prací prostriedok *Vizír* od firmy Procter & Gamble. Z pôvodne nápadného spotu s kľúčovým sloganom (len v českej verzii) *„My zíráme, vy ziráte – Vizír – záhrňe bílá vůně!“* pričinením značnej frekvencie vznikol trpený výplnok v reťazci iných spotov. V súčasnosti už funguje ako vypätý gýč s presne opačnou pragmatickou orientáciou – ako antireklama. Takýto posun môže negatívne ovplyvniť aj tzv. public relations (zámerne úsilie na vytvorenie a udržiavanie priamej verejnej mienky o firme; termín porov. Prachár, c. d., s. 69) spoločnosti Procter & Gamble.

Aj tento fragmentárny pohľad na problematiku textov fungujúcich v televíznej reklame avizuje, že suplementárnosť jej verbálnej zložky ešte neznamená menšiu starostlivosť o kompozično-pragmatický profil vlastného textu. Je zrejme, že ani vizuálne efektívny televízny šot nemusí vždy automaticky zaručiť zvýšenie záujmu o propagovaný výrobok. Práve tu sa však v službách celkovej úrovne môže využiť perfektne pripravená verbálna zložka, ktorá môže aspirovať na úplné zrovnoprávenie s vizuálnou zložkou – môže participovať na prenikavej a funkčnej reklame (ako napr. v plagátovej sfére: efektívny letecký záber vodného diela s dômyselné prepracovaným sprievodným textom: „*Váhostav neváha. Stavia.*“).

Literatúra

HORNÁK, P.: Jazyk a štýl propagačných prostriedkov. In: Reklama a Public relations v marketingu. Red. J. Prachár. Banská Bystrica, Dom techniky ZSVTS 1990, s. 13–22.

KOBERA, P. – ŠEC, P.: Reklama efektívne, 91. Praha, Unico 1991. 106 s.

KŘÍŽEK, Z.: Spolupráce propagačního tvůrce se zadavatelem. In: Reklama a Public relations v marketingu. Red. J. Prachár. Banská Bystrica, Dom techniky ZSVTS 1990, s. 41–50.

MARCANTONIO, A.: Televizní reklama ve Velké Británii. In: Alfa video – mezinárodní festival televizní propagace. Sborník přednášek, Brno 2.–5. 5. 1988. Red. Z. Křížek. Brno, Dům techniky ČSVTS 1988, s. 14–17.

PAVLŮ, D. a kol.: Slovník propagace a... z. Praha, Merkur 1983. 246 s.

PRACHÁR, J.: Reklama a Public relations (PR) – marketingové aktivity. In: Reklama a Public relations v marketingu. Red. J. Prachár. Banská Bystrica, Dom techniky ZSVTS 1990, s. 64–77.

SKRINÁK, A.: Nič z reklamy. Nové slovo, 2, 1992, č. 46, 16. 11. 1992, s. 2.

SMOLEC, J.: Slovo a obraz – prvky reklamného posolstva. In: Reklama a Public relations v marketingu. Red. J. Prachár. Banská Bystrica, Dom techniky ZSVTS 1990, s. 41–50.

O niektorých aspektoch slovenského a bulharského argotu

Pavol Odaloš – Ľuba Stojanová

PF UMB, Banská Bystrica – Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

1. Náš príspevok je venovaný slovenskému a bulharskému argotu s cieľom zistiť pri porovnávaní spoločné i odlišné aspekty tajných rečí, ktoré fungovali či ešte fungujú na území dnešného Bulharska a Slovenska.

Na Slovensku sa výskum argotu väčšinou triadicky štiepi na argot detí, argot vandrovných remeselníkov a podomových (trhových) obchodníkov a argot asociálov (Odaloš, 1990). V Bulharsku sa zväčša k argotu zaraďujú len remeselnícke argoty a argot asociálov (Stojkov, 1968; Armjanov, 1989).

Z tohto dôvodu sú na porovnanie vhodnejšie práve tieto dva typy tajných rečí, pričom si v príspevku budeme všímať aj z rozsahových dôvodov len remeselnícke argoty.

2. Argot vandrovných remeselníkov

2.1. V Bulharsku sa lingvisti zreteľne časovo skôr zameriavajú na argoty jednotlivých remeselníckych skupín. Dôvodom bude pravdepodobne fakt, že išlo o pomerne rozšírené, a teda aj dostatočne známe javy, ktoré následne prilákali aj pozornosť lingvistov. Nič nemení na tom ani skutočnosť, že zo začiatku často išlo iba o súpisy slov spravidla bez kontextu. Prvé materiály o argote bulharských vandrovných remeselníkov boli uverejnené už na konci minulého storočia, napr. Arnaudova štúdia a tajnom jazyku krajčirov (1889), no hlavne Šišmanova práca o argotoch rôznych skupín vandrovných remeselníkov (1895), ktorá sa stala impulzom na publikovanie ďalších materiálov tohto typu. Karastojčevová (1987) uvádza súpis prác uverejnených na začiatku 20. storočia, pričom medzi nimi dominujú materiály o bulharskom murárskom argote, napr. Argirov (1901) a Šiškov (1909, 1911). Tento súpis možno doplniť prácami ďalších autorov ako Cepenkov (1896), Gabjuv (1900) i Čilev (1900).

Na Slovensku sa argot vo všeobecnej rovine začína spomínať až na konci 40. rokov 20. storočia v prácach globálne charakterizujúcich národný jazyk (Mihál, 1938–1939). Prvé materiálové práce o slovenskom argote (Petrikovič, 1966; Ondrus, 1977; Habovštiak, 1977; Hrozičnik, 1981) sa objavili až v 70. rokoch aj preto, lebo na argot živnostníkov sa narazilo až v rámci výskumov zameraných na terminológiu zanikajúcich remesiel. Bokom ostala málo známa nelingvistická práca Fila (1886).

2.2. Komparáciou predchádzajúcich faktov prichádzame k poznatku, že kým v Bulharsku sa argot vandrovných remeselníkov skúmal a zaznamenával v rámci doby, keď fungoval v komunikácii, teda v rámci prirodzeného prostredia, na Slovensku sa začína s výskumom tohto typu argotu až v čase, keď už nefungoval v komunikácii a prakticky zanikal. V lingvistikách oboch štátov sa uznávajú 50. roky 20. storočia za začiatok obdobia zániku argotu tohto typu, lebo v rámci socialistickej orientácie týchto krajín nastáva všeobecná neutralizácia súkromného sektora. Z predloženej komparácie plynú aj ďalšie myšlienky, napr. že v Bulharsku sa na základe pomerne častého výskumu remeselníckeho argotu ukázala potreba tieto výskumy aj metodicky zastrešiť (porov. prácu Karastojčevovej, 1977). Počas 2. školy sociolingvistiky v Bulharsku v r. 1989 odznali aj referáty venované metodike výskumov sociolektov, teda aj argotu (Karastojčeva, 1992). Na Slovensku sa pri výskume skoro zaniknutých argotov tohto typu neobjavila tendencia k metodickému usmerňovaniu.

2.3. Hoci v Bulharsku fungovali argoty krajčirov, česačov vlny a bavlny atď. a na Slovensku existoval aj argot plátenníkov na Orave (Habovštiak, op. cit.), argot šafraníkov v Turci (Hrozičnik, op. cit.; Fila, 1886) i argot motúziarov (predavačov čipiek a neskoršie vo všeobecnosti textilných výrobkov v okrese Banská Bystrica) (Odaloš, 1992), na komparáciu sme si vybrali

z remeselníckych argotov bulharský argot murárov a slovenský argot drotárov preto, že ide nielen o najrozšírenejšie, najznámejšie, ale aj relatívne podrobne lingvisticky zachytené artefakty.

Bulharský argot murárov fungoval pod názvom *мешпругански* (*мешровски*) *език* z argotického slova *мешра* (teda majster) alebo pod názvom *дюлгерски език* z nárečového pomenovania murára. Bulharský tajný jazyk murárov sa používal hlavne v južnom a centrálnom Bulharsku. Zvyšky slovej zásoby sa v súčasnosti zachovali v niektorých horských dedinách v oblasti Smofana, Asenovgradu, Pirdopu, Karlova a Goce Delčeva, predtým Nevrokop (Kančev, 1955). Pre slovenský argot tohto typu je charakteristické, že okrem vandrovných remeselníkov mali svoj argot aj podomoví a trhoví obchodníci, čo sa odrazilo aj vo fungovaní súhrnného termínu na označovanie argotu tohto typu: argot vandrovných remeselníkov a podomových (trhových) obchodníkov; kontextovo používame aj označenie živnostnícky argot. Pre komparované typy argotu (argot murárov a argot drotárov) je spoločná skutočnosť, že ich nositelia boli z dedín, v ktorých sa obyvatelia zaoberali poľnohospodárstvom a chovom dobytka. Zem však nestačila uživiť všetkých dedičanov, a preto časť z nich si musela nájsť iný zdroj obživy. V Bulharsku časť obyvateľov (mužov) chodila dvakrát do roka (v lete a v zime) robiť na rôzne miesta ako murári. Na Slovensku sa drotári vydávali na svoje obchodné cesty na jar, aby sa v jeseni so zarobenými peniazmi vrátili naspäť.

Bulharskí murári zo Smolska, dediny blízko Pirdopu v strednom Bulharsku, nachádzali prácu nielen v okolí, ale aj na východe, v oblasti Starej Zagory, na juhu za Bracigovom, na západe priamo v Sofii, príp. sa niektorí dostali až do Valašska v Rumunsku.

Slovenskí drotári smerovali hlavne do cudzích krajín niekoľkými smermi: 1. západným smerom cez severnú Moravu do severných Čiech, to boli tzv. „českí“ drotári; 2. severozápadným smerom chodili do Poľska a Nemecka cez Jablunkov a Těšín, hovorili, že idú „na Prajskú“; 3. južným smerom cez Komárno do Maďarska na Dolnú zem, príp. až na Balkán (do Rumunska, Juhoslávie i do Bulharska) (Ondrus, op. cit.). Bulharský argot murárov a slovenský argot drotárov vznikol z rovnakého dôvodu, preto, aby týmto remeselníkom potenciálni zákazníci nerozumeli. Remeselníci sa tak mohli rozprávať o rôznych skutočnostiach, napr. koľko dostanú za prácu, o zákazníkovi, o ďalších súkromných veciach.

3. Naznačením skutočnosti, že remeselníci pracovali aj za hranicami svojej vlasti, sme chceli zamerať pozornosť na fungovanie cudzích slov v rámci týchto argotov.

3.1. Za tvorcov bulharského argotu murárov sa považujú bulharskí prisťahovalci z Macedónie (Jaranov, 1933). To je hlavný dôvod, že v tomto argote fungujú slová z balkánskych jazykov, najmä z albánciny, napr. *нуска* – vydatá žena, *дера* – dvere (aj z argotu doganče). Prostredníctvom albánciny sa prijímajú slová z gréčtiny a turečtiny, napr. *ткелпарь* „тесла“ – tesárska sekera, z albánskeho *sqepar*, -i, novogrécke *οκελάρνι*; *лѣнка* „лехуса“ – šestonedielka, albánske *lehonë*, novogrécke *λεχούσα*. Z mu-

rárskeho argotu zo Smolska Kančev (op. cit.) zachytil 386 slov: z toho 165 domáceho pôvodu (macedónskeho, západobulharského) a 181 cudzieho pôvodu – 110 z albánciny, 28 z turečtiny, 27 z gréčtiny, 6 z rómčiny, 6 z rumunčiny, 3 z taliančiny a 1 španielsko-hebrejské, resp. 40 slov s neurčitou etymológiou. Vysoký počet cudzích slov v argote murárov by mohol vysvetľovať aj skutočnosť, že tento argot fungoval často (ak nie prevažne) v rámci Bulharska. Kančev ďalej konštatuje, že v porovnaní s bracigovským argotom murárov má smolský argot viac bulharskú podobu, čo vysvetľuje väčšou vzdialenosťou Smolska od južných hraníc Bulharska. Citovaný fakt nás utvrdzuje v domnienke, že murársky argot v južných oblastiach Bulharska mal ešte vyšší počet cudzích slov.

3.2. Geografické situovanie Slovenska v strednej Európe podmienilo jav, že v argote slovenských drotárov fungovali najmä slová z jazykov susedných krajín: z maďarčiny, nemčiny, ukrajinčiny, ruštiny, poľštiny či z argotu moravských miškárov. Ak v Bulharsku v rámci cudzích slov dominovali albanizmy, tak na Slovensku sú to slová z maďarčiny. P. Ondrus (1977) z celkového počtu 80 uvedených slov prisudzuje maďarský pôvod 29 slovám, napr. *leja* (dievča, z leány), *fazik* (hrniec), *leveša* (polievka), *mondovať* (hovoriť); z nemčiny menuje 10 slov, napr. *harcovňa* (krčma), *grajfnút* (chytit'), *šrajbovať* (písať); z poľského, ukrajinského a ruského jazyka 6 slov, napr. *titoň* (tabak), *strieča* (obchod), *šumní* (pekný), *plochán* (kňaz) a pod.; z argotu moravských miškárov 6 slov, napr. *drúňat* (piť), *šupki* (peniaze), *obúvačky* (topánky) atď. Zvyšných 29 slov je domáceho pôvodu (z kysuckého nárečia alebo utvorené zo základov domáceho nárečia pomocou produktívnych prípon).

Slovenskí drotári funkčne modifikovali lexikálny systém vlastného jazyka podľa toho, v akom prostredí sa nachádzali, napr. v Čechách používali hlavne z maďarčiny prevzaté slová.

3.3. Menší počet naznačených slov v argote slovenských drotárov nesignalizuje menší lexikálny systém v porovnaní s bulharským argotom murárov, ale skôr isté medzery vo výskumoch, napr. nezachytenie väčšieho lexikálneho celku z dôvodu zanikania argotu a vymierania informátorov a pod. Skoro neznáma diplomová práca Fabšovej (1980) zachytáva okrem terminológie drotárstva ako remešľa aj 430 slov z argotu drotárov z obce Vysoká nad Kysucou. Zaujímavý je fakt, že vyše 50 % (238 slov) tvoria pomenovania z domáceho nárečia modifikované typickými príponami, napr.: -čarski/-arski (*obrusčarski* – obrus, *križarski* – kríž), -čarska/-arska (*lampáčarska* – lampá, *sukňarska* – sukňa), -čarske/-arske (*kolenčarske* – koleno, *čizmarske* – čizmy), príp. menej príponami -čarova (*hlinčarova* – hlina, *krfčarova* – krv), -čarovi (*sňahčarovi* – sneh), -čarove (*sančarove* – sane). Hypertrofia slov tohto typu nás utvrdzuje v tom, že slová nenachádzajúce sa v argote boli doplnené z domáceho nárečia a po ich zakódovaní príponami sa stávali súčasťou argotického systému.

V Bulharsku kódovanie tajných rečí remeselníkov spomína už Šišmanov (c. d.), neskôr Karastojčevová (1987), ktorá hovorí o kódovaní argotu murárov. Na základe tohto princípu možno podľa nej pomocou sylabického kódu

urobiť tajnými aj pojmy, pre ktoré nemá argot selektívne zrozumiteľné slová, napr. *усаманс* zo spisovného *маса* 'stôl' alebo *утерицакане* zo spisovného *катерица* ('veverička'). V tomto prípade sa slabiky v slove uvádzajú v zmenenom poradí, pričom sa pred prvú slabiku predradí „у“ a za poslednú zaradí „не“. To znamená, že v Bulharsku bol použitý zložitejší kód, lebo v slovenčine išlo len o pridávanie prípon.

3.4. Dlhšie obdobie, počas ktorého sa v Bulharsku skúmal argot murárov, i zapojenie viacerých lingvistov boli predpokladom pre zrod pomerne zaujímavej myšlienky. Ide o konštatovanie, že argot je najprv tajným a až potom profesionálnym sociolektom. Karastojčevová (1977) odhaduje počet slov viažucich sa na remeslo maximálne do 36 % všetkých argotických pomenovaní; ide napr. o slová *бял* (вар – várno), *гур* (камък – kameň), *репан* (трион – píłka), *тири* (врата – dvere), *стис* (зид – múr) a pod. Väčšiu časť slov však tvoria pomenovania základných vecí, javov a pojmov v živote človeka, napr. *нов* (ден – deň), *бянияца* (мляко – mlieko), *брич* (хляб – chlieb), *пляк* (баща – otec), *кеша се* (смея се – smiať sa) a pod.

Na Slovensku pohľad na to, čo patrí do argotu remeselníkov (resp. širšie živnostníkov), ovplyvnila už citovaná skutočnosť, že tento typ argotu sa stal lingvisticky známym až v rámci výskumov zameraných na terminológiu zanikajúcich remesiel. Táto postupnosť determinovala separovanie terminológie (remesla) a argotu (slová súvisiace s človekom, obydľím, prírodou a pod.), a preto sa za argot považujú len slová typu: *sochor* (človek, chlap, muž, gazda), *utekačka* (noha), *melená* (múka), *zelená* (hora) a pod. Zdá sa nám však, že drotári (resp. širšie živnostníci) neutajovali pred zákazníkmi len obsah svojich výpovedí všeobecného charakteru (viažucich sa na základné veci, javy a pojmy v živote), ale práve pred nimi utajovali aj/hlavné fakty súvisiace s vykonávaním drotárskeho remesla (jeho realizáciou získavali potrebné finančné prostriedky).

Výskum argotu drotárov (resp. širšie živnostníkov) v súčasnej komunikácii nie je možný, lebo ide o skoro zaniknutý lingvistický jav. Je možné však retrospektívne výskumné pohľady orientovať nielen lexikograficky, ale aj komunikačne (ako fungoval v komunikácii spoločnosti), napr. v akých prostrediach fungoval, v akých situáciách sa používal a pod. Je pravdepodobné, že takýto metodický postup nám dá zreteľnejšiu odpoveď, či je argot drotárov len súbor slov viažucich sa na základné veci, javy a pojmy v živote, alebo či sem patria aj slová súvisiace s remeslom (tendujeme ku komplexnejšiemu pohľadu, teda k druhému variantu).

Literatúra

ARGIROV, S.: Kám bálgarskite tajni ezici. Bracigovski meštrovski (ďulgerski) i čalgadžijski taen ezik. In: Sbornik na Bálgarskoto knižovno družestvo v Sofija. Sofija 1901. I. 41 s.

ARMJANOV, G.: Žargonát, bez kojto (ne) možem. Sofija 1989.

ARNAUDOV, N.: Beležki vārchu rečničeto na g. Sarafova za tajnija stivastarski (drāndarski) ezik. In: Sbornik za narodni umotvorenija. 15. Sofija 1989, s. 52–58.

ČILEV, P.: Dumi ot tajnite ezici v Bitolsko. In: Sbornik za narodni umotvorenija. 17. Sofija 1900.

FABŠOVÁ, E.: Terminológia a argot drotárov v obci Vysoká nad Kysucou. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1980. 60 s.

FILLO, M.: Slovenský obchodník v ruskom kraji. Obraz zo života. Martin, Matica slovenská 1886.

GABJUV, P.: Prinós kām bálgarskite tajni ezici. In: Sbornik za narodni umotvorenija. 17. Sofija 1900.

HABOVŠTIAK, A.: Od plátennického slangu k argotu. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. L. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1977, s. 50–55.

HROZIENČIK, J.: Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava, Tatran 1981. 176 s.

JARANOV, D.: Preselničeski dvizenija na bálgari ot Makedonija i Albanija kām iztočnite bálgarski zemi prez XV. do XIX. v. In: Makedonski pregled, Sofija 1939. II–III., s. 63–118.

KARASTOJČEVA, C.: Upātbane za sābirane na leksikalni materiali ot taen zidarski govor. Veliko Tārnovo 1977. 78 s.

KARASTOJČEVA, C.: Bulharské sociolekty – současný stav a perspektivy. In: Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu v Plzni 24.–27. ledna 1984. Red. L. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1987, s. 38–49.

KARASTOJČEVA, C.: Metodická konceptija za proučvane na taen profesionalen sociolekt. (Vārchu material ot bálgarski taen zidarski govor.) In: Problemi na sociolingvistikata. 2. Sofija 1990, s. 141–151.

KANČEV, I.: Taen zidarski govor v selo Smolsko, Pirdopsko. In: Izvestija na Instituta po bálgarski ezik. IV. Sofija 1956, s. 369–410.

MIHAL, J.: Spisovný jazyk a nářečie. Slovenská reč, 7, 1938/1939, s. 213–218.

ODALOŠ, P.: Argot v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku. Slovenská reč, 55, 1990, s. 223–238.

ODALOŠ, P.: Motuziarčina – tajná reč podomových a trhových obchodníkov okresu Banská Bystrica. In: Zborník Univerzity Mateja Bela. Spoločenské vedy. Red. M. Jurčo. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1992, s. 97–104.

ONDRUS, P.: Argot slovenských vandrovných remeselníkov. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni 1977. Red. L. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1977, s. 56–58.

PETRIKOVIČ, J.: Odborná terminológia a argot hornotrenčianskych drotárov. Rukopis diplomovej práce. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1963.

SERENKOV, M.: Material za tajnite ezici. In: Sbornik za narodni umotvorenija. 13. Sofija 1896.

STOJKOV, C.: Bálgarska dialektologija. III. Socialni dialekti. Sofija 1968, s. 226–247.

ŠIŠKOV, S.: Prinós kām tajnite ezici v Rodopite. Ďulgerski ezik. In: Rodopski napredāk, 6, 1909, s. 120–124.

ŠIŠKOV, S.: Nov prinós kām tajnite ezici v Rodopite. Ďulgerski ezik v selo Kovačevica, Nevrokopska kaaza. In: Rodopski napredāk, 9, 1911, s. 1–6.

ŠIŠMANOV, I.: Beležki kām bálgarskite tajni ezici i poslovečki govori. In: Sbornik za narodni umotvorenija. 12. Sofija 1895, s. 14–50.

Funkčné vrstvy dolnozemskej slovenčiny

Mária Žiláková

Slovenský výskumný ústav, Békešská Čaba, Maďarsko

Základné dialektologické práce, venované výskumu slovenských nárečí v Maďarsku, sú všeobecne známe (Štolc, 1949; Ondrus, 1956; Sipos, 1958; Gregor, 1975). Niekoľko ďalších prác sa zaoberá písomnými pamiatkami týchto nárečí (Király, 1962, 1975; Gyivicsán, 1987). Nový metodický prístup k problematike predstavuje práca A. Divičanovej, ktorá spracúva etnokultúrne zmeny na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku (Súvislosti jazyka, kultúry a spoločnosti, v tlačí). Vlastné výskumy v oblasti dvojajazyčnosti ma doviedli k tomu, aby som premyslela problematiku z podobného stanoviska.

Ukazuje sa, že v slovenských obciach v Maďarsku už od ich založenia treba počítať s existenciou niekoľkých funkčných vrstiev jazyka. Bohatosť funkčného členenia slovenčiny závisela od spoločenskej diferencovanosti danej osady. V prvej polovici 20. storočia – tesne pred československo-maďarskou výmenou obyvateľstva – bol najviacej členený jazyk miest a obcí juhovýchodnej časti Dolnej zeme. Čo sa týka používania jazyka v slovenských obciach v Maďarsku, musí sa rozlišovať etapa jednoajazyčnosti a dvojajazyčnosti. Etapa slovenskej jednoajazyčnosti sa musí vyčleniť s veľkou obozretnosťou, pretože pre každú obec platí iné obdobie. Pod jednoajazyčnosťou sa rozumie, že spoločnosť danej obce pre svoje vnútorné potreby – tak súkromné ako aj spoločenské – používa slovenský jazyk ako výlučný komunikačný prostriedok. Mimo danej obce platil ako komunikačný prostriedok úradný jazyk – v 18. stor. latinčina, neskôr nemčina a maďarčina. Treba však poznamenať, že úzka vrstva inteligencie už v 18. storočí bola dvoj- resp. viacajazyčná; myslím na osobnosti ako S. Tešedík, M. Markovitz, A. Školka. Z druhej strany zase ešte aj v 50. – 60. rokoch 20. storočia hlavne staršie ženy málo ovládali maďarčinu, napriek tomu, že sa v škole učili po maďarsky.¹

S vplyvom maďarského jazyka ako jazyka užšieho okolia treba počítať aj v etape (slovenskej) jednoajazyčnosti. Príslušníci slovenských obcí v Maďarsku sa dostali do kontaktu v prvom rade s kultivovanými vrstvami maďarčiny: učili sa ju v škole, prípadne sa s ňou stretali v kostole, v úrade. Maďarské nárečia juhovýchodnej Dolnej zeme sú tiež blízke spisovnému jazyku. Fakt, že ešte aj v polovici nášho storočia určité vrstvy slovenského obyvateľstva spomenutého regiónu málo ovládali maďarčinu, je podmienený tým, že žili v kompaktných, uzavretých osadách. Nízke percento Maďarov sa do istej miery naučilo po slovensky, stalo sa dvojajazyčným. V Slovenskom Komlóši (Tótkomlós) sa asimilovali k Slovákom aj Cigáni. Inteligencia (až na

malé výnimky) ovládala slovenčinu, takže aj v úrade sa slovenčina, napriek tomu, že nebola úradným jazykom, predsa mohla používať (informátorka Mária Csajági-Zsiláková, 1923, Veľký Bánhedeš; porov. Király, 1962, s. 339 – 377; Janecskó, 1979, s. 233 – 249.)

Pri formovaní sa dvojajazyčnosti niektoré funkčné jazykové vrstvy žili dočasne paralelne, postupne sa daná slovenská funkčná jazyková vrstva dostala do úzadia, kým ju definitívne nevystriedala maďarská. Treba však konštatovať, že funkčné rozvrstvenie maďarského jazyka v obciach juhovýchodnej časti Dolnej zeme zhruba až po výmenu obyvateľstva nebolo také bohaté ako členitosť slovenčiny. Spoločenskými zmenami, ktoré nastali nástupom socializmu a rozpadom tradičnej ľudovej kultúry, rozložil sa tento jazykový model. Najviacej sa dodnes zachoval v Slovenskom Komlóši; pokúsím sa teda priblížiť túto problematiku na základe písomných dokumentov zo Slovenského Komlóša a môjho najnovšieho nárečového výskumu (1992).

Za najkultivovanejšiu vrstvu jazyka bola pokladaná bibličina. Možno povedať, že v pomere k bibličtine je slovenský spisovný jazyk, ako najviacej kultivovaná podoba jazyka, resp. ako jazyková norma, dodnes menej prijatý, a to i pre tých, ktorí sa po r. 1945 učili v škole už spisovnú slovenčinu. Kralická biblia sa stala pre dolnozemskej Slovákov symbolom najvyššej kultúrnej hodnoty. Dovoľte, aby som to plastickejšie predstavila výpoveďou jedného môjho informátora, ktorý r. 1931 prišiel na svet ako prvorođený syn zámožnejšej roľníckej rodiny: hneď ako sa narodil, dala mu stará matka pod hlavu bibliu, aby sa stal „písmákom“ (Ondrej Lopusnyi, 1931, Slovenský Komlós). Vzdelanosť na Komlóši mala prestíž a vytvorenie takejto špeciálne zvýraznenej symboliky formovalo hlboko zakorenené vedomie, ktoré spája najvyšší stupeň vzdelanosti s činnosťou – a relikviami – evanjelickej cirkvi, ktorá sa skutočne storočia podieľala na tom, aby v kostole a v škole sprostredkovala vzdelanosť najkultivovanejšou jazykovou podobou, a tým i vymedzila miesto bibličtiny v stupnici hodnôt (Gyivicsán, 1987, s. 167 – 168). Kvôli úplnosti treba dodať i to, že pre široké vrstvy ovládanie bibličtiny znamenalo v prvom rade reprodukovat' ju v náležitých situáciách, len úzka vrstva inteligencie používala bibličinu tvorivo, napr. kňazi písali kázne, notári, kantori pestovali príležitostnú poéziu.

Najviacej sa zachoval jazyk cirkevných obradov. Len v posledných desaťročiach sa konajú po maďarsky, čo súvisí s personálnymi problémami, a nie s nárokmi Komlóšanov. Na tento jazyk vplývali i miestne slovenské nárečia i maďarčina najmenej.

Na ilustráciu uvádzame kázeň ev. farára Pavla Gajdáča, ktorá odznela 31. dec. 1915 a bola aj vytlačená. V texte sa nájde len nepatrný počet slova-kizmov, ako na str. 3: *zármútek, predmetem, móci*; str. 7: *nešťastného*; str. 8: *komaury*. O neistote v používaní jazyka svedčia skôr hyperkorektné tvary: str. 4 *podpířati*; str. 5 *věčer*; str. 6 *věří* a pod., ich počet je minimálny a nemôže sa celkom istotne vylúčiť ani to, že ide o tlačové chyby. Vplyv miestneho nárečia sa prejavuje v hláskoslovnej a miestami aj morfolologickej rovine: str. 4 *napsaná nalezáme, vesti k tomu, s příležitosti této*; str. 6 *vaší manžele*; str. 7 *(o) přítomnosti*; str. 8 *když pravi*; str. 11 *nynejšího* (porov. Király, 1962, s. 339–377).

¹ Aj medzi príslušníkmi mojej rodiny (obidve babičky). Na Veľkom Bánhedeši vymrela táto generácia asi koncom 60., začiatkom 70. rokov.

S inou podobou jazyka sa stretáme v pohrebnej reči z r. 1915, ktorá bola tiež vytlačená; jej autorom je ev. farár Ľudovít Hrdlička. Bohemizmy sa obmedzujú na citáty zo svätého písma, písaná je spisovnou slovenčinou, v ktorej sa nachádza niekoľko miestnych lexikálnych jednotiek. Napr. na titulnej strane: *beliara*, hneď za ním v zátvorkách objasnenie slova: súkromného másiara; str. 4 *starčok*, *rodinky*; str. 5 *rodinka*; str. 6 *počúvnu*, *pociťac*; str. 7 *bladne*. Text odzrkadľuje aj hláskoslovné a tvaroslovné svojosti miestneho nárečia. Vplyv maďarčiny sa odráža v používaní mien: str. 4 *Ďord*; titulná str. *Ďord'a*, resp. v syntagmatike: str. 8 *do výhľadu postavenú* = kilátásba helyezett, v *zapomenutíe príde* = feledésbe megy.

Jazyk cirkevnej administrácie sa tiež pridŕža jazykovej normy bibličtiny, ale používanie jazyka ovplyvňuje aj stupeň školenosti a individuálny vkus pisára. Tieto fakty určujú mieru a smer slovakizačných tendencií. Jazyk cirkevnej administrácie je na Komlóši asi do konca 19. storočia výlučne slovenský, na prelome storočia sa objavuje dvojjazyčnosť, zápisnice z rokov 1914–1919 predstavujú pokročilý dvojjazyčný stav. Na ozrejmenie tohto pojmu som urobila malú štatistiku: r. 1914 bolo po maďarsky napísaných 7 zápisníc, dvojjazyčne 4; r. 1915 po maďarsky bolo zhotovených 8 zápisníc, 4 dvojjazyčne, 1 len po slovensky; 1916: 6 maďarských, 4 dvojjazyčné; 1917: 9 maďarských a len 3 dvojjazyčné; 1918: 10 maďarských, 3 dvojjazyčné; r. 1919 boli v predstavenom zväzku len zápisnice do 30. apríla, z nich sú 4 maďarské a 2 dvojjazyčné. Zatiaľ som nezistila, čím bol podmienený výber jazyka. Jeden z kurátorov (na Komlóši sa profesie a funkcie tradovali, informátorova rodina po viacerom pokolení zastávala funkcie v cirkvi) vypovedal o tom, že po maďarsky sa písalo vtedy, keď mali návštevu v osobe vyššieho cirkevného hodnostára. Keďže ide o vojnové roky, takéto návštevy mohli byť časté; materiál však ukazuje, že tento jediný dôvod nestačí. Zápisnice viedli: Chrenka Gyula/Július Chrenka, Lachata Mátyás/Matej Lachata, Povársay Gábor, Trnovszky János/Ján Trnovszky, Lehoczky Mihály/Michal Lehoczky, Pavel Szokolay, Kovácsik Gábor/Gabriel Kovácsik, Francisci Mihály, Matajdesz Márton; mená uvádzam podľa vlastnoručných podpisov. Najviac sa pridŕžajú úzu bibličtiny Július Chrenka a Matej Lachata. Jazyk Pavla Szokolaya, Gábora Kovácsika a Mihálya Francisciho je značne poznačený slovakizmami. Viacerí z tých, ktorí viedli zápisnice, pracovali v oblasti (svetskej) administratívy, dobre ovládali súvešú slovenskú a maďarskú administratívnu terminológiu, boli dvojjazyční. V obidvoch jazykoch koncipujú plynne, o tom, že žijú v maďarskom prostredí, svedčia interferenčné javy týkajúce sa pádovej syntaxe a väčší počet kalkov. V jazyku zápisníc sa vyskytujú hojne aj elementy miestneho nárečia, či už hláskoslovného, morfológického, alebo syntaktického rázu a nachádzajú sa v ňom aj typické dolnozemske lexikálne jednotky.

Nepodarilo sa mi nájsť materiál na doloženie svetského administratívneho jazyka tohto istého obdobia (hoci sa spomína, že by mal byť). Na základe závetov zo staršej doby a zo spomienok informátorov možno predpokladať, že bol veľmi blízky jazyku cirkevnej administrácie. Dosvedčujú to aj nasledovné zvraty už spomínaných zápisníc:

14. 4. 1914: *sabatkanská peňažno-ústavná správa; že cirkvi, ako hmotnému (prečiarknuté, opravené na) mravnému tělesu v tej kúpe prednosti dá; 11. 10. ustálenja a udobrenja rozvrhu a rozpočtu na budúci 1915 rok; kľúč cirkevnej dani v personálnom peňažnom poplatku; 13. 12.: jednohlasite; z vetšinou hlasou; 16. 5. 1916: záležitosti IV-tej válečnej pôžičky; 17. 12.: Uhodnoverňovaťelov zápisnice vyvolili; podľaujú sa za dôveru kandidáciu ne prijal.* V administratívnom jazyku teda preživali prvky bibličtiny písané modernizovanou ortografiou, presadzoval sa aj nový spisovný jazyk, do ktorého však prenikali typické prvky okolia – elementy miestneho nárečia a maďarského prostredia.

Na tomto mieste by malo nasledovať predstavenie jazyka, ktorý sa používal v škole. Keďže však slovenské školy organizovala evanjelická cirkev, myslím si, že bude užitočnejšie venovať pozornosť jazykovej podobe, ktorá fungovala ako jazyk literatúry. Korene jeho vývoja siahajú do 18. storočia a sú spojené s vedeckou, prípadne literárnou činnosťou vzdelaných kňazov (Tešedík, Markovics a pod.). Podmienky na jeho rozvoj utvárali ďalej rozličné cirkevné a svetské výtlačky, ktorých počet od polovice 19. storočia narástol a dostali sa aj do rúk dolnozemsých Slovákov. Na tomto procese sa podieľalo aj evanjelické kníhkupectvo založené Békésskej Čabe (Békéscsaba) r. 1896. V súvislosti s rozvojom vydávania sa v obciach tohto regiónu zakladali čitateľské spolky, ktoré umožnili širším vrstvám obyvateľstva dostať sa do styku so špičkou súvekej kultúry. Ako dôležitá ohnisko treba spomenúť aj hlboko zakorenené tradície príležitostnej poézie. O literárnu aktivitu dolnozemsých „písmákov“ sa najviac zaslúžil *Čabiansky kalendár* (1920–1948). *Evanjelický hlásnik* (1930–1944) nebol síce výlučne beletristicky zameraný, zastupoval aj vedecko-populárne funkcie, znamenal však ďalšiu publikačnú možnosť. V rokoch 1934–1938 vychádzal časopis *Slovenská rodina*, ktorý bol v prvom rade orientovaný na spoločensko-hospodárske problémy, ale venoval sa aj národno-vzdelávacím úlohám a uverejňoval aj beletriu. Spomenieme ešte týždenník *Sloboda* (1945–1948), ktorý nadväzoval na predvojnové literárne tradície, stal sa však agitačným prostriedkom pri maďarsko-československej výmene obyvateľstva. Pôvodne to bol týždenník Antifašistickej fronty Slovanov, vychádzal v Budapešti, ale publikovali v ňom aj Slováci z juhovýchodnej časti Dolnej zeme. Protipropagandu zastupoval týždenník *Slobodný hlas*, ktorý vychádzal v Slovenskom Komlóši r. 1945 a ktorý sa skôr hodí na predstavenie dolnozemskeho slovenského publicistického štýlu (Bartalská, 1985, s. 7–14; Zsilák, 1991, s. 55–56).

Stručne o autoroch: Ján Kašník (1884), rodák zo Sarvaša (Szarvas), začal tvoriť už pred prvou svetovou vojnou, ale svoje básne začal uverejňovať len od 30. rokov. Prevažná väčšina jeho tvorby sa zaraďuje k príležitostnej poézii. Ako prvý (od 20. rokov) začal publikovať Ján Gerči (Békésska Čaba, 1909). Počet básnikov sa rozšíril v 30.–40. rokoch: Sarvašania Ján Korbeľ (1895), Ondrej Korbeľ (1903), Štefan Nemčok (1895); Michal Kolimár (1916) z Békésskej Čaby; Komlóšan Ondrej Kulík (1899); Pivarošan (Pitvaros) Štefan Hudák (1923) ako najmladší; Michal Borgula (1902) z Poľného

Berincoka (Mezőberény); František Boriš (1895) z Veľkého Bánhedesa (Nagybánhegyes)² Samostatnú zbierku vydali (na vlastné náklady) len Ján Gerči: Zorníčka 1939 a Štefan Hudák: Za pluhom 1941 (Bartalská, 1985, s. 8–9).

Básne sa tematicky viažu k roľníckemu životu, k tradičnej kultúre, sú výrazom slovenského povedomia, lásky k materinskému jazyku. Z jazykovej stránky pripomínajú ľudové piesne, jazyk ponášok na ľudové piesne autorov Štúrovej školy, a preto nárečové lexikálne jednotky nenarúšajú ich štýlovú jednotnosť. Môžeme povedať, že táto dolnozemska poézia má najbližšie k spisovnej slovenčine.

Z prozaikov treba spomenúť Jána Gerčiho, Jána Sekerku (tiež rodáka z Békéskéj Čaby) a už aj ako básnika spomínaného Komlóšana Ondreja Kulika. Zachytávajú obrázky z dedinského života kukučínovského rázu. Čo sa týka výberu tém a ich estetického sformovania, nadväzujú na kánon posledných desaťročí 19. storočia. V prozaických dielach vzrastá počet nárečových prvkov, v prvom rade v syntaktickej oblasti. Nárečový kolorit dodáva týmto prozaickým dielam jedinečnú atmosféru, ich jazyk by sme mohli pokladať aj za regionálny spisovný jazyk.

Tematicky aj z jazykového hľadiska sú si bližšie próza a dráma. Spomedzi dramatických diel bola najpopulárnejšia veselohra autorskej dvojice Jána Gerčiho a Jána Sekerku *Vyslúžená žena* (1935), ktorú uviedol aj bratislavský Slovenský rozhlas (26. 6. 1938). Najplodnejšou autorkou bola Komlóšanka Judita Tomková (1887), ktorá bola veľmi aktívna aj ako režisérka – režírovala viac ako 120 predstavení (Bartalská, 1985, 11–12, 83). Tvorila alebo prepracúvala ľudové hry. Ján Gerči napísal svoju hru – ako aj sám uvádza – v čabianskom nárečí. Veľká popularita, ktorej sa jeho hra dožila, svedčí aj o tom, že čabianske nárečie sa ponímalo aj ako nadnárečový jazykový útvar. Práce Judity Tomkovej sú zaujímavé aj z ortografického hľadiska. Svoje originálne práce, ktoré jazykovo vychádzajú z komlóšského nárečia, približuje spisovnej slovenčine a preberá aj hodne prvkov z bibličtiny. Keď prepracúva tvorbu iných, proces je opačný: spisovnú slovenčinu prispôsobuje svojmu jazykovému prostrediu.

Táto jazyková pestrosť, ktorú som nákrátko predstavila, slúžila ako jazyk dolnozemskej literatúry.

V rámci referátu sa nemôžem širšie venovať ďalším nadnárečovým vrstvám. Už len stručne spomeniem, že jestvujú písomné dokumenty zachytávajúce aj slávnostné reči pri príležitosti štátnych sviatkov, príp. iných dôležitých udalostí (ako doklady rečníckeho štýlu); doklady na jazyk inzerátov, ktoré sa realizovali bubnovaním – vyvolávaním a predstavujú prechod medzi administratívnym štýlom a štýlom každodenného dorozumievania v spoločenskej sfére; za nadnárečový útvar sa pokladá aj obradová poézia. Ďalšiu rozsiahlu tematiku predstavuje jazyk jednotlivých remesiel, ktorý vychádza

síce z nárečového základu, ale má početné odlišné znaky a je aj štylisticky značne diferencovaný: napr. hrnčiari utvárali svojú lacinú poéziu, ku ktorej zase tvorí protiklad napr. jazyk dvorenia, príp. zariekacích formul v ľudovom liečení („ľudová etiketa“).

Keď teda hovoríme o slovenskom jazyku juhovýchodnej časti Dolnej zeme, ukazuje sa, že sa vytvárali funkčne bohato diferencované nadnárečové jazykové vrstvy a tento proces smeroval k vytvoreniu regionálneho spisovného jazyka. Ukončil sa však v počiatočnej fáze; slovenská jazyková kultúra tohto regiónu sa dnes uberať iným smerom.

Tieto okolnosti sa i v súčasnosti odrážajú v postoji Slovákov k maďarskému jazyku jednak tých Maďarov, ktorí prišli počas výmeny obyvateľstva do pôvodne slovenských obcí na Dolnú zem, ale i v postoji repatriantov, ktorí sa dostali medzi Maďarov na južnom Slovensku. Naši sa vyslovujú o nich, že hovoria po cigánsky, repatrianti zase tvrdia, že Maďari, ku ktorým sa presídlili, nevedeli dobre po maďarsky, oni ich museli naučiť. Maďarské nárečia na južnom Slovensku patria k rázovitým nárečovým skupinám: k zadunajskej a palócskej skupine. Repatrianti si všimajú najnápadnejšie lexikálne, morfológické a významové rozdiely: *óma*, *óba*, *szóma* = (jablko, do chlieva, slama); *ety csepp* (= kvapka) sa hovorí aj na malé množstvo železa, a to je pre repatriantov komické. Taktiež viedlo ku komickým scénam, keď sa susedovci Maďari pochválili: *felvittük a jószágot a pallásra* (= vyniesli sme úrodu na povalu), totiž slovo *jószág* je známe na Dolnej zemi vo význame (rožný) statok. Statky (akože zvieratá) sa nosili u nás na povalu len na svadbe zožartu.

Literatúra

- BARTALSKÁ, L. (red.): Ozveny rovin. Martin 1985.
JANECSKÓ, J.: Život Slovákov usídlených na Sarvaši v zrkadle závetov (1743–1772). In: Národopis Slovákov v Maďarsku 1979, s. 233–249.
GREGOR, F.: Magyar eredetű grammatikai szavak a szlovákban. In: Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Budapest 1987, s. 151–163.
GYIVICSÁN, A.: Az anyanyelvi népi iráshelisé helye a magyarországi szlovákok kulturális rendszerében. In: Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Budapest 1987, s. 165–176.
GYIVICSÁN, A.: A nyelv, a kultúra és a közösség kapcsolatrendszer (Etnokulturális változások a magyarországi szlovák nyelvészeti területen). Kandidátusi értekezés. Megjelenés alatt.
KIRÁLY, P.: Beiträge zur Frage der Mundartmischung (Ursprung und Ausgestaltung der slowakischen Mundart von Tótkomlós). In: Studia Slavica, VIII, 1962, s. 339–377.
KIRÁLY, P.: České a maďarské prvky v písomných pamiatkach Slovenského Komlóša. In: Studie z filologie polskiej i słowianskiej. Warszawa 1965, s. 327–333.
KIRÁLY, P.: A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest 1975.
ONDRUS, P.: Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava 1956.

² Všetci sa presídlili na Slovensko, preto ich mená uvádzam slovenským pravopisom.

ŠTOLC, J.: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava 1949.
ZSILÁK, M.: A magyarországi szlovákok nyelvállapotáról és kétnyelvűségéről. In: Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I. Budapest 1991, s. 53-61.
Magnetofónové záznamy a rukopisné materiály v autorkinom vlastníctve.

Sociolingvistický pohľad na spätosť sociálnej roly a komunikačného zapojenia v rámci basketbalového zápasu

Pavol Odaloš

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Predmetom analýzy je materiál, ktorý sme získali od januára do augusta 1992 v slovenských prvoligových basketbalových družstvách: *Športový klub polície B. Bystrica* (muži) a *Pedagogická fakulta B. Bystrica* (ženy). Tréneri oboch družstiev nám umožnili vstup do šatní (v ženskom kolektíve s istými obmedzeniami), na tréningy i na zápasy, kde sme sa nachádzali na lavičkách striedajúcich hráčov/hráčok. Pri výskume sme kombinovali nahrávanie komunikácie na diktafón so zapisovaním komunikačných parcelátov do poznámkového bloka.

2. Komunikáciu v basketbalovej sfére charakterizujú dve rámcové situácie: a) komunikácia na basketbalovom zápase, b) komunikácia mimo basketbalového zápasu, napr. v šatni alebo na tréningu.

V príspevku si všimneme a rozoberieme prvú situáciu.

2.1. Komunikáciu na basketbalovom zápase charakterizuje vzájomná komunikačná interakcia trénera, hráčov/hráčok aktívne pôsobiacich na ihrisku, hráčov/hráčok na lavičke náhradníkov, rozhodcu, hlásateľa a divákov. Jednotlivé komunikačné vstupy týchto subjektov sme v texte štúdie zaznamenali v zátvorkách ako dokladový materiál vyslovených teoretických téz.

2.2. Zapojenie do komunikácie na basketbalovom zápase je modifikované sociálnou rolou, ktorú zohrávajú osoby v tomto prostredí. Sociálnu rolu chápeme ako očakávaný spôsob správania sa jednotlivca v istej spoločenskej pozícii (Nákonečný, 1978)

Na sprehľadnenie komunikačného zapojenia v závislosti od sociálnej roly sme sa zamerali na komunikáciu počas basketbalového zápasu, hlavne na komunikáciu pri útoku družstva a komunikáciu pri obrane družstva.

2.3. Kľúčovú úlohu v rámci komunikačného zapojenia počas basketbalového zápasu zohráva tréner, hráči/hráčky na lavičke náhradníkov a hráči/hráčky na ihrisku, preto ich komunikačné vstupy budeme rozoberať podrobnejšie. Komunikačné zapojenie rozhodcu, hlásateľa a divákov počas basketbalového zápasu si všimneme len v globále, pretože v podstate nadvažuje až na hru, resp. na komunikačné vstupy trénera a hráčov/hráčok, z čoho vyplýva menšie zapojenie priamo do komunikácie na basketbalovom zápase.

3. Komunikácia pri útoku družstva

3.1. Komunikačné zapojenie trénera pri útoku družstva. Tréner pred začiatkom zápasu v šatni vysvetlí hráčom/hráčkam základné taktické inštrukcie, ktoré im majú pomôcť pri úspešnom pôsobení na ihrisku s cieľom poraziť súpera. Na víťazstvo nad súperom je však potrebné pravidelne úspešne zakončovať útočné akcie, priemerne 30 až 50 krát za zápas. Preto tréner potrebuje spresňovať základné taktické inštrukcie pre hru v útoku v závislosti od efektivity hry v útoku, resp. od zmien v obranných aktivitách súpera. Pre väčšinu taktických pokynov trénera je charakteristické, že sú adresované strednému rozohrávačovi alebo strednej rozohrávačke, ktorí vlastne na ihrisku prakticky realizujú taktiku trénera.

3.1.1. Taktické pokyny trénera k hre družstva na vlastnej polovici ihriska.

Útok basketbalového družstva sa začína na vlastnej polovici ihriska. Tréner už v tejto fáze vplýva na jeho realizáciu vždy v závislosti od priebehu basketbalového zápasu. Ak družstvo vyhráva, tréner prikazuje hráčom/hráčkam postupný útok (*Marcela, kľudný postupný útok*). Ak družstvo prehráva, snahou trénera je zvýšiť herné nasadenie hráčov/hráčok, ktoré má prispieť k zníženiu náskoku súpera (*Maťo, podme rýchlo*).

3.1.2. Všeobecné taktické pokyny trénera k hre družstva na súperovej polovici ihriska.

Po prechode na súperovu polovicu ihriska tréner orientuje hráčov/hráčky na kolektívnu hru, na základe ktorej sa lepšie vypracúvajú pozície a následne dávajú koše. Základom kolektívnej hry je rozohrávanie (*Vlado, daj to z ruky*) v kombinácii s pohybom a uvoľňovaním (*Rozbehaj to, rozbehaj to, stojte*).

3.1.3. Taktické pokyny trénera k hre družstva na súperovej polovici ihriska týkajúce sa priestorového uskutočnenia akcie.

Úspešné zakončovanie útočných akcií závisí aj od toho, že sa v určitej situácii realizuje istý nacvičený (natrénovaný) typ akcie. Tréner teda radí svojmu družstvu, ktorú akciu majú hráči/hráčky zahrať. Súčasne z toho aj kontextovo (automaticky) vyplýva, v ktorej časti ihriska sa má táto akcia uskutočniť, napr. akcia postmana a pivotmana v území trestného hodu (*Pod to post-pivot*), akciu kríž na súperovej čiare trestného hodu (*Kríž, Naďa hore*), akciu v rohu súperovej polovice ihriska (*Ten roh treba hrať viacej*) a pod.

3.1.4. Taktické pokyny trénera k hre družstva na súperovej polovici ihriska týkajúce sa časového uskutočnenia akcie.

Koniec zápasu (príp. záver polčasu) je určujúci pre vývoj celého stretnutia (resp. jedného polčasu), preto aj trénerova taktická signalizácia je v tejto časti mimoriadne dôležitá. Trénerove verbálne inštrukcie môžeme rozdeliť do dvoch skupín: buď upozorňuje na záver zápasu, príp. polčasu (*Dvacar*) alebo radí, čo majú hráči/hráčky jeho družstva robiť, napr. rozohrávať a pred koncom hracieho času vystreliť či vniknúť pod koš (*Do konca*).

3.1.5. Taktické pokyny trénera k hre družstva na súperovej polovici ihriska týkajúce sa zakončovania akcie, resp. doskakovania po neúspešnom zakončení akcie.

Vývoj konkrétnej útočnej akcie determinuje hráčov/hráčky pri výbere možností zakončenia. Sú však aj také situácie, keď nie je celkom zreteľné, aký spôsob zakončenia je výhodnejší. Tréner v týchto momentoch usmerňuje hráčov/hráčky artikulovaním jednej z možností zakončenia útoku: buď variantu vníkania pod koš cez územie trestného hodu či popri zadnej čiare (*Dnu musíme hrať*), alebo variantu strelby na koš (*Hore*). Častokrát býva taktický pokyn na doskakovanie lopty zaradený hneď za inštrukciu (direkciu) na zakončenie útoku strelbou (*Strieľaj, skáčeme/Hore, ale doskok*).

3.2. Zapojenie hráčov/hráčok na ihrisku do komunikácie pri útoku družstva.

Hráči/hráčky pri pôsobení na polovici súpera sa sústreďujú na hernú realizáciu útočných aktivít, preto z časových dôvodov väčšinou verbálne neodpovedajú na trénerove inštrukcie. Niekedy sa odpovede realizujú formou giest a mimiky.

3.2.1. Keďže družstvo pravidelne nacvičuje rôzne typy útočných akcií ako prostriedok na prekonanie rozličných typov obrán, hráči/hráčky medzi sebou nemusia neustále komunikovať.

3.2.2. Výnimkou je stredný rozohrávač (stredná rozohrávačka), pretože organizuje hru v útoku a vlastne dáva spoluhráčom (spoluhráčkam) pokyny realizovať istú útočnú akciu. Stredný rozohrávač (stredná rozohrávačka) artikuluje názvy akcií (signálov) (*Jedna, jednotka*), ak je v telocvični pokojná atmosféra, vhodná na komunikovanie. V prípade, že je v telocvični búrlivá atmosféra, stredný rozohrávač (stredná rozohrávačka) signály súčasne nielen artikuluje, ale ich aj ukazuje na prstoch ruky, ktorou nedribluje. Cieľom kódovania akcií číslami je nielen cez číslo zafixovať istú akciu, ale aj súperovi sťažiť pochopenie tohto signálu aspoň pri jeho prvých realizáciách. Niekedy možno názov akcie numerálne modifikovať pridávaním desiatok, napr. *jedenásť*, *dvadsaťjedna* atď. a týmto spôsobom pokračovať vo verbálnom maskovaní istého signálu. Signály však nemusia byť len numerálne kódované. Stredný rozohrávač (stredná rozohrávačka) väčšinou artikuluje názvy jednotlivých signálov, napr. akcie dvoch hráčov/hráčok (*Dvojice*), akcie s cieľom uvoľniť hráčov/hráčky za pomoci odbehu (*Odbeh*) a pod.

3.2.3. Ostatní hráči/ostatné hráčky komunikujú na ihrisku málo. V podstate ide o dva typy situácií: buď chcú vyjadriť väčšinou kladné stanovisko k akcii spoluhráča/spoluhráčky alebo v rámci nejakej situácie, ktorá nie je taká častá v rámci hry, chcú týmto spôsobom prispieť k jej riešeniu, napr. pri vhadzovaní lopty spod koša či z autu upozorňujú na potrebu prijať loptu (*Lopta/Hra*).

3.3. Zapojenie hráčov/hráčok na lavičke náhradníkov do komunikácie pri útoku družstva.

Úlohou hráčov/hráčok na lavičke náhradníkov je byť kedykoľvek k dispozícii trénerovi, ktorý ich v prípade potreby zaradi do zostavy na ihrisku. Aj keď sú hráči/hráčky na lavičke náhradníkov, „žijú“ s hrou kolektívu na ihrisku a z toho dôvodu sa tiež zapájajú do komunikácie pri útoku družstva.

3.3.1. Rozdiel v komunikačnom zapojení trénera a hráčov/hráčok na lavičke pri útoku družstva je v tom, že tréner sa prostredníctvom taktických

pokynov systematicky a koncepcne vyjadruje ku všetkým fázam realizácie útoku družstva, kým hráči/hráčky také široké možnosti nemajú, lebo plnia inú sociálnu rolu ako tréner. Sociálna rola teda produkuje isté komunikačné obmedzenia. Zreteľné je to najmä pri výpovediach súvisiacich s priestorovou realizáciou akcií v útoku.

3.3.2. Hráči/hráčky na lavičke sa zapájajú do komunikácie väčšinou v rámci načrtnutej taktickej línie, keď spoluhráčom/spoluhráčkam kontaktujú upozorneniami o type realizovanej akcie (*Dvojice sú*), o spôsobe získania výhodnejšej pozície (*Znova, aj druhá strana*), o systéme obrany súpera (*Je to zóna*) a pod.

Prípadne môžu hráči/hráčky z lavičky spoluhráčom/spoluhráčkam na ihrisku ponúknuť isté riešenie rysujúcej sa hernej situácie, napr. postupné rozohrávanie v útoku namiesto rýchleho zakončenia (*Kľud, kľud*) alebo nacvičený signál (*Dva zakrič Macko*).

3.3.3. Blokácia komunikačného zapojenia hráčov/hráčok na lavičke k otázke taktiky hry družstva v globále sa však už logicky nerealizuje pri konkrétnom uskutočňovaní herných (čiastkových) akcií, napr. keď hráči/hráčky na lavičke spoluhráčom/spoluhráčkam na ihrisku artikulujú rôzne myšlienky, napr. im navrhujú zakončiť akciu vniknutím alebo strelbou na koš (*Chod' dnu Romana, Naďa dáž*) a pod.

4. Komunikácia pri obrane družstva

4.1. Tréner v rámci taktických inštrukcií družstvu pred zápasom podá nielen základné informácie o jeho pôsobení v útoku, ale aj o hre v obrane. Obrana je rovnako dôležitá činnosť ako útok, pretože kvalitnou a úspešnou obranou je možné dočasne kompenzovať málo efektívny útok. Kvalitná obrana ako deštruktívna činnosť musí preto momentálne reagovať na zmeny v taktike súperovho útoku. Na spriežachnenie replík trénera pri jeho komunikácii s družstvom v rámci obrany sme jeho repliky rozdelili do niekoľkých okruhov.

4.1.1. Všeobecné taktické pokyny trénera k hre družstva v rámci obrany smerujú ku koncentrácii družstva na obranné činnosti (*Obrana, obrana a šlapeme*). Cieľom obrany je čisto ubrániť súperových hráčov/súperove hráčky (*Bráňte bez faulov*).

4.1.2. Všeobecné taktické pokyny trénera k hre družstva v rámci obrany prechádzajúce do špecifikácie spôsobov obrany. Globálny pokyn trénera sa nachádza v prvej časti jeho repliky. Druhá časť repliky spresňuje spôsob obrany, napr. zvýšeným pohybom s dôrazom na tzv. „bránenie nohami“ (*Bez faulu bráň, nohami*).

4.1.3. Špecifické pokyny trénera k hre družstva v rámci obrany týkajúce sa spôsobu obrany.

Mnohokrát tréner všeobecné taktické pokyny z časových dôvodov vynecháva, aby mohol v krátkom časovom úseku, ktorý mu realizácia súperovho útoku dovolí, konkrétne usmerňovať úspešnosť obrany. Upozorňuje napr. na potrebu globálneho bránenia hráčov/hráčok (*Už k svojim*) alebo na obranu určitého hráča, napr. pivotmana (*Dávajte si pozor na dlhých*).

4.2. Zapojenie hráčov/hráčok na ihrisku do komunikácie pri obrane družstva je v podstate podobné ako pri útoku družstva. Hráči/hráčky sa sústreďujú na realizáciu obranných aktivít, ktoré im tréningoch navičujú, takže každý hráč/hráčka pozná náplň svojej obrannej činnosti. Z hráčov/hráčok na ihrisku komunikuje hlavne stredný rozohrávač/rozohrávačka najmä pri určovaní systému obrany, napr. *Jedna – tri – jedna* alebo *stotridsať – jedna*, teda ide o typ zónovej obrany. Komunikáčnejšie zapojenie stredného rozohrávača/strednej rozohrávačky pri obrane družstva je neporovnateľne menšie ako pri útoku družstva. Vysvetľujeme si to tým, že v rámci obrany všetci členovia družstva majú aktívne úlohy, ktoré im neumožňujú rozptyľovanie sa nefunkčným komunikovaním. Ďalší hráči sa zapájajú do komunikácie vtedy, keď je potrebné vyriešiť práve vzniknutú situáciu, napr. pri zmene obrany zo zónovej na osobnú je potrebné si rozdeliť na bránenie hráčov/hráčky (*Ja mám desať, ty máš sedem*).

4.3. Zapojenie hráčov/hráčok na lavičke do komunikácie pri obrane družstva je podobné ako pri útoku družstva. Hráči/hráčky na lavičke sa zapájajú do komunikácie väčšinou v rámci načrtnutej taktickej línie, keď kontaktujú spoluhráčov/spoluhráčky všeobecnými i špecifickými upozorneniami viazucimi sa k obrannej hre. V rámci všeobecných upozornení je typické motivovanie k obranným aktivitám kladným hodnotením práve uskutočňovanej obrany (*Dobre, dobre zaber/Dobre, pekne. Romana*). Blokácia komunikačného zapojenia hráčov/hráčok na lavičke k otázke taktiky hry v globále – z dôvodu realizácie inej sociálnej úlohy ako má tréner – nie je taká zreteľná, hoci v rámci špecifických upozornení nemôžu hráči/hráčky na lavičke napr. navrhovať zmeniť systém obrany, t. j. žiadať od spoluhráčov/spoluhráčov na ihrisku, aby hrali zónovú obranu, keď tréner nariadil hrať osobnú obranu.

5. V častiach 3.1 až 4.3 sa ukazuje modifikácia komunikačného zapojenia v závislosti od sociálnej roly. Na basketbalovom zápase je badateľný vplyv sociálnej roly na používanie basketbalových výrazov. Fungovanie spisovných a nespisovných slov z basketbalového prostredia osciluje medzi faktorom návyku jednotlivca na ich používanie a faktorom frekvencie fungovania pomenovaní, ktoré majú už nadindividuálnu povahu. Výsledkom (vektorom) tohto procesu je tendencia hráčov/hráčok i trénerov preferovať viac nespisovné pomenovania basketbalového typu. V rámci nespisovných pomenovaní v basketbalovom prostredí rozlišujeme profesionalizmy a slangizmy.

5.1. Profesionalizmy sú výsledkom tendencií k ekonomizácii dorozumievania. S ekonomizujúcou funkciou profesionalizmov je často spojená ich jednoslovnosť ako univerbizovaných pendantov viacslovných pomenovaní, jazyková stabilita a tiež malá miera expresívnosti. Frekvencovanosť používania profesionalizmov má vplyv na ich nociónálnosť v rámci vlastného komunikačného prostredia a produkuje ich zreteľnú konkurencieschopnosť spisovným pomenovaniam pri obsadzovaní komunikačných situácií v basketbalovom prostredí. Tieto faktory majú vplyv na možný štylistický posun profesionalizmov medzi hovorové, resp. spisovné slová. Profesionalizmy vznikajú

najmä univerbizáciou a metonymickým spôsobom. Za profesionalizmy považujeme pomenovania ako *trojkár* (strelec trojkových košov), *prenáška* (prenášanie lopty), *osobka* (osobná obrana), *registračka* (registračný preukaz), *basketbalka* (basketbalová lopta), *stred* (stredný rozohrávač), *pres* (presingová obrana), *zóna* (zónová obrana), *šestka* (trestný hod zo vzdialenosti približne 6 metrov), *botasky* (trampky značky Botas) a pod.

5.2. Slangizmy sú výsledkom tendencií k aktualizácii pri komunikácii. S aktualizácnou funkciou slangizmov tesne súvisí variantnosť a silná miera expresivity. Expresivita sa následne prejavuje v nenormatívnosti slangizmov, ktoré sú často aj štruktúrne nápadné. Nenormatívnosť slangizmov je väčšinou alebo skoro vždy retardujúcim činiteľom, ktorý neumožňuje posun štylistiky slangizmov k hovorovosti, k spisovnosti. Slangizmy konkurujú do istej miery spisovným pomenovaniam pri obsadzovaní komunikačných situácií v basketbalovom prostredí. Slangizmy vznikajú hlavne metaforizáciou, univerbizáciou a odsekávaním. Za slangizmy považujeme pomenovania ako *veža* (vysoký hráč), *hák* (streľba cez hlavu), *búchať* (driblovať), *zapichnúť* (zakončiť akciu zvrchu do koša), *techna* (technická chyba), *trojkyňa* (strelkyňa trojbodových košov), *miňák* (minibasketbalista), *medik* (medicinbal), *reproš* (reprezentant), *repra* (reprezentantka), *tréňa* (tréner) a pod.

6. Komunikačné zapojenie rozhodcu, hlásateľa a divákov

6.1. Úlohou rozhodcu na basketbalovom zápase je usmerňovať zápas dvoch družstiev v intenciách platných pravidiel. Jeho zapojenie do komunikácie má dve typické roviny. Neverbálne zapojenie do komunikácie súvisí so situáciami, ktoré sú charakteristické pre zápas. Rozhodca na základe zvuku píšťalky a gestikulácie rúk/prstov usmerňuje priebeh zápasu. Zvuk píšťalky tvorí signál pre vstup rozhodcu do komunikácie a kodifikované kombinácie rúk/prstov obsah komunikačného zapojenia. Verbálne zapojenie rozhodcu do komunikácie nastáva až vtedy, keď je potrebné spriezačniť istú vzniknutú situáciu, napr. po zapískaní faulu rozhodca vysvetlí, že ide o šiesty a nie o siedmy faul družstva, po ktorom sa podľa pravidiel už hádžu trestné hody (*Šiesty*). Ďalšie situácie súvisia s komunikáciou trénera či hráčov/hráčok na adresu rozhodcu. Cieľom ich verbálnych reakcií je často spochybňovať verdikty rozhodcu (*To je faul?*). Inokedy upozorňujú rozhodcu na konkrétne priestupky pravidiel. Ide akoby o našepkávanie, aký priestupok má rozhodca zapísať (*Kroky*). Väčšinou u rozhodcu komunikácia tohto typu ostáva bez odozvy. Ako zásah do svojej kompetencie považuje rozhodca väčšinou až negovanie svojej schopnosti objektívne usmerňovať vývoj zápasu, ktoré sa môže prejaviť jednorázovým dôrazným spochybnením alebo trvalým spochybňovaním objektivity jeho rozhodovania. Rozhodca v tomto prípade buď momentálne trestá technickou chybou alebo varuje dôrazným upozornením (*Ešte raz páni a bude technická chyba*). Rozhodca v prípade zapojenia do komunikácie používa slang ojedinele. Tenduje k používaniu basketbalových termínov, prípadne profesionalizmov.

6.2. Úlohou hlásateľa na basketbalovom stretnutí je informovať prítomných o priebehu zápasu, napr. o jednotlivých verdiktoch rozhodcu (*Tri se-*

kundy hostí), o vývoji skóre (*Za tri body Jožko Lovík 21:31*), o menách aktérov trestných hodov (*Šestky hádže Godályová*) a pod. Sociálna rola hlásateľa však neumožňuje hodnotiť výkon rozhodcu, taktiku trénerov či výkony jednotlivých hráčov. Za narušenie sociálnej roly a za daň domácemu prostrediu považujeme napr. výzvu hlásateľa (v prípade neúspešnej hry domáceho družstva), aby diváci podporili domácich skandovaním a potleskom. Hlásateľ podobne ako rozhodca preferuje používanie termínov, prípadne basketbalových profesionalizmov.

6.3. Sociálna rola diváka je odlišná od rol ostatných protagonistov na basketbalovom zápase. Hráči/hráčky, tréner, rozhodca i hlásateľ majú svoju „pracovnú“ rolu vymedzenú súborom práv a povinností. Divák prichádza na basketbal za športom ako „konzument“, a teda nie je limitovaný športovými predpismi, hoci ich väčšinou ovláda, ale len občianskymi normami (hlavne korektným správaním). To mu umožňuje v prípade potreby sa vyjadrovať na adresu všetkých protagonistov basketbalovej hry, napr.: trénera (*Zober už tajm*), hráčov/hráčok (*Vystrel*), rozhodcu (*Pískaj konečne*), hlásateľa (*Nespi pri stolíku*) a pod. Používanie basketbalovej lexiky je diferencované podľa toho, či mal divák v minulosti aktívny vzťah k basketbalu. Bývalí hráči napr. používajú basketbalovú lexiku v podobnom rozsahu ako hráči, kým diváci bez vzťahu k basketbalu používajú termíny, profesionalizmy a slangizmy ojedinele alebo v malom rozsahu.

Literatúra

BOSÁK, J.: Podklady do koncepcie slovníka súčasného slovenského jazyka, máj 1992, Rukopis. 15 s.

NÁKONEČNÝ, M.: Sociálna psychológia. Praha 1970. 394 s.

ODALOŠ, P.: Basketbalový slang na Slovensku. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni 9. – 12. února 1988. 2. zv. Red. L. Klimeš, Praha, SPN 1989, s. 261 – 276.

Osobitosti jazyka športových redaktorov

Sibyla Mislovičová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Čo pre nás znamená šport? Životný cieľ, zamestnanie, záľubu, pestovanie fyzickej kondície, upevňovanie zdravia, zábavu – alebo vôbec nič. Každý, kto sa o šport nejakým spôsobom zaujíma, je vlastne členom spoločenstva vyznávačov športu. Patria tam vrcholoví i rekreační športovci, tréneri, funkcionári, fanúšikovia a všetci tí, ktorí o športe píšú alebo hovoria v masovo-komunikačných prostriedkoch, i tí, ktorí to čítajú či sledujú. Toto spoločenstvo sa vyznačuje špecifickým spôsobom komunikácie, mohli by sme to

nazvať „športovým jazykom“. Položili sme si niekoľko otázok: Aký tento jazyk je? Aké vyjadrovacie prostriedky sú preň typické? Čo prezrádza športový jazyk o jeho nositeľoch? Do akej miery mu možno rozumieť? Otázok je samozrejme oveľa viac. Na niektoré sme sa pokúsili nájsť odpoveď na základe sociolingvistického výskumu.

Výskum sme zamerali na športových novinárov ako profesionálnych používateľov jazyka. Predpokladali sme, že práve u nich sa zbierajú všetky nitky tohto rozvetveného, športovo orientovaného spoločenstva. Športový novinár sa stretáva so športovcami – tak vrcholovými, ako aj nevrcholovými, komunikuje s fanúškami a prostredníctvom svojich článkov nadväzuje kontakt s čitateľmi športových rubrik, sprostredkúva informácie o športovom dianí, hodnotí, kritizuje, pôsobí na čitateľa nielen obsahom, ale i formou svojej výpovede. Jazyk je jeho pracovným nástrojom a navyše športový novinár je do istej miery i sám tvorcom športového jazyka, športovej terminológie. Autor športovej rubriky ráta s tým, že keď použije špeciálnu terminológiu, prípadne slangové výrazy z oblasti športu, čitateľ mu bude rozumieť, bude schopný jeho výpoveď správne dekodovať. Recipient teda musí byť „zasvätený“ do športu, resp. do určitého druhu športu: napr. človek, ktorý sa nezaujíma o basketbal, nebude rozumieť vete *Hráč sa vyfauloval*. Ale kto aspoň trochu pozná pravidlá tejto hry, bude vedieť, že hráč prekročil povolený limit faulov (nedovolených zákrokov) a musí z hracej plochy odísť. Jednoducho – *vyfauloval sa*.

Ako sa športoví novinári usilujú sprostredkovať čitateľom informácie o športových udalostiach? Zo skúmaného materiálu, ktorý sme získali výberovou excerpciou denníkov *Smena*, *Práca* a *Večerník* z rokov 1988–1991, nám vychádza, že v procese tvorenia športových komentárov, reportáží, úvah a pod. sú hlavné tri tendencie – tri „naj“. Podat' správu čo najrýchlejšie, čo najjednoduchšie a čo najoriginálnejšie.

Tendencia podávať správy čo najrýchlejšie vyplýva z toho, že nedečkavého čitateľa zaujíma predovšetkým výsledok podujatia, víťaz pretekov atď. To podmieňuje aj smerovanie k zekonomizovaniu prejavu a napokon aj k úsiliu o jednoduchosť.

Maximálnu kondenzovanosť sprostredkúvanej informácie možno najlepšie ukázať na titulkoch športových správ. Sú výstižné, vynachádzajú, často i vtipné a veľmi štýlovo variabilné. Od čisto informatívnych *Vo vode len priemer* (priemerné výkony na plaveckých pretekoch); cez obrazné *Zmazali si jamé nuly* (futbalisti získali prvý bod); veršované *Silná rana zo Slovana*, *Nie sme všetci v jednom vreci*; inšpirované známymi sloganmi *V chorom družstve zdravý duch*; „pesničkové“ *Na severe dobre, na severe zdravo*; čerpajúce z ustálených spojení a frazeológie *Prievidza a Inter vykročili ľavou*, *Jednooký kráľ medzi slepými* (vyjadruje situáciu medzi mužstvami, ktoré môžu pomýšľať na majstrovský titul vo futbale); titulky s pozmenenou frazeológiou *Slamka trčala nad vodou*, *Slovan sa nezachytil*; až po titulky v podstate „zašifrované“, pri ktorých je relevantný kontext a znalosť veci *Colník vie najlepšie tancovať* (lyžiarsky slalom vyhral colník Bergamelli).

Úlohu skrátiť samotný text plnia do istej miery športové termíny, profesionalizmy a často aj slangové slová, ktoré pomáhajú autorom vyhnúť sa

opisným formuláciám. Štylistická hodnota týchto výrazov má niekedy nezreteľné hranice, je v pohybe.

Z domácich výrazov sú to jednoslovné pomenovania ako *chyt*, *stup* (pomôcky pri lezení na umelej stene), *krosák* (ten, kto sa venuje cyklokrosu), *barunka* (galuska zn. Barum), *stár* (nehrať pre priestupok), *rozosomečovať sa*; ďalej sú to dvoj- a viacslovné spojenia ako *podkošový hráč*, *kondičná pripravenosť*, *palicová technika*, *trojkový hod*, *celoplošné atakovanie súpera*, *krížny rotovaný bekhend*. V posledných dvoch príkladoch sú spojenia kombináciou domácich a cudzích slov. Podobne je to aj pri zložených slovách typu *profikalendar*, *profiring*, *profimúr*. Časť profi- zastupuje adjektívum profesionálny a v súčasnosti je vo zvýšenej miere produktívna. Podobne v príklade *topfavorit* zastupuje časť top- prídavné mená špičkový, vynikajúci.

Veľmi rýchlo sa presadzujú internacionálne slová z oblasti športu. Športoví novinári ich uprednostňujú pred ich domácimi ekvivalentmi najmä vtedy, keď je domáci náprotivok príliš opisný alebo málo používaný. Niekedy vedľa seba fungujú obidve podoby – domáca i cudzia, napr. *nátlaková hra/pressing*. Miera zdomácnenia cudzích slov je rôzna – od citátových slov ako *obávaní*, „*fans*“ (futbaloví fanúšikovia z Anglicka), *comeback* (návrat do vrcholového športu), až po prispôbené ako *fiftin* (pätnásť bodov v tenise), *return* (vrátená lopta), *singlista* (hráč stolného tenisu hrajúci dvojhru), *servovať* (podávať loptu) a pod.

V športovom jazyku sa v hojnom počte vyskytujú slová utvorené univerbizáciou, základným postupom uplatňovaným pri ekonomizácii komunikácie; napr. *definitíva* (definitívne rozhodnutie), *originál* (originálny program krasokorčuliarov), *klasika* (beh na lyžiach klasickým spôsobom). Univerbizácia je základným stavebným postupom pri mnohých obrazných pomenovaniach, metaforách typu *mamut* (mamutí mostík), *píšťalka* (rozhodca), *šnúra* (niekoľko víťazstiev za sebou). Sú to nápadné jazykové prostriedky, ktoré ozvlášťujú športové prejavy, sú pre šport charakteristické a majú expresívne zafarbenie. Mnohé z týchto pomenovaní fungujú desaťročia, stále však vznikajú nové. Je prirodzená otázka, odkiaľ pochádzajú tieto najpoužívanejšie obrazné pomenovania.

Ak vymenujeme za sebou výrazy (v krátkom kontexte) ako *bombou získal vedenie*, *časovaná homba*-Kirvesniemiövä (lyžiarka), *strelba „slepými patrónmi“*, *atmosféra nabitá kvalifikačným ekrazitom*, *dynamitová ľavačka*, *bombardérka*, *kanonierka*, *strielať gól*, *bombardovať servismi* *supremový koberec* – je na prvý pohľad jasné, že ide o terminológiu blízku vojenskej. Tento fakt bol po druhej svetovej vojne predmetom kritiky športovej publicistiky (Amstad, 1978). Túto súvislosť s vojenskou terminológiou si súčasný recipient pri bežnom vnímaní, pri bežnej komunikácii zrejme vôbec neuvedomuje. Slovo bomba mu v športovom kontexte nepripomína vražedný nástroj. Používanie výrazov a spojení z vojenského prostredia ani dnes nie je zriedkavé, porov. napr. vyjadrenie *bažanti prekabátili mazákov*, v ktorom aktualizujúco vyznievajú slangové výrazy *bažant* a *mazák*.

Ďalším zdrojom obrazných výrazov a zvrátov je aktualizovaná významová prenesenosť neutrálnych, resp. odborných slov z rôznych oblastí nášho živo-

ta. Vo veľkej miere sú tieto výrazy a zvraty inšpirované technikou *magnet podujatia*, *prebudili sa „rakúske rýchliky“* (zjazdové lyžovanie), *strojová kombinácia*, *nováčik majstra úplne prevancoval*, ďalej prírodou: *orol* (o skokanovi na lyžiach), *štrkou* *boli hráči Interu* (štrka je tu symbolom dravosti, dravej hry futbalistov), *karibský blesk M. Otteyová* (bežkyňa), *vichor* zn. *Schneiderová* (zjazdová lyžiarka); poľnohospodárstvom: *gólová úroda*, *liaheň talentov*; hudbou: *koncert majstra sveta*, *najlepší koncert pod taktovkou Iluchého*, *Orgel umme dirigoval* *banický kolektív*, *mali sme sólistu*, *šláger sezóny* (najpríťažlivejšie stretnutie); filmom a divadlom: *všetko sa dialo v réžii našich farieb*, *hrali podľa scenára*, *tanečník*, *tanečnica* (o slalomároch), *nafilmovaný faul* (hráč predstiera, že bol faulovaný); „*kuchyňou*“; *zákusok* (dobrá hra), *strelci sú vzácnym korením*, *gólová hostina* (veľa gólov), *Becker si zamaškrtil* (tenista hral s chuťou); v porevolučných časoch i politikou a ekonomikou: *katastrofický scenár*, *okráhly stôl*; *veľký výpredaj hráčov* (napr. futbalisti odchádzajú hrať do zahraničia a ich klub dostane za prestup určitú finančnú čiastku). Ďalej súvisia obrazné pomenovania s rôznymi profesiami, ktoré reprezentujú vlastnosti prisudzované športovcovi, resp. jeho vynikajúce výkony: *žonglér s celulozovou loptičkou* (stolný tenista), *kozmonaut* *Nykanen* (skokan na lyžiach). Obrazné pomenovania sú často výpôžikami z výraziva používaného pri kartových hrách: *eso* (nechytateľné podanie v tenise i favorizovaný hráč), *hruť bez úzov* (bez výrazných osobností), *malí tromfy v talóne*, *priznať farbu* atď.

Doteraz sme sledovali prostriedky a postupy prispievajúce k zvýšeniu jazykovej ekonomie. Je v kompetencii športového novinára odhadnúť správnu mieru kondenzácie textu. V prípade prekročenia určitej hranice sa tendencia k ekonomizácii prejavu stáva negatívom, prekážkou v komunikácii.

Dostávame sa k tretiemu „naj“ – úsiliu sprostredkovať informáciu čo najoriginálnejšie. Prečo originálne? Neboľ by novinár novinárom, keby sa nesnažil podať správu zaujímavu, nezvyčajne, objavnú. Pokúša sa zaujať čitateľa nielen obsahom, ale aj pútavou formou. Toto úsilie neprospejeva úspornosti prejavu, pôsobí opačným smerom. Spôsobuje, že novinár nenapíše, že ide o mužstvo z Trenčína, ale *mužstvo spod hradu Matúša Čáka*, podobne uprednostní formuláciu *miláčikovia Žiného ostrova* pred vyjadrením futbalisti z Dunajskej Stredy a v texte sa množia rozvetvené, kvetnaté slovné spojenia. Tu si možno položiť otázku: Sú tieto slovné spojenia až také originálne? Zo začiatku zrejme boli, ale ich rozšírenie, frekventovanosť spôsobuje, že prejav namiesto ozvláštnenia monotónizujú. Zisťujeme, že športoví novinári pestujú akýsi „barokový“ spôsob vyjadrovania, svoje „vynálezy“ si navzájom požíciavajú. Autor sa teda dostáva do anonymity a športové stránky novin hýria hokejistami spod hradu Matúša Čáka, futbalistami z krajiny tulipánov, poslednými hviezdmi rozhodcu, mužmi v pásikavých dresoch atď.

To je však hraničná situácia, krajný prípad, keď opakovaná „originálnosť“ prechádza do klišovitosti. Najmä na tento jav je zameraná kritika jazyka športovej publicistiky. Náš materiál ukazuje, že táto kritika nie je vždy oprávnená. Faktom však zostáva, že multiverbizované slovné spojenia od

okazionálnych, cez lexikalizované až po frazeologizmy sú pomerne kľzkou pôdou aj pre profesionálnych používateľov jazyka. Prepíate úsilie o novosť je niekedy i krokom vedľa. Na druhej strane ale vedie k zaujímavým, „šťavnatým“ formuláciám, ktoré prispievajú k pútavosti textu. Nemožno prehliadnuť ani vysoký stupeň expresivity multiverbizovaných vyjadrení. Tento moment nám prezrádza veľa o autoroch športových novinových textov – o ich vzťahu k práci, ich citovú zainteresovanosť. Odhaľuje nám napríklad sklonu autora k lyrizovaniu textu – *včera ráno ho (areál MS) kropil dážď, ale neskôr cez deň ho viackrát pohladkali aj teplé snečné lúče; (súťaž) lákala svetový amatérsky cyklistický svet ako najvoňavejší kvet*. V druhom príklade sa pokúsil autor o rým, v nasledujúcom využil gradáciu formálnych prostriedkov na zvýraznenie účinku vypovedaného: *Hviezdy najskôr skákali takmer do tmy, v druhom kole žiarili, no ďalších kvalitných borcov neoslepili* (ide o skoky na lyžiach). Nezriedka môžeme zaregistrovať sklony k prehánaniu, napr. *Ani stotisíc slnčiek by však nevygumovalo mraky, ktoré sa nad týmto mostíkom zaľahujú*. Z niektorých formulácií môžeme vytušiť sklonu autora k „urozprávateľnosti“ – *Účastníci, ktorí už prišli do Trenčína a pokračovali do Opatovskej doliny, veria, že svojimi kvalitnými výkonmi ovenčia úsilie všetkých, ktorí sa na príprave nadreli, aby 14. ročník tohto behu bol dokonalým premostením všetkých prekážok, na ktoré organizátori narážali, keď prekonávali úskalá náročnej práce na zabezpečení tohto pútavého podujatia*. Táto veta pôsobí naozaj odstrašujúco nielen výberom lexikálnych prostriedkov, ale i skladbou. Nezriedka autor vyjadruje svoj vzťah k danému problému ironiou – *Manželky atlétov už asi pochopili, že netreba byť vždy ako pustený plyn, občas sa treba usmiať*; inokedy prechádza do familiárnosti – *Medailové úsmievy*. Zľava *strieborná Kirvesniemiiová, v strede zlatá Matikainenová a bronzová Määtäová, tri Fínky po utorňajšom behu na 15 km klasickou technikou v Lahti*. *Bodaj by sa neusmievali; Lišiak jeden, nepovedal, čo už poznal*. Dojem familiárnosti vyvoláva aj eufemizácia prejavu, napr. *naši orľáci konečne vystreli pazúrky* (skokani na lyžiach); *na Interšportum konečne bodík do SP* (skoky na lyžiach); *mali náladicku, aj keď je vo Fínsku čiastočná prohibícia*. *Vyhral však Puikkonen, rodák z Lahti, takže krčmičky fungovali* (MS v lyžovaní). Športovní novinári dávajú výrazy alebo slovné spojenia, ktoré nepokladajú za spisovné, do úvodzoviek, vlastne sa takto od použitého vyjadrenia distancujú (Masár, 1981). V úvodzovkách bývajú i časti tzv. paradoxných formulácií typu *trestné stíeňanie im nedoprial hlavný rozhodca Danko, ktorý týmto trestom „neodmenil“ v 17. minúte jasné hákovanie; dve dvojice súpera, Čaloun – Beránek a Kysela – Kašdák, ktoré „majú na svedomí“ všetkých päť gólov; no v služnosti na ľade im patrí druhá priečka iba „vďaka“ väčšiemu počtu dvojminútových trestov*.

V úvode sme spomínali, že autor športového prejavu očakáva od recipienta schopnosť porozumieť. V opačnom prípade dodáva rôzne metajazykové komentáre, vysvetlenia – *Nasleduje veľmi dôležitá ohybnosť, aj preto strečingu – „rozťahovaniu“ venujem minimálne pol hodiny každý deň* (lezenie na umelej stene); *Bol nazlostný. Viditeľne. Zohrať také kvalitné stretnutie, a prehrať... V tenisovom žargóne sa tomu hovorí: súper bol na pekáci*.

Alebo aj – Ivaniševič vstal z mŕtvych; Rezníček dal Matulíkovi takú „sekeru“ (rozumej seknutie po rukách).

Tendenciu k novosti, pestrosti realizujú športovní publicisti najmä používaním ustálených spojení a frazeológie. Škála je skutočne široká. Sú to predovšetkým čisté frazeologizmy – *Narazila kosa na kameň* (naši reprezentanti v skokoch na lyžiach neúspešili); *V tomto ročníku sa nám lepí smola na päty* (hádzaná); *Vrávi sa však, že bez vetra sa ani lístok na strome nepohne* (úvahy o nekvalitnej príprave v cyklokrose); ďalej je to množstvo aktualizovaných alebo „vylepšených“ frazeologických spojení – *Bolo to vtedy šťastné rozhodnutie, roky predtým sa nešilo vždy takou úspešnou ihlou* (namiesto šit' horúcou ihlou); *Kto sa bojí, nesmie na ľad* (namiesto Kto sa bojí, nesmie do lesa); stretávame sa aj s nešťastnejšími „variáciami“ ustálených spojení, napr. *Hradec hral o záchranu s plnou parádou nasadenia* (ide tu o prekríženie, resp. spojenie dvoch zvrátov – s plným nasadením a s plnou parádou); *svojim súperom stále dýchali na päty* (správne sú spojenia šliapať na päty alebo dýchať na chrbát); podobne sú na škodu spojenia typu *bola to silná káva* – ide o mechanický preklad českého frazeologizmu, ktorý má slovenský ekvivalent *bol to tuhý tabak*. Potom je tu veľmi pestrá skupina spojení, ktoré sa už tradične využívajú na opis športových situácií, napr. *Zložila hokejisti reparát?* (otázka, či vyhrajú v druhom zápase); *vyľúštiť hokejové tajničky*; *nájsť recept na hru súpera*; *napíť sa živšej vody* (zlepšiť výkon); *mať chudobné vysvedčenie* (málo dobrých výsledkov, málo víťazstiev). Bohaté sú i celé série opisu určitých štandardných situácií – napr. informácie o výhre: *... domáci sa rozohrali k výraznému výkonu a triumfovali zaslužené jasne; Nadšene hrajúci domáci už nepustili stretnutie z rúk a zaslužené vyhrali; Zdá sa, že Nemci zlízali všetku smotanu; Belasá opäť zasvietila* (hokejisti Slovana vyhrali); *uzavreli vysoký, ale zaslužený účet* (víťazstvo s vysokým počtom gólov vo futbale), *prečo sa pozlátili Košičania*; v Trenčíne *bola opäť radosť*. Podobne oznámenia o prehre: *smútok slávisťiek*; *Čo sa skrýva za výbuchom zbrane?*; *... ša na náš magnet neprilepil žiaden kov; Šaľa spadla z piedestálu na zem; Trenčín nechal body vo Vítkoviciach*; *... utpel debakel od Litvínova a pod*. Zaujímavé sú i opisy trestov a s tým súvisiacich situácií v kolektívnych hrách – *Pod jamým slnkom sa červenali Vlk, Vidumský a Medynský*; *Červenalo sa iba jedinému hráčovi* (futbalista dostal červenú kartu); *ale inak v slušnom stretnutí rozhodca Benedik zbytočne hýril žltými kartami; rozhodca ukázal žlté karty; žlté karty videli...*; *nasleduje stop na jeden zápas*; *hokejisti si „odsedeli“ na trestnej lavici 3089 minút a navyše 20 hokejistov muselo odísť predčasne „pod sprchy“*. Pre remízu majú športovní redaktori tiež celý rad spojení – *Košice zas uchmatli bod Plzeňanom; Keby sme sa vo všetkých zápasoch doma aj naďalej delili o body...*; *Slovan prišiel s úmyslom uhrať bod*.

Úsilie o originálne vyjadrenia môžeme najplastickejšie dokumentovať okazionálnymi konštrukciami plnými obraznosti a „situačných nápadov“ – *V meste módy sa vyparádila Tesla* (v Trenčíne vyhrala Tesla); *bez iskry v kolektíve Iskry by sa sotva dial oheň z hrdiel priaznivcov*; *Vojaci začali ostrou strelbou*; *Nechutila Plzeň, zhorklo aj budějovické* (hokejisti prehrali v Plzni aj v Budějoviciach); *Zahryznú do perníka? ŠK Slovan cestuje na svoj súboj do Pardubic*; *Lokomotíve nenastavili výhybku; akým spôsobom sa podarí navítať*

dieru do švajčiarskeho ementálu, do suverenity Zurbiggen, Schneiderovej a ich spolujazdcov (lyžovanie).

Každý druh športu má, samozrejme, svoj vlastný inventár odborných i neodborných vyjadrovacích prostriedkov. Stáva sa, hoci zriedka, že autor článku nemusí explicitne vyjadriť, o aký šport ide, prezrádza to výber slov. Častejšie sa však stretávame s opačným javom – terminológia jednotlivých športov sa miešajú, napr. cyklistická terminológia sa používa na opis situácie v iných športoch – v hokeji: *Remíza jhlavských vojakov s Nitrou znamená výmenu žltého trička vedúceho tímu ligového pelotónu*; v basketbale: *Keď sa nám podaril „únik“ z 59:57 na 67:57, už sme šancu z rúk nepustili*; vo futbale: *„Luhový, ktorý suverénne vedie pelotón s 21 gólmi; alebo ekonomická terminológia v športe – napr. v atletike: ... a devalváciou práce toho druhého k zlepšeniu neprispieje.*

Náš výskum zameraný na niektoré špecifické javy v športovom jazyku nám pomohol zodpovedať otázky, ktoré sme si položili na začiatku. Športový žáner má jazyk so svojimi, nápadnými vyjadrovacími prostriedkami, plný protipólnych tendencií: jednoduchý i zložitý, tvorivý i sklzájúci sa do kliše, dynamický i monotónny, ospevovaný i kritizovaný, hodnotený ako originálny i ako primitívny.

Jazyk športovej publicistiky býva častým predmetom kritiky. Je však táto „nízka jazyková úroveň športových komentárov“ negatívom, ak sa na ňu pozeráme z hľadiska recipienta? Zhodujeme sa s názorom T. Amstada (1978), že v mnohých prípadoch a pre dosť značnú časť recipientov je to výhoda. Máme na mysli nižšiu úroveň vzhľadom na náročnosť textu – recipient z nižších sociálnych vrstiev ľahšie dekoduje jednoduchší text bez námiery cudzích slov, zložitých konštrukcií a pod. Pokiaľ však ide o úroveň športového jazyka z hľadiska gramatickej správnosti, musíme si pripomenúť, že chyby v oblasti gramatiky môžu narobiť veľké škody v jazykovom vedomí a čítaní recipientov – používateľov jazyka. S potešením musíme konštatovať, že v pomere k množstvu skúmaného materiálu bol výskyt gramatických nepresností zanedbateľný. Stretli sme sa napr. s chybami pri výbere slov – *nepriaznivý schodok*, *dramaticnosť* (správne *dramatickosť*), *námakova kontrola* (náhodná kontrola), *zhýčkaný* (rozmažaný); našli sme nesprávne predložkové väzby – *prevaha Vítkovic miestami prechádzala v exhibíciu* (správne *do exhibície*), *naháňačka majstrov vyznela na prospech*... (v prospech) a niektoré „notorické“ chyby ako *nezdali sa byť vo svojej koži* (neurčitok byť) je tu zbytočný, nesprávne vykanie. *Ako si ceníte pohár, ktorý ste na stupni víťazov sotva uniesol?*

V závere môžeme konštatovať, že „produkty“ športových novinárov sú skutočne zaujímavým a prítlačným materiálom hodným i širšieho výskumu, ktorý máme v úmysle realizovať.

Literatúra

AMSTAD, T.: Wie verständlich sind unsere Zeitungen? Studenten-Schreib-Service, Zurich 1978, 187 s.

MASÁR, I.: Niektoré črty jazyka a štýlu športovej publicistiky. Kultúra slova, 15, 1981, s. 69-79.

Syntakticko-pragmatická analýza korešpondencie Ivana Kadlečika

Mária Šimková

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

0. Príčiny nášho syntakticko-pragmatického záujmu o korešpondenciu I. Kadlečika s L. Vaculíkom sú viaceré. Po prvé je to príležitosť na využitie metód syntaktickej štatistiky, ktorej vyhovuje relatívne nevelký a uzavretý celok textov. Po druhé je to možnosť bližšie sa pozrieť na problematiku epistolárneho štýlu, a to tak z hľadiska teórie štylistiky (v súvislosti s vymedzením epistolárneho štýlu a jeho zaradením do systému), ako aj v súvislosti s lexikou – tu jednak kvôli potenciálnemu použitiu funkčného kvalifikátora *korešp.* (korešpondencia v rámci epistolárnej komunikačnej sféry) v pripravovanom slovníku súčasného slovenského jazyka, jednak kvôli predpokladaným prejavom bezprostredného kontaktu s českým jazykom (vzhľadom na komunikačného partnera). Nie nepodstatnú úlohu zohrala aj čisto technická záležitosť, a to publikovanie korešpondencie Ivana Kadlečika s jeho priateľom Ludvíkom Vaculíkom v Slovenských pohľadoch.¹ Nestáva sa totiž často, aby žijúci súčasník zverejňoval svoje súkromné listy, a z hľadiska nášho zamerania sme uvítali možnosť skúmať fungovanie súčasnej slovenčiny aj v takomto špecifickom druhu komunikácie. Napokon je tu sama osobnosť Ivana Kadlečika, spisovateľa, ktorý cíti jazyk a pozná hodnotu slova.

Z načrtnutých záujmov vyplynulo niekoľko cieľov, ktorých čiastkové splnenie zhŕňam v nasledujúcich štyroch bodoch.

1. Syntakticko-štatistický pohľad (Od slov k číslam)

Najčastejšie zisťované a do istej miery aj štylisticky relevantné kvantitatívne údaje na syntaktickej rovine sú: pomer jednoduchých viet a súvetí, syntaktická zložitost' súvetia, pomer dvoch najčastejších typov súvetí, poradie desiatich najčastejších typov súvetí a ich rozloženost' v texte.

1.1. Všeobecne sa usudzuje, a kvantifikácia dostatočne rozsiahleho, štylisticky heterogénneho materiálu to potvrdzuje, že pomer jednoduchých viet a súvetí je približne 1:1 (Mistrík, 1985; Těšitelová a kol., 1985). V malej vzorke z korešpondencie Ivana Kadlečika – 12 analyzovaných listov obsahuje 270 viet – je 89 jednoduchých viet a 181 súvetí, čo predstavuje pomer 1:2,03 v prospech súvetí. Porovnanie získaného výsledku s inými výsledkami:

¹ Iva Kadlečiková: Poco rubato. I. – IX. Slovenské pohľady, 107, 1991, č. 6, s. 9 – 19, č. 8, s. 29 – 39, č. 10, s. 7 – 13, č. 12, s. 90 – 100; 108, 1992, č. 2, s. 49 – 57, č. 4, s. 46 – 55, č. 6, s. 63 – 71, č. 8, s. 30 – 40, č. 10, s. 131 – 138.

Podrobnejšej analýze sme zatiaľ podrobili 12 listov z rokov 1967 – 1974.

I. K.	K. B.	J. H.	J. S.	Di	Pr	Pu	Ná	Od	P	F. R.	L. V.
1:2,0	1:2,1	1:0,9	1:2,0	1:0,6	1:1,2	1:0,9	1:1,2	1:1,4	1:1,2	1:1,9	1:1,9

Po I. Kadlečíkovi nasledujú traja slovenskí jazykovedci (K. Buzássyová, J. Horecký, J. Sabol), ktorých individuálny odborný štýl sme skúmali pred piatimi rokmi (Šimková, rkp.); po prvej dvojitej čiare sú výsledky, aké uvádza J. Mistrík (1985) pre dialogické, prozaické, publicistické a náučné texty; po druhej dvojitej čiare nasledujú výsledky kolektívu M. Těšitelovej z analýzy textov odborného a publicistického štýlu (1983). Posledné údaje pochádzajú z výskumov epistolárnych textov, ktorým sa u nás venuje F. Ruščák (1988), a zo sondy do súkromnej korešpondencie L. Novomeského, ktorú urobila L. Valeková (1988). – Jednotliví autori uvádzajú výskyt jednoduchých viet a súvetí v absolútnych číslach alebo v percentách; na spoločného menovateľa sme ich dali kvôli prehľadnosti.

Ako vidno z tabuľky, ideálny pomer 1:1 nedosiahol nikto a značné odchýlky od neho vykazuje aj analýza textov jedného druhu v rámci toho istého funkčného štýlu (porov. výsledky analýzy lingvistických textov). Nevieme zatiaľ posúdiť, do akej miery je blízkosť tohto štatistického ukazovateľa v korešpondencii I. Kadlečíka (1:2) a v epistolárnych textoch, ktoré skúmali F. Ruščák (1:1,9) a L. Valeková (1:1,9), vecou „náhody“, ale svoju úlohu tu zrejme zohráva profesionálna orientácia autorov listov (v súbore F. Ruščáka sú aj listy spisovateľov – M. Figuli, Š. Krčméryho, P. Jilemnického).

Pomer jednoduchej vety a súvetia sa vo všeobecnosti nepovažuje za znak funkčného štýlu, ale skôr za príznak individuálneho autorského štýlu. Výskumy idúce týmto smerom síce ukázali, že pomer dvoch základných typov vetných celkov v texte jedného autora je relatívne stabilný (Těšitelová a kol., 1985), ale podrobnejší rozbor listov I. Kadlečíka tomu nenasvedčuje.

List	Počet viet	Jednoduché vety:súvetia	
		absolútne čísla	relatívny pomer
1.	2	1:1	1:1
2.	9	4:5	1:1,25
3.	55	19:36	1:1,89
4.	16	12:4	1:0,33 (3:1)
5.	26	7:19	1:2,71
6.	24	15:9	1:0,6 (1,66:1)
7.	12	3:9	1:3
8.	15	3:12	1:4
9.	33	6:27	1:4,5
10.	48	10:38	1:3,8
11.	10	2:8	1:4
12.	19	7:12	1:71
Spolu	270	89:181	1:2,03

Rozptyl pomerov (rozdiel medzi najmenším a najväčším pomerom má hodnotu 4,2) je na taký malý rozsah textu naozaj veľký, ale dobre odráža charakter súkromnej korešpondencie – vysoký stupeň situačnosti (kontextovosti) a subjektívnosti.

Dva v tomto smere najpríznačkovejšie listy (4. a 9., obidva z roku 1973) zreteľne ukazujú, akými rozličnými jazykovými (aj gramatickými) prostriedkami môže človek stvárniť skutočnosť, ktorú žije, i to, ako ju práve prežíva.²

List č. 4

Martin 31. 1. 1973. Priateľu,

list prišiel v poriadku aj s prílohou. Spisovateľ je dipl. ing. ľudských duší: prečítal si moje myšlienky na základe bezdrôtovej telepatie, lebo čosi som o prílohe počul a túžil som mať ju tak, ako ju mám. Vďaka aj za poéziu: je to úľava a posilnenie. Dobrú literatúru si prečítam rád. U nás je mŕtvo a smiešne. A hlúpo. Dni idú, tvrdne chlieb, pribúda samoty. V osirelých sa havranov zmenil kďeľ sokolov. No žijem, ergo som, povedal by filozof. Tvoj rozhovor je vynikajúci a poučný a možno aj užitočný.

Nazdar aj Tebe, aj Vám. Ivan.

Neukážes sa v lete v našich končinách? Mám chatu v krásnom okolí Ban. Štiavnice – pri jazere. Bol by som rád. Malé auto ešte vládze.

List č. 9

Priateľu,

to je teda fakt, že som potreboval dostať list, veď žijem ako v studni. A potreboval som list lepší, prajem Ti, aby si mi napísal lepší. Inak musíme – pokorne a vytrvalo – brať veci, aké sú, dávať hodnotu a zmysel materiálu, ktorý máme poruke, ktorý je nám daný. Neočakávať lepšie, nemať nádej, lebo to je operetné, gýčové a napokon podlé, priekupnícke: mať nádej znamená očakávať honorár za statočnosť, ktorá musí byť bezpodmienečná a beznádejná – iba toto je pravá statočnosť. Nádej oslabuje, zväzuje, spohodľuje a uspaáva ducha; je to droga, ópium. Ale rátať s tým, zmieriť sa s tým, že človek bude bitý, ponížený – a napriek tomu myslieť, tvoriť, nezradiť seba atď., to je ono. Ani nebojovať proti zlu, lebo koľko zla už napáchalo toto ustavičné bojovanie, ale po troche a vytrvalo robiť z neho opak, zmysel, tvar: hlina, blato je podlé, ale prečo proti nemu bojovať, ničť ho, veď sa to nedá: urobiť radšej z neho vázu, krčah hoci na víno a ním sa radšej ožrať. A tak som si zamoralizoval, čo je vždy hlúpe; ale ja nemoralizujem, ani nikoho neučím, len o tom uvažujem, dokonca ani neviem, či to sám dodržím, je to len cieľ. Ale radšej budem mať takýto cieľ, radšej neprídem k takémuto cieľu, ako by som mal mať maličký a ľahko splniteľný cieľik. Ale aj to sú možno len reči. ...

... Nuž tak. A ozvi sa, bratu, čo sa deje. Ako je na tom Tvoj Janek? Pozdravujem Tvoju rodinu a všetkých spravodlivých, prajem Ti vnútornú silu, veľa miernosti a intelektu. Ivan

Martin 29. 9. 73

² Kompaktnejšie úryvky z korešpondencie uvádzame v doslovnom prepise a zachováame aj pôvodnú formálnu úpravu (rozloženie časovo-miestnych údajov, oslovení, podpisov, usporiadanie odsekov a pod.), z čoho sa takisto dajú vypožorovať štylistické špecifiká epistol i originalita konkrétnych autorských postupov; niektoré z nich podrobnejšie komentujeme v častiach 2 a 3.

Z prvého listu vane nostalgia až depresia a sklon k rezignácii, akoby, na rozdiel od svojho auta, I. Kadlečík už nevládal. V druhom liste niet po podobných stavoch ani stopy, hoci sa situácia objektívne nezmenila; je to list plný osobnej vzbury, túžby po sebarealizácii a autor akoby ním dodával odvalu sebe aj adresátovi.

Rozloženie jednoduchých viet a súvetí, ako vidno z ukážok, veľmi úzko súvisí s tým, ktorý slohový postup v texte dominuje: list č. 4 má informačnú povahu (druhý list, v ktorom prevládajú jednoduché vety nad súvetiami, list č. 6 (porov. predchádzajúcu tabuľku), sa takisto zakladá na informačnom slohovom postupe – takmer celý je venovaný opravám recenzii pripravovaných na publikovanie); list č. 9 je výpravnejší, má rozprávačsko-úvahový charakter.

1.2. Pomer počtu jednoduchých viet k počtu súvetí sa ako čiastkový ukazovateľ najčastejšie usúvztážňuje s ďalšou čiastkovou kvantitatívnou charakteristikou, a to s údajom o syntaktickej zložitosti súvetia. Ide o pomer počtu vedľajších viet k počtu súvetí, ktorý sa udáva ako absolútne číslo signalizujúce mieru zovretosti vyjadrovania (jeho hodnota narastá priamo úmerne s množstvom vedľajších viet). U F. Ruščáka, L. Valekovej ani J. Mistríka sa nám toto číslo nepodarilo zistiť. V prácach kolektívu M. Těšitelovej sa uvádza pre publicistiku hodnota 1,15 a pre náučný štýl 1,38, ale pre hovorené texty tohto štýlu už 1,69 (Těšitelová a kol., 1983, s. 103). Syntaktická zložitost' odborných textov K. Buzássyovej bola 1,62, J. Horeckého 1,26, J. Sabola 1,97 (Šimková, rkp.).

Z analýzy časti korešpondencie I. Kadlečíka sme vypočítali syntaktickú zložitost' vo výške 1,48, čo sa nám na prvý pohľad zdalo trochu prekvapujúce. Empirické poznanie skúmaných textov totiž budilo predstavu výraznej prevahy hlavných viet, resp. parataktických súvetí, preto sme očakávali nižšiu hodnotu. Na druhej strane táto dosť vysoká syntaktická zložitost' Kadlečíkovho súvetia korešponduje so zistením v predchádzajúcom bode, t. j. so značnou prevahou súvetí nad jednoduchými vetami, čo spoločne (aj s nasledujúcimi výsledkami) potvrdzuje celkovú zložitost' syntaktickej výstavby Kadlečíkovej korešpondencie a jeho myslenia i prejavu vôbec.

1.3. Ďalšou kvantitatívnou charakteristikou je štylistický príznakový pomer dvoch najčastejších typov súvetí: v naratívnych textoch jednoznačne prevažuje typ HV + HV, v oblasti vecných štýlov typ HV + VV. Uvedená hypotaxa je podľa výskumov kolektívu M. Těšitelovej (1982) najvýraznejšie zastúpená v textoch náučného štýlu (66 %), menej v publicistike (56 %). F. Ruščák o pomere parataktických a hypotaktických súvetí konštatuje, že „v epištolárnom štýle sú všeobecne v prevahe parataktické konštrukcie. Vzájomný pomer parataxy a hypotaxy je 1,5:0,5“ (1988, s. 34). U I. Kadlečíka je tento pomer takmer opačný, a to 1:1,6, resp. typ HV + VV tvorí z najčastejších dvoch typov súvetí 62 %. Ide opäť o doklad formálnej nejednoduchosti Kadlečíkovho vyjadrovania, ale nie je to zložitost' samoúčelná. V syntaktickej štruktúre jeho listov sa pomerne zreteľne odráža profesionalita spisovateľa a ďalšie mimojazykové faktory – ak mal I. Kadlečík čas, chuť a doba bola trochu priaznivejšia, vedel (viac či menej vedome) veľmi účelne strieďať

jednoduché vety a rozličné typy súvetí. Ak sa „prit'ážievalo“, listy boli zvyčajne písané akoby na jeden dúšok, štýlom „čo na srdci, to v pere“, a slobodná, štylizácia ani autocenzúra nezviazaná syntax odhaľuje v nich svoju dynamiku i estetiku.

1.4. Posledné konštatovania dokazuje aj poradie a distribúcia najčastejších typov súvetí. Na prvých dvoch miestach sú už spomínané typy HV + VV a HV + HV, čo je v súlade s vecnými štýlmi skúmanými kolektívom M. Těšitelovej. Poradie na ďalších miestach je celkom prirodzene odlišné, napr. typ HV + HV + VV, ktorý je u I. Kadlečíka hneď 3., uvádza M. Těšitelová a kol. (1985, s. 221) pre publicistiku na 4. mieste, pre náučný štýl na 5. mieste. Na 4. mieste je u I. Kadlečíka typ HV – VV – HV; podľa kolektívu M. Těšitelovej je tento typ v publicistickom i náučnom štýle na 8. mieste a pod. Zaujímavé však je, že kým výsledky kolektívu M. Těšitelovej ani v jednom zo štýlov neprinášajú na prvých desiatich miestach viac ako trojčlenné súvetie, u I. Kadlečíka sa medzi desiatimi najčastejšími typmi súvetí vyskytujú až dve štvorčlenné súvetia – na 5. mieste typ HV + HV + HV + Hv a na 9. mieste HV + HV + VV + VV.

O istej svojráznosti a najmä o syntaktickej nestereotypnosti Kadlečíkových listov hovorí aj zastúpenie jednotlivých súvetných celkov. Prvé dva typy (Hv + Vv a Hv + Hv) tvoria 38 % a prvých desať typov 68 % všetkých súvetí. Zvyšných 32 % poskytuje dosť široký priestor na variovanie a I. Kadlečík ho aj využíva – tu už prakticky každé súvetie má inú syntaktickú štruktúru, a tak päťdesiatka najrozličnejších typov spestruje skladobnú výstavbu skúmaných listov. V administratívnych textoch prvé dva typy tvoria až 60 % (skoro toľko ako u I. Kadlečíka desať typov) a prvých desať typov 84 % všetkých súvetí; v publicistike je to 42 % a 60 % (Těšitelová a kol., 1982).

1.5. Kvantifikovanie vonkajších (fyzických) vlastností syntaktických jednotiek by nebolo úplné bez poznania dĺžky vety, resp. vetného celku. Počet slov, ktorým sa táto dĺžka meria, je azda najzávažnejším, syntakticky a štylisticky relevantným parametrom. Z viacerých spôsobov určovania dĺžky vety (porov. Mistrík, 1985, s. 247–248) sme zvolili meranie pomocou slov – slovotvarov ako grafických jednotiek (= sled písmen medzi dvoma medzerami), a to vo vete ako grafickej jednotke (= vetný celok od veľkého písmena po bodku; ďalej ju označujeme *veta*) a vo vete ako syntaktickej jednotke (= jednotka s jedným predikátom; nazýva sa *klaúza*). V slovenčine sú štylisticky neutrálne vety s dĺžkou 4–10 slov (Mistrík, 1977), ktoré sa najčastejšie vyskytujú vo všetkých štýloch a žánroch.

Prehľad priemerných dĺžok viet v tých istých textoch ako v predchádzajúcej tabuľke:

Počet slov	I. K.	K. B.	J. H.	J. S.	Di	Pr	Pu	Ná	Od	P	F. R.	L. V.
vo vete	15,65	30,28	19,89	29,17	5,8	10,7	13,8	19,2	19,97	16,06	9,34	13,74
v klaúze	5,66	13,32	14,13	11,61	–	–	–	–	9,36	8,37	–	–

V „nepríznakovom“ rozpätí sa nachádzajú iba dialogické texty, ktoré skúmal J. Mistrík (ide o štylizované dialógy – rozhlasové a divadelné hry,

konverzačné príručky) a epištolárne texty F. Ruščáka (azda preto, že v ňom skúmanom súbore sú okrem listov spisovateľov i bežné súkromné listy). Všetky ostatné texty majú vety dlhšie, ba jazykovedné práce vykazujú väčší počet slov aj v klauze. Priemerná veta v listoch I. Kadlečíka má príznakovú dĺžku 15,65 slov, ale klauzy sú primerane krátke, čo súvisí s výraznou prevahou súvetí nad jednoduchými vetami a zodpovedá aj syntaktickej zložitosti súvetia.

Usúvztážnenie jednotlivých výsledkov dovoľuje urobiť čiastkové závery, preto ich uvedieme ešte raz, usporiadané podľa stupňa syntaktickej zložitosti (ale len tie, ktoré sú vo všetkých položkách úplné, teda výsledky vlastných výskumov a výskumov kolektívu M. Těšitelovej, rozšírené o osobitné výsledky pre písané [Odp] a pre hovorené [Odh] náučné texty):

	P	J. H.	Odp	I. K.	K. B.	Odh	J. S.
synt. zložitost'	1,15	1,26	1,38	1,48	1,62	1,69	1,97
jedn.vety:súvetia	1:1,2	1:0,9	1:1,3	1:2,0	1:2,1	1:1,7	1:2,0
slová vo vete	16,06	19,80	21,72	15,65	30,28	24,34	29,17
slová v klauze	8,37	14,13	10,59	5,66	13,32	8,36	11,61
vzájomný pomer	1:1,9	1:1,4	1:2,0	1:2,8	1:2,3	1:2,9	1:2,5

Syntaktická zložitost' (na úrovni textu) do značnej miery súvisí s pomerom jednoduchých viet a súvetí – ich hodnoty rastú takmer priamo úmerne a zodpovedajú vnútorným zákonitostiam príslušných textov. Kým izolovane hodnotená syntaktická zložitost' hovorí o syntaktickej pestrosti textu (vyššie číslo predpokladá pestrejší text), menší počet súvetí vzhľadom na syntaktickú zložitost' (J. H., Odh, J. S.) upozorňuje na zvlášť výraznú tendenciu po zovretosti textu.³

Syntaktická zložitost' listov I. Kadlečíka je síce značne vysoká, ale porovnanie s hodnotami u K. B. a J. S. (korelujúce pomery jednoduchých viet a súvetí) potvrdzuje parataktický, resp. juxtapozičný, aditívny charakter epištol (porov. 1.2). Na menšiu zovretost' (t. j. aj menej prísnu syntaktickú štruktúrovanosť) Kadlečikových listov ukazovalo už rozloženie jednotlivých typov súvetí – medzi prvými desiatimi sú dva typy 4-klauzové (porov. 1.4) a v skúmanej vzorke sa pomerne bežne vyskytujú vety dlhšie, až 11-klauzové.

³ Nápadné a špecifické je v tejto súvislosti umiestnenie Odh – tu sa počet vedľajších viet často zvyšuje analytickými, rozloženými výpoveďami typu *Avšak táto práca má jeden nedostatok, ktorý spočíva v tom, že tu vlastne nie sú žiadne explicitné kritériá pre to, čo bolo pokladané za vety*. V písanom texte by to bolo vyjadrené jednou vetou: *Nedostatkem práce sú chýbajúce explicitné kritériá vety*, alebo nanajvýš súvetím s jednou vedľajšou vetou: *Nedostatkem práce je, že neobsahuje explicitné kritériá vety*. Takto v hovorených prejavoch nad princípom ekonomickosti víťazí princíp redundantnosti (porov. Těšitelová a kol., 1983, s. 87).

Túto tendenciu – nie ekonomicky, ale skôr umeleckejšie stvárniť prežívanú skutočnosť – dokazuje aj súvztážný pomer medzi slovnou dĺžkou klauzy a vety. Kadlečikove vety sú v priemere tvorené takmer troma klauzami, ktoré sú dosť krátke, čo signalizuje, že vzťahy medzi slovami vnútri klauzy sú takisto (ako vzťahy medzi klauzami a vetami) jednoduchšie, menej prísne hierarchizované.⁴

Z prehľadu kvantitatívnych ukazovateľov vyplýva, že listy I. Kadlečíka sú syntakticky pomerne zložené, ale v podstate len vďaka „epištolarnej hovorenosti“ (resp. dominancii rozprávačsko-úvahového slohového postupu), ktorú dokladajú v porovnaní s náučnými textami značne kratšie vety a krátke klauzy. Oproti bežným vetám (priemerná dĺžka 4–10 slov) a vetám F. Ruščákom skúmaných epištolarých textov (priemer 9,34 slov) sú Kadlečikove vety (15,65 slov) príznakovo dlhšie, čo súvisí s jeho profesionálnou orientáciou a umeleckými črtami jeho korešpondencie. Podľa zistenia E. Valekovej (1988) podobná priemerná dĺžka vety (13,74 slov) je aj v listoch L. Novomeského.

2. Syntakticko-pragmatický pohľad (Od čísel k príkladom)

Kým v predchádzajúcej časti sme hodnotili text cez čísla, akoby zvonka a v rámci možnosti komplexne, teraz sa v krátkosti pozrieme na obsahovo-významovú stránku a jej realizáciu v jednotlivých syntaktických javoch.

2.1. Svojrásna výstavba epištolarých textov je zvyčajne zjavná už v makroštruktúre, konkrétne v členení na odseky, ktoré tu má osobitné pravidlá a funkcie. Listy I. Kadlečíka sú z tohto hľadiska skoro ukážkové. V samostatnom odseku býva iba (aj to nie vždy) oslovenie, (menej často) podpis a prípadné postskriptum. Inak, až na výnimky (spomínaný list č. 6 a ešte jeden list informatívneho charakteru), Kadlečík svoje súkromné korešpondencie v podstate nijako nečlení (a to už berieme do úvahy celý súbor publikovaných listov). Hoci je táto skutočnosť v porovnaní s listami L. Vaculíka zvlášť nápadná (Vaculíkove texty sú niekedy členené takmer tak systematicky ako náučný text, inokedy má štylistika jeho odsekov zreteľné umelecko-estetické črty), menej príznaková, resp. príznaková v opačnom smere, v zmysle posilnenia príznaku, je v tomto prípade Kadlečíkova „práca“ s odsekmi. Epištolarne texty sa obyčajne nijako prísne neštruktúrujú.

Nevyužívaním odsekov si Kadlečík utvára priestor na preskakovanie (plynulé prechádzanie) z témy na tému bez akéhokoľvek formálneho upozornenia či nadväznosti a tento postup uplatňuje nielen pri výstavbe textu, ale i v rámci vety:

... dnes som kúpil zemiaky, na prídel a dosť drahé; no čo by robil Slovák bez krumplov? Ešte ma čaká kapusta, aj tá je drahá, naložím ju do suda a budem spokojný, ak

⁴ Priemerne takmer 3-klauzové vety má aj Odh, ale vyšší počet slov naznačuje komplikovanejšiu štruktúru klauz. Syntaktická zložitost' a pestrosť vzťahov na úrovni vety je zvlášť zreteľná u J. H.

mi dajú pokoj. ... Tí naši miestni bartoši [príslušníci VB alebo Štb; pozn. M.Š.] bývajú zasa vo vile, ktorá za slovenského štátu patrila veliteľovi gardistov. Nuž tak sa časy menia. V októbri by som chcel sadiť nejaké stromčeky, jama pre morušu je už vykopaná. Nevieť, či je šťastný nápad spojiť Dürera so Seifertom; zaujímalo by ma, čo si o tom myslí p. Seifert, lebo Albrecht † 1528. Tak človek píše do ľufu ako rádioamatér: možno to nejaký fanatik kdesi zachytí do sluchátok, ak nemá nič lepšie na práci a nemôže spať. Nuž teda vysielajme, ak máme čo. A ešte k tomu mám aj zlé pero, každé lepšie mi deti poberú. Na obálku Ti lepím nášho pána prezidenta ako záruku, že bartoši nebudú otvárať list; nič proti nim nemám, ale keď buzerujú starých ľudí (prof. Černý), to sa mi nepáči, veď barbarské civilizácie si starcov vážili; boja sa vari ľudí nad hrobom?

Ide o odovzdávanie (výmenu) informácií spôsobom bežným pre hovorenú reč (hovorový štýl). Do epistolárnych textov je tento postup inkorporovaný ako jedna z prágém, resp. infoprágém, reprezentujúcich subjektívno-emočné stavy pisateľa (Ruščák, 1983, s. 10), na ktoré sú epistoly veľmi bohaté množstvom i formou realizácie. V skúmanej korešpondencii sú výrazne zastúpené prágémy konsituálneho charakteru, napr. zámerné striedanie dvoch, prípadne viacerých tém, z ktorých jedna je centrálna a ostatné majú za úlohu „prekryť“ ju:

Milý priateľ,

poštu od Teba som dostal a veľmi Ti ďakujem. Nedávno mi bolo povedané, že by som mohol mať aj lepších priateľov ako si Ty. Občas sa mi trochu trasú ruky. 19. 3. som zasadil prvý strom na svojom pozemku a dal som mu preto meno Jozef. Je to asi trojročný orech a dúfam, že sa dobre prijme a bude rásť, napíšem Ti o tom. Potom mi mávali pred očami trestným zákonom, paragr. 112, lebo som svojou esejou o narodení dcéry čosi poškodil, dostalo sa mi dosť vyhrážok a upozornení. Strom z indického semena má už asi pol metra, bude ho treba presadiť do väčšieho kastroľa, neviem, čo je zač. Povedali mi, že rozprávam bájky, že stále klamem a som bezcharakterný. Keď som sa ohradil proti tomu, nič mi to nepomohlo ani to, keď som často pri tom myslel na Helsinky, kde som nebol v živote a asi ani nikdy nebudem, aj keď sa mi naznačilo, či odtiaľto nechcem odísť. Snažím sa brať to ako aprílový zlý žart, lebo to bolo prvého, ale ktovie. A či som vraj v styku s Lojzkom. Stala sa mi ešte taká smola, že mi začal pukať po mrazoch strop na suteréne, hoci bol prikrytý smolou. Zistilo sa, že tehelne dodali zle vypálený materiál, aj to uznali a zaplatia, ale montáž domu sa tým oneskorí o niekoľko mesiacov. Nuž takéto mám ja detstvo, smutné a osirelé. A nik mi neverí, že sa rozprávame o normálnych veciach ako sú stromy, zemiaky a ženy. Normálne veci, normálny život, to je to najneuveriteľnejšie. Hľa, obraz doby. Lenže ja som ten orech naozaj zasadil, každý ho môže vidieť, možno aj o tom napíšem esej. Ale čo, ak ma za ňu potresú a povedia, že som podvodník? Aj dcéra sa mi naozaj narodila a ja som zabudol povedať, že im ju môžem aj ukázať. Mám ju dokonca zapísanú v občianskom preukaze, len Európa to nesmie vedieť, lebo som podal informáciu o živote u nás. Veď je to absurdné! ...

Do skupiny situáciou podmienených prvkov, ktoré sa síce v epistolárnej komunikácii vyskytujú, ale ich prípadná prítomnosť má obvykle inú podobu i hodnotu, patrí aj vzájomné informovanie sa o príchode listov. Okrem bežných poďakovaní za došlý list alebo nejakú zásielku, stojacich hneď v úvode, sa Kadlecík s Vaculíkom pri akýchkoľvek pochybnostiach o (ne)doručovaní listov buď priamo pýtajú či inak vyzývajú k príslušnej informácii („... Písal

si ešte aj potom?“; „... a ja se proto bojím, jestliś dostal můj dopis. Reaguji nějak, ano?“), alebo, to častejšie, využívajú nepriame, kontextové či mimojazykové spôsoby „kontroly“ neprerušovanosti korešpondencie. Z viacerých listov vyberáme nasledujúci, spočiatku nevinne vyzerajúci „diológ“:

I. Kadlecík (ďalej I. K.): A Teba možno, priateli, poteší táto kukurica, ak ju šťastne dostaneš.

L. Vaculík (ďalej L. V.): Napadlo mi: tých zrnok je trináct, pamätaj si to;

I. K.: Inak Tvoj postreh je rovnako obdivuhodný ako spoľahlivosť (či nedbalosť?) našej pošty: kukuričných zrn bolo naozaj 13, odpočítala ich moja žena.

Iný príklad:

L. V.: V príloze Ti posilám obálku z Tvého posledného dopisu, abys mohl posoudit, jestli stopy lepidla pocházejí od Tebe. Jestliže to čteš vždycky ještě někdo jiný, nemůžeme proti tomu nic dělat, ale bude dobře, když aspoň budeme mít jakous takous jistotu, že tomu tak je. ...

I. K.: Příteli,

píšem hned, aby som Ti povedal, že semená 1, 3, 4 nerobia nič, t. j. aspoň na povrchu zeme; o ich skrytom dianí, podpovrchovom, neviem nič; ale hlavne chcem povedať, že obálku, ktorú si mi poslal späť, som zalepil presne tak – a tak zalepím aj túto.

Tento systém obsahovo i formálne rozličné stvárnených otázok a odpovedí podporuje mienku o dialogickej povahe epistolárnych textov, ktorá sa im priznáva aspoň v tom zmysle, že „list možno chápať ako jednu repliku potenciálneho dialógu“ (Mistrík, 1985, s. 389). Na dialogickosť poukazujú napr. aj vyjadrenia typu *ako sa pýtaš, ako si vravel*, resp. *kontaktové ale to Ti nemusím hovoriť* a pod.

Do radu dialogizujúcich výpovedí možno začleniť množstvo (opäť aj dobovo ovplyvnených) rád, prosieb, žiadostí a vzájomných povzbudzovaní, na ktoré Kadlecík podľa situácie (svojej, Vaculíkovej, objektívnej) používa rozmanité formy, od ostrého imperatívu cez jemnejšie „upozornenia“ až po expresívne konštrukcie:

Milý priateľ,

pýtaš sa, čo máš robiť, lebo Ti kvitne kukurica; odpovedám: *písať!*

... A už sme sa zhodli na tom, že literatúra bez kritiky nemôže byť a to, čo robím ja, nestačí: treba viac hlasov, viac pohľadov, recenzie, ale aj širšie syntézy a porovnania; už je čas takto to zachytiť, lebo sú to už nejaké roky, kvalita a kvantita. *Tak do toho, priateli.*

... A vlastne – prajem Tebe a Tvojej rodine nie horší nový rok 75, aby sme nemuseli hovoriť *Pf! 75.*

Posledný príklad je jednak ukážkou Kadlecíkovej schopnosti „hrať sa“ s jazykom a cieľavedome ho využívať na svoje zámy, čo v korešpondencii vystupuje do popredia azda ešte výraznejšie ako v prozaických prácach, jednak už avizuje ďalšiu skupinu, skupinu želaní (zvyčajne záverečné „priacie“ či „želacie“ formulky), ktorá má takisto formálne i významovo osobitý

charakter. Okrem tradičného *srdčne zdravím, nazdar, ahoj* a pod. sú to opäť konsituálne želania, prípadne vlastné reflexie a túžby:

Pokús sa mať dobre!

Podľa možnosti sa majte všetci dobre, ...

Majte sa lepšie, než nám dovoľia, ...

Pozdravujem Tvoju rodinu a všetkých spravodlivých, prajem Ti vnútornú silu, veľa miernosti a intelektu.

Srdčne Ťa a Vás zdravím a čakám dajaké slovo ľudské v tomto kvičení (jakote, hurhaji, hiakani, hrmote, kriku a hluku, buchote a tresku-plesku, huriavku), ktoré nemá ani zďaleka toľko zmyslu ako mlčanie. Ako frajmauer: počujem, vidím, mlčím! A ešte raz zdravím.

2.2. V doterajšom prehľade prágém sme sa sústreďovali na javy špecifické, typické pre korešpondenciu I. Kadlečka v súvislosti so situáciou, v (kvôli, navzdory) ktorej listy vznikali. V jeho epištolách je však celý rad prágém, ktoré na jednej strane hraničia/prelínajú sa s epištolémami (k termínu porov. Ruščák, 1983, s. 10n.), na druhej strane spôsobujú hypertrofiu prostriedkov hovorového štýlu. Z lexikálnych prostriedkov sú to v prvej skupine napríklad okazionalizmy, knižné slová, latinské citátové slová, v druhej skupine slangové až vulgárne slová, citoslovci a pod. Bežné sú lexikálno-syntaktické prostriedky: explicitné vyjadrovanie osobných zámen *ja, ty, on* vo funkcii subjektu, rozličné hovorové výrazy typu *to je fajň, to je jasné, nuž tak*, ale aj jazykové jednotky s umelecko-estetickou funkciou – metaforické a metonymické pomenovania, synonymické rady a pod.

Zo syntaktických prágém – štýlém používa I. Kadleček vo svojej korešpondencii vsuvky (slovné i vetné až súvetné, t. j. akési digresívne celky v bá-zovej vete), jednočlenné, často nominálne vety, osamostatnené a vytýčené vetné členy, rečnícke otázky, elipsy (najčastejšie prísudku, ale elidovaný býva hociktorý vetný člen, dokonca aj spojka). V Kadlečkových listoch sa prejavuje typická epištolárna skladobná uvoľnenosť, a to tak na úrovni vety (tu aj „porušovanie“ ustálených slovosledných princípov), ako aj na úrovni nadvetnej syntaxe (spomínané aditívne spájanie rozličných myšlienkových obsahov – juxtapozícia sa nachádza v priemere v každom druhom súvetí) či hypersyntaxe (formálna nečlenenosť jednotlivých listov).

3. Slovenčina a čeština v kontakte (Od jazyka k jazyku)

V úvode formulovaný predpoklad o prejavoch bezprostredného kontaktu s českým jazykom v listoch I. Kadlečka rozširujeme v tomto bode o paralelné prejavy kontaktu so slovenským jazykom v listoch L. Vaculíka. Nejde pritom len o výnimočné korešpondenčné kontaktovanie, pretože obidvaja sú (boli?) pravidelnými čitateľmi oboch národných literatúr, čo nepochybne ovplyvnilo ich vnímanie partnerovej reči aj prípadnú prácu s ňou.

Príčiny použitia prostriedkov druhého jazyka v skúmaných textoch vidíme predovšetkým vo vzájomnom vychádzaní si v ústrety pri rozličných, ani pre jedného nie celkom bežných, pojmoch z oblasti záhradkárstva (názvy plodín a pod.), v prezentovaní poznania druhého jazyka (zemepisné názvy, názvy mesiacov, pomenovania príbuzných a pod.), ale niektoré použitia pôsobia skôr ako jazykovo-významové hry, napr.:

L. V.: Ve Sttomoce jsem si našel větviček z různých rododendronů, čili udělal řízky (tuším se sem nehodí slovo *rezeň*) a zastrčil je do písku ...

– Píšu Ti to z pověření několika dalších kamarádů, kteří si na Tvoje texty už *ako tako* zvykli ...

I. K.: Mne sa narodil malý Juro (*Jiří*), o chvíľu sa Paľovi narodil malý Ďuro (*Jiří*) ...

– ... rád by som prispel kratším a čiastkovým príspevkom o hrdinovi próz *edice Petlice* ...

Osobitnú skupinu predstavujú metajazykové komunikácie:

L. V.: Že naděje oslabuje, svazuje, zpozdňuje a uspává ducha, v tom s Tebou souhlasím, vlastně. Že má člověk být statečný bez naděje, že bude odměněn, má tedy být statečný beznadějně – to je asi kruté pravdivé a zase jsem schopen s tím souhlasit. Zrovna dnes dopoledne jsem jakousi náhodou přemýšlel v podobném tónu: že ani statečný nemá člověk správně být a že má ... pardon, právě si uvědomuju, že *statočnost* ve slovenštině znamená poctivost. Proto opravuju a dosad' si za „statečnost“ „poctivost“. Ale já jsem dnes dopoledne přemýšlel tedy – v podobném tónu – o tom, že člověk tedy nemá být ani statečný (míněno český). A že má statečně jednat, aniž je statečný, jaksi samo sebou, z povahy a že mu nenapadne jinak. Doprovází nás strach. Ať tedy doprovází. ...

I. K.: Inak sa mi vidí, že slovo *statočný* znamená asi to isté, čo v češtine; poctivý je trochu iné, má to blízko, ale *statočný* je viac, silnejšie, je v tom aj odvaha a čin, poctivý je tuším čosi pasívnejšie; poctivý je len ten dobrý, o čom som vyššie písal, ale *statočný* je aj silný. Aspoň tak to dnes pociťujem, hoci na dedinách som to počul aj v pôvodnejšom význame: *statočne* mi nalial, zastrelil *statočného* diviaka.

L. V.: S těmi semeny možná bude fakticky chyba v tom, že jsem s nimi neprovedl napřed tzv. stratifikaci (*štratifikácia*), která se předpisuje ostatně i u obyčejných meruňek (marhulí), dubu apod.

I. K.: Nazdar.

Nehovorí sa u nás *štratifikácia*, ale *stratifikácia*, čo je a) dôkaz, že náš jazyk nie je dogmatický ani pri preberaní lat. prefixu *st*, *sp* ap., lebo niekedy je tam *št*, *šp*, inokedy nie; jazykovedec by povedal, že norma je rozkolísaná, ja si myslím, že dogma je rozhúpané ako na húsenkovej dráhe alebo na ruskom kole, b) dôkaz, že všetko prišlo v poriadku ...

Pravda, Kadleček používa prostriedky českého jazyka oveľa častejšie (svoju úlohu tu iste zohráva jeho duchovná orientácia) a výrazovo čistejšie ako Vaculík prostriedky slovenského jazyka (uňho sú bežnejšie dvojazykovo hybridné tvary typu *nepředáváš, zemáky, marhulí, v turčianské kotlíne*). A kým u Vaculíka sú to iba lexikálne „výpožičky“, v Kadlečkových textoch sa nachádzajú aj syntaktické (inverzia slovosledu, napr. *bratia v historických zemích českých, rukopisy české, réva vinná*) a morfológické javy (*hrájeme, o jare, napísal mi Lojza atď.*). České slová uplatňuje Kadleček vo svojich výpovediach viac-menej zámerne na svojské ozvláštnenie prejavu (rovnako ako latinské citátové výrazy), na posilnenie „hovorovosti“, resp. neformálnosti (slangové bohemizmy ako *priser, malér*, častice *že jo, taky*, spojka *čili* a pod.) a slúžia mu aj na zdôraznenie komunikovaného významu:

– Ja som však slabý strojopisec a s písaním som nesúhlasil kvôli *výdělku*, ale aby som pomohol veci.

– Kamarátovi z Ostravy som napísal veľmi mierne, čo si o tom myslím, ale čo sa dá robiť? Len to, že sa z toho neteším, *jsem truchlivý*.

– Nečudujem sa Ti, že Ti nejde písanie, keď môžeš kosiť trávu, aj ja radšej okopám vinohrad; ale pšd! se musí, aj nasilu.

Stupeň využitia prostriedkov druhého jazyka je celkom jednosmerný pri úvodných osloveniach – až tretina slov, resp. výrazov či viet, ktorými sa I. Kadlečík obracia na svojho adresáta, má pôvod v češtine: *příteli, kamaráde, bratře, člověče, Ludváčku; Nazdar a buď zdráv!, Nazdar, starý brachu!* L. Vaculík zotrúva pri zaužívaných, konvencionalizovaných druhoch oslovenia a v tomto prípade neexperimentuje ani so slovenčinou.⁵

Aj v tomto stručnom náčrte kontaktných javov v korešpondencii I. Kadlečíka a L. Vaculíka sa plasticky odráža vzťah slovenčiny a češtiny i schopnosť obidvoch komunikujúcich funkčne (nie predimenzovane, ako sa to niekedy stáva Kadlečíkovi) využívať prostriedky druhého jazyka.

4. Epištolárny štýl: áno alebo nie? (Medzi číslami a teóriami)

Pred kvantitatívnou analýzou korešpondencie I. Kadlečíka sme epištolárne texty považovali za hraničný útvar predovšetkým medzi oblasťou písaných textov a hovorených komunikátov. Faktor písanosti netreba zvlášť zdôvodňovať, blízkosť k hovorenosti potvrdzuje najmä uvoľnenejšia syntaktická stavba, ale aj množstvo neneutralných lexikálnych prostriedkov (porov. časť 2). Tieto konštatovania sú zdanlivo v rozpore s kvantitatívnymi ukazovateľmi uvedenými v časti 1, ktoré svedčili o syntaktickej zložitosti skúmaných listov a vo viacerých parametroch približovali Kadlečíkovu korešpondenciu vecným štýlom. Z výsledkov našej analýzy vyplývajú nasledujúce styčné plochy s jednotlivými (tradičnými) funkčnými štýlmi:

- s náučným štýlom syntaktická zložitosť, pomer paratasy a hypotaxy, pomer jednoduchých viet a súvetí;
- s publicistickým štýlom počet slov vo vete, rozloženie vetných typov;
- s umeleckým štýlom počet kláuz vo vete, krátkosť kláuz; pragmémy a umelecko-estetické prostriedky;
- s hovorovým štýlom skladobná uvoľnenosť (vrátane slovosledu), expresívne lexikálne prostriedky.

V tejto súvislosti má osobitný status administratívny štýl, pretože aj tí autori, ktorí vymedzujú epištolárny štýl, začleňujú úradné, oficiálne listy medzi texty

administratívneho charakteru. Podľa toho by mal epištolárny štýl základné epištolémy (oslovenie, podpis, dátum) spoločné práve s administratívnym štýlom.

Epištoly sú teda v prieniku všetkých štýlov, neobsahujú nič, čo by sa nenachádzalo v inventári prostriedkov niektorého iného štýlu. Táto heterogenosť však nie je v oblasti štylistiky ničím novým – porov. publicistický štýl, ba aj umelecký a pod. – a ak za primárny dôvod definovania štýlu uznáme špecifickú konfiguráciu jednotlivých prostriedkov, epištolárny štýl by mal mať rovnocenné právo na samostatnú existenciu. Tým viac, že okrem spoločných javov má vlastnosti, ktoré ho odlišujú tak od hovorového štýlu (písanosť a s tým súvisiaca väčšia miera uvedomenosti, pripravenosti a pod.), ako aj od štýlov verejného styku (neverejnosť, konkrétna adresnosť, subjektivnosť a pod.). Pokiaľ však ide o v úvode naznačenú možnosť uplatniť v novom slovníku slovenčiny funkčný kvalifikátor *korešp.*, nazdávame sa, že lexika nebude patriť (vo všeobecnosti) medzi hlavné dištingtívne príznaky epištolárnych útvarov, resp. to budú skôr okazionalizmy ako neologizmy alebo iné slovo tvary aspirujúce na miesto v bežnej slovnej zásobe.

V každom prípade však epištolárna komunikačná sféra predstavuje z rozličných aspektov veľmi zaujímavú oblasť ďalšieho výskumu. Pre literárno-vedne orientované bádania to v úvahe nad Kadlečíkovou tvorbou pekne sformuloval A. Bžoch (1991, s. 17): „V listoch, kde sa publikum obmedzuje na minimum (epištolárna literatúra bola vždy výsadou tých tvorivých ľudí, ktorých spoločnosť nechcela uznať za plnoprávných – najprv kvôli pohlaviu, neskôr kvôli politickému a mravnému presvedčeniu), ešte naliehavejšie a v existenciálnej tiesni sputuje Ivan Kadlečík seba i svojich blížnych. Epištola, kde čitateľ väčšmi než v ktoromkoľvek inom písomnom prejave stojí tvárou v tvár pisateľovi a kde sa pisateľ môže uvidieť v duši svojho čitateľa, je možno základným žánrom, z ktorého vyrastá literatúra Ivana Kadlečíka.“

Literatúra

- BŽOCH, A.: Ivan Kadlečík alebo kontinuita kríža. Slovenské pohľady, 107, 1991, č. 10, s. 14–17.
- MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.
- MISTRÍK, J.: Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine. Bratislava, Veda 1985. 320 s.
- RUŠČÁK, F.: Epištolárny štýl slovenského jazyka. Autoreferát dizertácie na získanie vedeckej hodnosti kandidáta filologických vied. Bratislava 1983. 27 s.
- RUŠČÁK, F.: Syntaktická povaha epištolárnych útvarov. In: Slavistika. XXII. Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988, s. 31–40.
- RUŠČÁK, F.: Kompozičné parametre epištolárnych textov. Slovenská reč, 53, 1988, s. 193–200.
- ŠIMKOVÁ, M.: K niektorým otázkam syntaktickej štatistiky. Rukopis.
- TEŠITELOVÁ, M. a kol.: Kvantitatívni charakteristiky súčasnej české publicistiky. Linguistica. II. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1982. 82 s.

⁵ Porovnanie diapazónu úvodných oslovení a kontaktno-pozdravných výrazov (jedna zo základných epištolém) v zverejnenej korešpondencii je naozaj zaujímavé. L. Vaculík použil v 56 listoch 18 rôznych oslovení – z toho *Nazdar, Ivane* 21-krát a *Milý Ivane!* 11-krát; ostatné sú v podstate variáciami so slovami *milý/nazdar kamaráde/příteli* a len sporadicky sa vyskytujú subjektívnejšie, resp. familiárnejšie oslovenia: *milý vikomte, Ivánku, chlapče, brachu; Milý Ivane s choť/rodinou*. I. Kadlečík má v 51 listoch 32 rozličných oslovení (vyššie spomínané už neuvádzame) od oficiálneho *Vážený pán Vaculík* cez neutrálnejšie *drahý/vzácný/milý priateľ(-u)/Ludvík(-u)* a pozdravy typu *na/zdar, ahoj* až po familiárnosti a oslovenia, aké si môžu dovoliť iba dobrí priatelia: *Vaše Blahorodie, vicomte, sire; priateľko, bračok; milý môj; Luigi, Ludvíčku*. Uprostred alebo v závere listov oslovuje Kadlečík Vaculíka aj *Louís, Lodo-vico, Luculíku*.

TĚŠITELOVÁ, M. a kol.: Psaná a mluvená odborná čeština z kvantitativního hlediska (v rámci věcného stylu). *Linguistica. IV.* Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1983. 146 s.

TĚŠITELOVÁ, M. a kol.: Současná česká administrativa z hlediska kvantitativního. *Linguistica. XV.* Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1985. 122 s.

TĚŠITELOVÁ, M. a kol.: Kvantitativní charakteristiky současné češtiny. Praha, Academia 1985. 249 s.

VALEKOVÁ, E.: Jazykovo-štylistické prostriedky súkromnej korešpondencie Laca Novomeského. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 201–211.

Vytlačil Ofprint, Magnetová 11, 830 00 Bratislava

Z tlačových podkladov pripravených v Jazykovednom ústave E. Štúra
SAV

Náklad 100 ks – pre vnútornú potrebu